- कैयट महाभाष्य - (2)

अ १

के॰ २ श्रीगणेशायनमः॥ ॥हरिदिशेरैव कृतंकस्मात्प्रवर्ततीति अनेकशङ्कैः शरस्यशास्त्रस्यबुद्धेरैस्मंसंतितिनिविनियोगाभिसत्वाचमर्थसंज्ञानांलौकिकत्वादै
१ वहूसामूकरणकृतत्वान्निमित्रहत्वाहृत्यात्स्यपानिर्जीतिवन्न नत्वकृताह्व पंचगुवर्णेषु ग्रामसकत्वक्रियावाचकत्वेनविनियुक्तः ऐशब्दस्यरूपेषदर्शि
मितेनावयवस्यपः छेदोनवरिति॥ ॥नन्वैशेषिकादिसूत्राणि अपिविनिर्गतानिव्याकरणसूत्राण्येव शर्दिष्वंछेदोनवरिति किंभूतानीति अभूपथाचाणाद्वैर
शृतानपदृष्टपेवरोपवंसभवानपश्च अत्रापरस्यैवोचमिति नत्वहिरवोहोमर्वैवेणसुष्यमानेरर्हिसूत्रस्पोत्रापरस्याभावानसामर्थ्याहृदिमर्कस्यपरेशदी ३
ऋतेरस्योत्तौ।यमानभूतरपरस्तुहृणांसामर्थ्याद्दुत्राप्पराधिकात्मवाभपति इहैवनिमित्तमस्याग्निति निमित्तशरीरोपादानसामर्थ्यानिस्याधिकरणावृत्ते
वद्भवीहिणाश्चीपते अन्यथाहरहेत्वाहुतत्यैमेववद्भुपात इहिनिमित्तत्वाच्चतद्धिमपतंहिनएवदहिहृशंस्याभिधावित्यते अथवारदै संवंधीपलक्षित
दुतितैपधिकृत्वपेनसंबंधः आश्रयिष्यते यौसोकृतकाहति कृत्रणेषुपस्तुहिदर्शवतीतितेषामेवनिमित्तत्वं अथवैति निमित्तशरीरोपादानादेव
श्रितवद्भन्नसंक्षोरहिहृदरः समस्पते इहींमांनिमित्तंरहिनिमित्तमिति संज्ञाधिकारइतिवार्त्तिकं तस्याख्यानपथ्यामेतन्नेवमिति अथैरः संज्ञापाः
प्रत्यावधीतनार्थः हेत्वादिनामिति संभवस्यपञ्चसेनरपेत्तपाकर्मणिषष्ठी इत्यादयः संज्ञान्विनपृथाश्रतीयेत्तिरस्यर्थः अथलोकरीति कास्यायनेनात्र
प्रत्ययेलोकोरदंत्रात्वेनोपात्तः भाष्यकारस्तुवाक्याध्याहारेणानर्थकंपलोकरणंत्रात्वेनयोजयति वहूमत्रमिति वद्भवीहिः पक्षणंचान्यपदार्थः एम॰
समाहारेहिगुनी अर्थवंतितिचंति पयालोकार्थवेतिपयुक्तेएवमनर्थकान्यपीत्यर्थः।यावताशव्यमावार्थ्यंप्रत्ययनसाधितंतावदवानर्थकत्वाशंका जीर्दितिसम १

नचपानवगमात्वा हत्वादिकानीति पदार्थानांसमजपाभावारचानर्थक्यं आचार्याचारादिति आचार्यणाम्यवहारादित्यर्थः। हरिशब्दः संज्ञेति हरिशब्दस्यपत्य
पुन्ह्यादिकिर्यात्मानेनेवपकाशते पदार्थवोवणीनामिति ननीते अपारइति प्रदेशाद्द्याभतालेत्यभिव्यक्तिः संज्ञास्त्राद्दोपदेशार्थस्यवस्थोत्यर्थः अनाद्य
निर्ति आकृत्यादहेपर्योदरोनवसते नेनापमर्थोहरिहरिशब्दस्यैकत्वान्मेना अधारैवोनुवद्भूत्वात्मंतितेत् आपयाशंहरिसंज्ञाकरणे पद्याभूत्वादीनितनई
नाभानिश्चप्नेकसेकासंज्ञाकिपतेनत्वेकस्यानेकाथपीतनाभावात् आक्तिमतहति अवस्थापमेरैयविसस्थायविनिमृत्यभित्तानिमित्तरेवदस्थाणरि
केशमान्यमत्वोत्यादृतिमतरस्य क्रं विंशेतवेति कत्वादिनावर्णादायेवोत्यर्थः अमेरोपाद्यस्पेति पौदिसत्वकास्मृपानभतेनापमकतेमत्रामिनिसकयेर
निकाजत्वपामाशेवशतस्थानरस्यर्थः अपीतिपुष्पेति त्वपापिपदाहात्तंरमूत्वताल्यावार्पीचाणेनप्रमाणत्वेनाश्रितरस्पर्थः नचापीति निशेसवेसेतहक्
वामिन्यर्थः अनाकृतिः संज्ञेत्येतन्मापमिदूत्वाद्यवक्तव्यं अथवेनहीति पंचमीत्यर्थः दृ काणादिसूत्रसंबंधस्तुकत्वादिकमाभस्यतत्वाम्भेषांसंतामर्ति
डारासमनेपदमितिकरिष्यते संज्ञासूत्रसितिनेश्रत्याप्यसूपन्निवर्त्तनेतरवीन्नतालोपश्चनवृत्त्यौभवतरस्यर्थः प्रमाणभूतहति आमागप्पमान पृथ्वकाविस
स्माहृपादेतिगिनभवेसविकृदारस्त्रिविधपेयप्रमाणाणाशरः आमाणेपवर्त्ते दर्भपवित्रेति प्रमाणाभावेदर्शपतिपात्तुहरतिपात्याश्रपदेपहेतुत्वात्।
महेतेति मनः प्रणिधानंदर्शयति पत्तच्चत्तर्थमागमाहीहत्यव एवमानर्थक्येपूर्वतन्मंसत्तानस्यपापपसोनप्राप्तिप्रसङ्गुलेनप्रतिविपति किमुतरति।
कृतसनपोगिति अरेकुवस्प हृहत्वारनपोगितिद्धिवचनेनानिर्देशः आदेवरति नेपाचहदूर्निर्देशोपमारेकुवरस्यर्थः अपीतानियमार्थमिति आदेवद्
हिनियमोणाभावरित्यर्थः मेहेति अपुस्तनरतिपपोयः तप्सत्वंत्रापरस्पपुत्तमानस्मानियमोनाप्यते अपितुपरावपथस्यकनियमस्यपाजामादि

कै॰ १ तत्पर्यन्तोकेवकेवल एव वृद्धिशब्दः अपुनरुक्तिमत्त्वमनेननियमः क्रियते। लोकेच प्रयुक्तानांवेदमनुशासनं। शास्त्री निर्दिष्टस्येति। अदानन्तशोर्थवृत्तौ। निर्दिष्टस्येति
तद्यथारेतिपदेन ननुवृद्धिशब्दार्थमात्रेस्त्रीत्वं स्यात् तेनात्र च कार्याभावादितितात्पर्यम् तथापि विषयत्वमावेशितशब्दस्य नाम तत्प्रयोगादौ भाष्ये यथा
नाभिमन्यं चपाख्यायिकायुक्तेति आगमप्रसूपीति अत्रायम् यैषित्वे अनागमकानामर्थमागमकाः यथोक्तस्याह स्वयं विधीयतेचेति देवविशेषणशक्तिप्रयोगका
रानिरिति गतवृद्धिमतरस्यार्थः इदं स्वत्वपीति विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेनतत्तापत्तेस्स्यापपत्ति देवदत्तःपचती त्यत्रसामानाधिकरण्यं पत्नेवेक
विभक्तित्वं गौरश्वः इत्येकविभक्तित्वमात्रेणतुसामानाधिकरण्यं यस्यभयोरुपपादने सत्तामत्रितेनोपपन्नविशेषणविशेष्यत्वे अशिष्टमसिद्धिवद्यानु
भेदेनोपपादने ननुसामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केवितिरविति शब्दांशाणांभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थेवृत्तिमत्त्वमतिपादनाद्धि
यणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वे अर्थमनुलोमत्वमभिनप्रवृत्तिनिमित्तयोर्गतिगुणयोरेकपदार्थकरणमात्रपरं तिसामानाधिक
रण्यविशेषणविशेष्यभावप्रयोजकं अन्यदेवेत्यपरेकास्य नन्वयमिकाश्चिल्लौकिकोर्थः प्रसिद्धइत्यर्थः आदिरिपरत्वेवत्रासित्रवृद्धिरानादि
मनिपादनायावमेतेन अध्यन्वेति स्यप्रमितिवासंस्थितिनित्वप्राविषयीकृतेनशब्देनएवंनिर्दिष्टस्तापूर्ववन्नेतरस्यार्थः ततश्चादेङ्गुणास्तापादेङ्गे
त्सपःसंज्ञिनोगुणादयःसंज्ञाः इहतुमंगलार्थान्यथापाठक्रमत्यागोत्वन्यःक्रमः अयंतुनिर्दिष्टेनवोभविष्यतीति अपरकारणकाल
मयपर्यन्ततुपरिभाष्यानंमतेतिनिज्ञात्वाभिचारः अत्रकश्चिदिनहिएकाकीकथ्यतेरस्यनियमेनयद्गुणेणतानेनियमःक्रियते अत्राप्य राम॰
नदति अनेनेणापितताशरणयोगेलोकव्यवहारवस्त्रान्तात्मनितिमेवधःसिद्धमित्यर्थः। अतोशब्दादित्वेति विधोचापरे वानानुवादे २

४

इहिर्पिसेवारोमचसंतानांस्थितंवेध स्यचातिनार्थत्वात्मनोरद्विरित्यादोवृद्धिशब्दएवादेशःप्राप्नोति ननुचभोरति नौवाकरस्याभिमतरेशत्रुस्यादि
तितेतश्चमतिवोधमु सामर्थ्यमनगुणत्वेनवोध्यं सिद्धमिति नहिमृतेरूहंशब्दाकारोभाष्येनेकिंतुमत्वातुपरिषेमार्थोसारीनामसंस्कृतशब्दः प्राप्तो
नीतितेषांमातुलशब्दाख्यानेक्रियते अनेकमिति पद्यपित्तित्वशब्दत्वेनेतरविशेषणतिष्ठते तथापिमाप्यनुसारेणापेपन्नात्सः तत्परापिमानुसाममिति
अन्यत्रसर्वत्रवृद्धिसारोमप्रत्ययव्यादेशःप्राप्नोति सम्पुरापाववपपन्नविधोजन्माष्टुर्वकस्यचनानारीयकत्वमितिविचार्यते अन्यत्रेति पत्नस्त्र
भ्यासपुरापप्रतिपत्तिरितियत्नाभावेनभवतीत्यर्थः ननुमहत्त्वरूणंनियमार्थम्यात्मसरापवेदसमासस्तापश्चात्स्यान्नावपद्यानामिति नेतर
तत्सुभपन्नातात्पर्याभावाद्गुणपदस्य प्रयुक्तभाषाद्विपात्मेनवसहत्वरूणाणाम्यत्रसपरापेतात्पर्येनाक्षोपपदार्थत्वं उभेअन्यातसदेति अत्रम
हत्वरूणंवार्त्तिककारस्यकर्तव्यत्वेनाक्षिते भाष्यकारस्तोमहत्वरूणेनतत्प्रयोजनं स्यापयिष्यति अन्यत्रपदे चेति अत्रवाक्यशेषेनवाक्यार्थंकता
मुख्यते ननुदेवदत्ता रीनांभोगनमे नमचेतनेवहरूपेपसम्बेकपाः समासयासंपद्यते अत्रास्मादिरूपतान्तरसिक्षपताच्चभोगमेव नाथक्रियातु
सम्पुरापेतमपुष्यते गीतादिक्रियापानमुरापरूपसोवम्या संयोगसंतानत्वार्थसान्सम्पुरापेपवर्त्तनेवद्धिसंतानुलोपेएवमारेचीर्षणासमाचारीगोव
निर्लिपापयस्यकव्यवनिपतते मर्गाइति अत्रयासनेविपिततमसमानारवायं अपारानव्यासमासागर्गाणुणकम्पि तत्रापणभेदेवावभेदइति
जानेदेवनंतमहेत्यमाप्यते आर्थिनेचेति गानसषाधातंप्रतिपादितेरूणपार्थहिचारनायोगसमाचान्यमतेवाक्याहृष्यते अत्रयत्नान्तीतोति न्या

५

कै॰ १ पारवर्यन्ताचसमासंज्ञाया: सपुराप्येपरिसमाप्तौभिसुत्यांयोगविभागार्थंनयसहूत्रहणंस्थितमिति तंवत्वोत्पत्नं अथक्लिमर्थमितिकिमाक्षिपतेभिरुक्त
३ लमितिसमर्थपुच्छनाक्रियतेपुगंतादपुक्तान्तपरणार्थमितिप्रश्नः आकारोत्येति समक्षिःपरार्थोभेरकाव्यपुगणारमिर्दैतेपपुगणायरतानतहणार्थत्वं
ताम्भेसेपुगंतानावपुत्रमप्रापितत्तापत्तिपत्स्वार्थैनपरकारणमित्यर्थः क्विंचकारणमिति अमेरकागुणा: मुंडेनहिकलनेचोर्यंकृतलिलावचरमापितैौ
पेमिति अयपरिशपनरुचेमिप्रश्नः मेरकतावितिति सर्वपुगणस्यस्थार्थपुगणग्रहणंकर्त्तव्यमित्यर्थः इकोपमिति अरुकस्ततानियोगासंज्ञेकतंनवि
वधितेकिंनाहिविशिष्ठभामनाव्यमिकपुरकरव्यनेरवपुगंतात्योगारम्भेतेनलोकेअपरिशपने उभपमिति आग्नापकहरूतिपुगत्वारमितेपेशगा
नामेरकत्वं लोकेनभपयाव्यवहाराः गार्ग्यिदिरूहिवत्साधवभ्याभेरालक्रपविक्रमारिशुभोऽप्येभेरात्रेहैमव्यवहिपनेतस्यवाप मितिसप्यपि क्षीनारभे
देनापीतिप्रश्नः किंपुनरिति अवेतिशाक्ले उराजमेवेति नस्माद्गुणएहितस्योद्धगणभावान्नानदीपकत्वादुच्चावेभागेगुणः प्रपत्नमतोगानवि
स्मरणस्यर्थः पयेवंकव्याभ्यपेन्नपुरानिपातनेकल्यिव्यनरतिपायमानत्यावविवक्षायाभ्रोति नेपव्यवहितःतस्वापिसुव्याभैननतमरतिवचनादादेशमप:
ए रिःघातनलमितुचारपिन्नध्येवरातेोद्वागणभ्रपत्तीविवक्षार्थविज्ञापनेसप्वभतनाभिकसमयमला श्रीकेयनोचाणविवक्षार्थमेव उतकेरतिपष्ठा
स्वनेनाद्भुः एकपुत्रस्यात्ससात्तिपयंनेरनिक्तविदुगनोवाणांनाहृवत्सार्थमिति अनुगरनारेमिति अनुपत्तहणार्थ-पुरानश्नाक्तिःसारिवित्रप रामः
श्वःउनोत्सवरहणांनवक्तपोरिस्पमित्रायः व्याख्यानतरति पुष्टिहद्वामित्याकरात्रचेतिसिद्धमावारीनेचेतिमात्नायार्थस्महार्थत्वाद्गुपारानमा ३

६

कारसूत्रेणनिर्णयपरस्यर्थः इरंतहीति नतुभावमानतारारेचोतयाहकामभविथ्यति नैनरुपत्तिनतमनंतारविशेषोपिवेभाव्यमेर्किंनुगोरतिभेदगलातक्रिया
वचनुभोत्राणांग्रहणातंत्रताअसंगाहुद्गिगुणाविधौ नेपाम विचमंगात्रक्रियैक्षापनसमानं पवंविशिष्टेनेचोरार्थमिति पोडेनर्थमकारातेनाकारस्थसंबधाभावा
नकथमारितेनरूपरे उभने नास्त्यैर्जग्र्थत्वनकारस्येोच्यने अनुषंगिकेनाकारार्थत्वं नापकहूणाणकारश्रेष्ठेवितापमानेप्रतिपत्तिर्निर्गारवं
भवति सतिगुनकारे आकारग्रहणपयतीतिः स्पष्टाभवतीतिनकारसहितस्याकारस्यातंसंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनेनार्थवत्वाहितभ्यनुसंगेत्सशामरित्रे
नमरेसिद्धं इको॰ ग्रहणमिति वसमाणतापकवशादाकारारिभोगमालिकप्रसङ्गणहहीभविष्यतरतिप्रश्नः आन्तेष्यहरति आकारो
नोक्ताभित्यपत्रित्यर्थेमित्यर्थः आकारस्यांगरूपस्वहाहुविधावभावात्विशेषाभावाद्याकारस्यवातोलोपरतिलोपविधानात्सुकारस्यगुरूग्रहणं
गुणहरति यातेति ग्लापनीति एवांहिमात्रतादिविशेषात्रमपत्ताक्षिप्राभावात्सकारोपदेशेमिकारोगुणःस्यात् ऊमितेति भकारोप्यासारोकारो
गुणःस्यात् पाहूतेति अतोलोपस्तुनभवतिस्थार्द्धधातुकोपदेशेपरकारांतेनत्स्यलोपविधानात् उपदेशसामर्थ्यादिति अतिपत्तिलाघवा
ञ्चेकाराभेदोपदेशोदित्यर्थः परपंतनेनेति पुषेवमिदेशिनिगुणविधीयमानेतापकेनगंधनमप्यतिलन्नानारिग्रहणाभावाचमवीरवाःप्राप्नोति
मिररमितिरित्याद्धपणादिकाप्यभविव्यतीत्पहेशपः सत्रावरिति विशेषप्रतिपादसामप्सकलतापकालेपकेविवादः टकः क्रिनेनतापके
नाकारनिहपार्थेनेगाहृतेपरसुव्यनरतितापकाचेपित्र्यत्राधानपुगणाति नस्मारार्थनक्रमेणाहेतापकभगोपव्यावकत्वापत्यासमवेतापकस

७

कै॰ ७१ मर्थनंकर्त्तव्यं आपारस्योपीति ऐकारो चारणस्याविकृतरूपग्रहणार्थमादिति भावः। पंचिविधिमिति आपारेवास्यैकास्वनिमित्तमित्यापारेवोनभ्या
५२ श्यते नहि न्यायस्येवेशुक्तः पारः कर्त्तुं स्यपान्यापनरस्यादिरूपा सिद्धिरित्यर्थं गानजन्या सौतिनिपातनमाराद्गुणा नजनाश्यते पारूपेतीति रूपग्र
णस्येरपेक्षमपोतनेपारक्तपास्यारूपेतारगेवपयायामादिति गमेत्यपमिति समस्तांतनेरेहस्तातो भेवविरहस्यनरस्यव होत्यवर्त्तमानेगामेत्पिविधीपतरे
स्यतापक्कोश्चमितिव्येमननिहस्यर्थमत्नेक्किते नंतपेति गुणशब्दमनुहस्वैवगुणशब्दोपीकः सिद्धत्वादिति तेगुणाहद्दिग्रहणमाक्तितगुणाहद्विग्रह
ल्यापाणार्थंविताप्रते तेनगणाउसेवेपोगुणः हद्दिरितेवंवपाहद्दिति मितितापते अथवागुणहद्दिग्रहणेगुणहद्दिकाशेवमिति कर्मगुणाह
द्धिरूपेणगुणाहद्दिशब्दस्यापाणाग्रपणार्थविताप्रते अदेङमिति एङ्ग्रहणेसत्यासंज्ञितिसंबंधायापातोपादयौहद्दिशब्दमादेशउतम्लातानुवर्त्त
नेरस्यदेडमितियुक्तं नैवेतत्त्वोरत्नौ यंहद्दिश्शेषानुवर्त्तमानस्यारेचः प्रत्यापपत्तीस्यादेचोगुणसंज्ञाप्राप्नोतीति संबंधश्चेति संबध्यतेरतिसंबंधेक
मित्तिपरत्नभ्रमकल्याधिदेपनात्तत्र्युक्तनिर्देशः आदेङ्ग्रहणंसंबद्धहद्दिग्रहणमदेङ्-गुणरस्यत्रानुवर्त्तनेनेनादेङ्-मित्तं संबध्यतेरहस्त्वनुव
र्त्तेहद्दिग्रहणमारेवोनहाति कोनातेकरणपेतावंसेवस्यागोपारात्रे अथवेति हद्दिशब्दस्येसाकोसावणादुपस्थानेनरत्वदेङ्-गुणाख्यस्य अ
थवैकयोगरति पक्षोभवतिमध्याहृियते हद्दिरादैजदेङ्-गुणोभवतीत्येकवाक्यसंपद्यते यद्यपि ... इतिपक्षिकालेभवतिक्रियाभिधीयते रामः
याभ्यककालापनिपशिरिस्यारैत्समवहारहृद्दिसंज्ञादेङ्-संवहागुणसंतेतिमात्तिहद्दिसंज्ञाप्रापदेङ्-भि- संबंधः। अथवान्यवचनादिति यथाकथ ५॥

सपेनाणस्याद्यते संदिग्धत्वाद्दनवकाशत्वात्तात्पर्याचक विशेषणात्तु विपर्ययात् एवमदेङ्-गुणरस्यत्रहद्दिग्रहणमनुवर्त्तमानसंदिग्धत्वे किमुत्तार्थेवेहा
गुरुमिति अथैहार्थाधिगतावकाशाचहद्दिसंज्ञात्यर्थंयत्नाद्गुणसंज्ञानुतात्पर्यात्यस्यादैज्ञानावकाशत्वात्तद्धिसंज्ञासंबंधमरेव्यायते यस्यप्र
तानुसंज्ञिविशेषणांसमुच्चायिकाणां विधीयमानाकृत्यादिसंज्ञाविधयेपिप्रवर्त्तते अथवेति विभाषामितित्वमाधेस्यतत्कमाभंगापोद्धास्यतानस्वेनो
पातौचोदितायाराजस्यहणाहृगितित्रिधिता अनुवर्त्तमानस्यकपत्नाभावाद्धिहृशाल्यादिभिनंसबध्यते अपितुविभाषाक्तस्यापन्नेनतित्वादिविधौ
वर्त्तसंबध्यते नथैहापि वहद्दिग्रहणमदेङ्-गुणरस्यत्रानुवर्त्तमानमविपत्नाभावादेङ्-र्नसंबध्यते इहतुपुनर्गुणहद्दिग्रहणंयत्नोभवति अथवेति
अपेतालक्षणेलौकिकमधिकारणात्रयपेति समुदायस्यचापेतायेमात्सेनरत्नेनात्यविधिर्वाभवतिनाविधेवेतिगणस्येवापेतायक्ते निमत्तुदायस्य
भेदाभावात् किंतुसंज्ञीति अभयथाद्विभवादोपरदर्शनाच्चप्रश्नः सन्तो गणस्यगुणहतिपष्ठीनिर्देशाद्धिंपारलौसमस्यप्रतिष्ठते गुणश्रुत्यादिकहति
तेनपरिभाषिकोविशेषानेरोनसंज्ञात्पुगुणोभवतीति सत्वमवतन्त्रौसमस्येतिश्चसमभवतितराहोसमेत्योभवति यद्यात्मायेतिषष्ठीमेवादमनं
यष्टीतापेनेयोगोस्यगुणहति पश्चादिकंसोद्धितोयतेतरात्तस्यापेविशेषाणात्सवेयोभवति अथ रोगासिनिगुणहद्दिर्विधीयतेस्यानपष्ठीकिंतर्हिगिपे
स्वायपवर्षान्तरालानयह्याभावादलोसमेयेनसाउपस्थानमितितदानंपवादपतोभवति अथ्राभ्यनागानेमेवहद्दिवोतवनेनमाप्रपणवार्थमाना
ननस्थणावयवस्यपनत्वाद्धितसेकोगुणहद्दीस्यर्थःसंपद्यतेसमुदायपत्नेसमवायोपन्याह्नः नहिसूत्रापहृयष्ठ्यर्थोसंभवतः स्थानेयोगोत्ववपव

कौ॰ ५१ योगश्चेदिति किंकृतो विभक्तमव्यसे कृतास्वकार्य सयत्नमात्र लोपतरप्यवारपतावेवा चरंकिते पश्येकमिति अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्ये परस्त्रैत्व
५१ स्तमिति समस्तादि आदिन परि संज्ञाभावाद्द्वितीयस्य विशेषाभावादेकत्वाकालोपपत्तिः अथनामेति अपत्येतिरप्यसंनादावपदस्यत्मिकः स्यानिन्नान्त्र
द्वितीयस्य तास्यतास्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य मतस्थानयोभिन्नविषयत्वात्रानावात्मकते द्विगुणमिति मितादीनामनिर्णयेन तारसोन्त्यस्येतरत्वं
पिकृदपहल्गंतन्तं निपातनीति नेवप्रत्ययेकेगुरुत्पस्युलाकर्त्तव्यम् दीर्घान्तमप्याह सर्वादेशसंसर्गश्चेति अंगस्य सेनदेहेनसर्वोगेभ्युद्यादिपने तत्रांगे
चेवालोन्त्यविधिस्यसानुबन्धात्मेत्येः स्वत्वपस्य हरणग्रानावातेति सर्वादेशोगुणः प्राप्नोति पश्येवहीति अंगस्येतिपछ्युचारितेनोत्पमव्यमोनेजिन्ना
स्यान्तत्वप्रकृदपमलौतिनाभिस्थानेशागुणाश्वस्यां मः इद्गोपेन्नोपमितिः॥ मितादिर्विग्रहणं कर्त्तव्यमिति नैवार्थेहेतुत्वेनरसपात्रमित्यर्थः उन्मेते
चेति मितेशतिचेत्स्या इत्पातसेति पर्यायस्येतित्रपेसायपचपद्धेतरालोन्त्यस्यमितिन्नाभावात्स्वपस्यानेस्यास्वपदीस्यपिपस्यानिमित्तं
गतंश्चागावपत्रयेकोत्स्यानेत्यस्यगुणः प्राप्नोतीतिदोषः इत्यस्यगुणइति समानन्यायत्वादेतदुक्तं अंगस्यावयवोपीरहस्यस्यगुणइति मतेन
कृपरिभाषोपनिष्टनेनिर्दिष्टस्यानिकत्वात् अन्येत्वाहुः अत्रापिपरिभाषोपस्थानेसतिहस्वेनेतिविशेषणेनेहस्वस्येकोगुणोयथास्यात्तदीर्घस्यमाभू
त् चौर्धाणस्यदास्यमात्रपस्थानमनेन्नस्यमाणकारस्यगुणार्थ अर्थसतिस्यस्वत्रपनानेअंगस्येतिस्यानवर्णस्याङ्गंशौकोरणविशेषमेतरस्यकार्यं रुप॰
तेष्वंगस्यगुणः स्यात्पिवन्यरसारंपुगतेति भेत्रसारंगुणोसिद्धत्वनः आनितिर्निपमार्थेनिपुरस्यपत्रसेष्टितेसारेनभविष्यति नापिरेस्त्रिविरि १

नि
सारेरमयनियमाश्रयणादितिभावः ननुमेत्रेनिरस्कारस्यरहेपपत्तीयकारस्यपक्षाम्यादितिविरुद्धं मेतस्यात नेतरन्निपकं तः पंगतः अपदीउपक्षात्
यपक्षातः समाहारद्वन्द्वनिर्दिष्टारस्यसमस्यगुणोनतनभाव्यम् एकतस्येति एकेनवाकेनतिपमद्दपरस्यानाभाव्यकृतेष्वगुणस्तिपमः स्यात्पुगंतव
पपक्षस्येवसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति ननुसार्वधातुकार्द्धधातुकयोस्तुपुगंतलपपक्षस्येति अथापीति अनेनाप्येतिपरिभाषापरिनाश्री
यतइतिभावः अथापीति अप्सुपाम्यवारेन्नोच्यते आरस्यारिम्यापाश्रपणेनवा एकस्मिंस्तुवाक्येनियमद्वयंनजभ्यते एवमपीति अनेनगुं
पर्यवेवित्रुरियन्त्रल्पपक्षवर्गगसार्द्धधातुकेचाजौतिज्ञुमिचेतिगुणः प्राप्नोतिविषमोहेतुरुद्दिष्टस्पतुहृप इस्सारेवानतपक्षनारनेत्सस्य
णोपीहतः इवंतहीति पराम्यानुपेस्यपोः स्वसनिमित्तत्रयुक्तसन्निधानयोईयोः परिभाषयोः परदेशित्वस्कार्यप्रतिपादने तत्रपरिकर्थवि
देकस्मिन्विषयेसन्निपातोभवतिनैतावतापरस्यापेक्षाभवतीत्यर्थः अपरेत्विति अन्नाशाशेविशेषवाचीसमानतरस्योविरुद्धमहस्व
योगोपपतनात् रपनमिति अनेनास्यपरिभाषापाः श्रयोजन्याभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः बापकरति कथमिकमभिभाषात्रोपति
वनेपावतास्तरतिष्ठानीनिर्दिष्टः अन्याहुः अत्रहस्वस्यपाविशेषणतयोपयोगात्स्वः स्थानित्वाभावाद्दत्युपहणानिगोनेकृपरिभाषात्रास्
पनिष्टतस्त्र भवतीति इकरतिवचनादिकारस्यप्राप्नोति अनेनास्येतिवचनादकारस्य नेवमृतारतिरश्मीतिरूपस्त्रर्थः पष्ठीदेशपतृतेपरि
भाषयोः पौर्वापर्यनरुकार्यकालनापापि विकार्ययोगरति द्वाभ्यांकार्याभ्यांयोगोपसद्धानिनः सर्विप्रतिषेधविषयत्वादिप्रतिषेधः वावस्य

जै०१ मिनिहिकार्यंयोगत्वाभावेपिकेवलोप्यसंभवोविप्रतिषेधस्यार्थः ह्लताववितिदीर्घसंयोगित्युनेतमोविधीयतेएतंकस्यनेनरेविधीयतेनाचसंभवोनिप
१२ दयोः तेनतेनतिमित्तेनानंतर्यत्वात ह्सेत्तानीमिति मिनिसेकावधीसमपायवपत्तसंवेदेतरेकाप्लगुणेनभावेमनुधस्त्रानवधीनरालोत्सर्वेनिसव
नाह्कात्मतिनवाक्तिसंभवोगुणवद्भावगुणासंभवरस्यार्थः एवमपीति परारेनात्मेनगुणारदीकस्यस्थानानलोस्यमिनिदिवात् येननामाविल्पा
येननेवर्त्यस्यापवादस्याहिमतिषेधास्तपर्याप्तिरित्यर्थः एवंकोगुणमतसंभवहृपरिभाषानापवस्थनोपपद्यतेएवंनहीति पदेशाद्योवादनयोः
परिभाषयोर्गुणत्वात्स्यात्संबंधाभावात्सदेशवाक्यपर्यालोचनयावाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः अथवेतितद्धेषपदेपिरोपयाहाशुद्धिम्तुक
योपीति अत्रयोगविभागः क्रियते स्थानारीनोपणादिषुलुप्यतेततः एर्देसप्वगुणरति अत्रपीतितात्पर्तिमन्स्रदशावनुवर्तेते स्थानादयो
विरमाः तेषांतुपणादिलोपेसतिक्षोगुणरमितुणोभवति अमितिदवदनाभादिसिदिलमनितयत्वान्नभवति तत्रलिपत्तदपोर्यणाआदिःषकोदि
कात्स्नतस्याप्रणारेः परलुप्यतेतस्यात्स्वपणारेःपूर्वस्यचगुणरतिसिद्धसैपिपिषः द्विरिदंरति यणादिषमितिपंचमीसमासःपरितहिपूर्वातंनयो
पधसैनिमत्त्वानीनिर्दिश्यते नहिपदमुक्तान्नयपणाद्यानिकूपरिभाषानोपतिष्ठतेतरास्यगुणस्यानिमित्ततत्त्वात्क्रिमिसादिकिंतिषेविगुणप्रतिषेधो
नप्राप्नोतिपद्यवेगावापतरति नेषदोषः कुतनोः कित्वविधानान्तापकारमिदं स्लोपेपिसंग्धगुणस्यनतिषेधोभविष्यति गुणविध्यावि सू०
निकवित्रनिर्दिश्यतइतितनोभवहितेनसंबंधः क्वचिन्निर्दिश्यतएवद्योगुणरस्यादी ओनेरहिरिति नचसत्रविमतत्स्यानपपारानारसीसपरिभाष ६

पोलसंबेवस्यादित्यर्थः अत्रोपीति नहुतापात्सर्वमेवपत्नाहरिमविप्यतीनिलत्तणस्यपरत्नानारस्किनेपुनर्वदत्तणंनपनक्लिष्यते एवंतहिविप्र
तिषेधामपेतसेववोपपरिहाणकुर्मः अविकीर्षीनरतिसर्वविप्रतिषेधारतेनोपोपपत्याचिकीर्षकरति अपामीरितिपलोरत्रसमिठोः क्रु
नपोरंसवाराकाप्परदिपमेगोनानोनिपपपपिरिहारोनितवयाविशिषाभावेनपरिहरतान्नपमाश्रितः उरंदोणमिति दरोपादीनाम
सिद्धत्वादर्वंहसंभवनत्तणाद्वहि ननोदलोपादिषुकृतेपुत्रलोपस्यासिद्धत्वादेकादेशभविष्यति गोत्राद्दरादावाकिपित्रगवीदितितेष्वस्त
स्मेसमतिनसकस्मादद्दिर्नभवति उच्यतेसिद्धिशहितरसेपधातुत्वइहलगदनरदत्वानोसितत्रोपदेशिकधातुमात्रपस्यार्थमनुवर्ततरस्यदोषः नस्य
णाहीति नेदीतिपत्तणमविरोषेणाहहिमात्रस्यनिषेधकथपतीतिधनतीत्युच्यते पोत्यवोनकमपप्रतिसधनतीत्युच्यते एवमिहाप्यसाएवहेदोमि
विधरतिनानित्यक्तिः स्यादेतदेकनिषेधेप्रतिषेधस्यचारितार्थत्वात्सनःप्रतिषेधोनोप्रवर्ततिर्नसास्तितत्राह श्रमतीति सर्वेनत्वप्रतिपत्नत्व
र्थः स्यादेतपादेकनिषेधोस्यापारत्वादेशहितीयो विधिः यरनःप्रहनतस्यचनिषेधोराक्यः कत्रमित्याह हुइनमिति उभयत्वमापाशात्रैक
वविशम्यतीत्यर्थः तताच्चपीतिअपिशहात्मिवितहेडपि अत्वात्सादेति नोनः पादमितिपादमाश्रित्यतइदं पदेवरङ्गाविसत्वनादिचीनिप
वसवर्णारोषनिषिद्धेहरपेपिनिषेधप्रसंगः नेषदोषः संयोगाविन्यादेतापकारनेनातिस्वनाद्दिवीनिनिषेधात् अत्रगलीरिति उवहरेशःनि
नमेवापेत्तनेरहिस्तुतिस्थानस्यपरे चुट्पनिर्दिश्यतइति लोपायोर्वलीतिभावः किमत्रप्रमाणमितिचेद्भिपुक्तमाणमेवोत्तिश्चप्यामिति तिसिम

के॰ १ ग्रहणमकृतात्र विभक्तीवति षेधार्थं कर्तव्यो एवं प्रतिषेधो वाभाष्य मिप्रात न्यायितिभेदो रूपं परिवर्त्तनी पादिसर्वः कृतिवीति न्यायार्थेन निदानि येननाप्राप्ति
न्यायेनांतं गतस्य ग्रहणावाधात प्रयोगनेवा किंचिदिर्योपदं गेतानोवनपस्यारी नामविधीररितादीरनेनापीरवे वादिस्यारो हिंदिसिद्धिः अन्यथागुणा
पारस्पर्य कृतयोर्यातन्वात्रहिनिषेधः स्यात् पक्षान्तरेत स्तने वापिरं गुणरयो विधायकमिति प्रसंपत्तः अन्यतरण्यमिति नन्वनिको पिपक्षासारि
निर्विधेयत्वं स्यात्तत्पयमार्थ स्पृश्यमाहं हिंर्वलीयस्त्वात् एवमन्यते हितीयं गुणरहितग्रहणमनुवर्तते नेनगुणरहितस्य दोषपरिहारः स्यात्कियाप्यनाताय
निकःप्रसंगाः प्रसाद्गेवेति तुल्यत्यापत्तापस्मात् रणरस्यत्रप्राप्तत्यात् स्थानपठीतेनपराः स्थानेरकुमवतित्सवर्तमसा गणसंतरतिवाक्यार्थः स्या
त् वाक्यभेदेनचकार्यद्वयविधीयते कर्तृहस्तरत्ति अत्र तत्रमस्याभावात्तेचैवपर्यायेगणाः प्रमुखेति सिद्धमिति स्थानेन्यपेयोनिवर्तयति तेनपत्वषष्ठीत
त्रेयमुपपद्याते गस्यवप्यारीनामतरहानोऽत्यादी इत्यावपीति स्त्रीलिंगात्पयोगन्नवार्त्रेमिश्रायोगपतात्संवंधाभावः अथवेति पष्ठीस्थाने योग
स्यवयोगविभागः क्रियतेपष्ठीतिपदेतन्नक्तांतेतयनवषष्ठीतत्रोपतिष्ठतइत्यर्थः तत्रयोगपतात्स्वपयोगोवापेस्तानान्येपानत स्थानेयोगेतिपष्ठीते
नरूपतिष्ठते अथवेति अन्यतरार्थं पुनर्वचनमितिवृत्तावचनात्त्वमभिसंवंधो वर्तुपकर्तव्यः यत्रगुणरहितग्राहो वाणोनगुणरहरी विधीयेतेनतेक
रस्यपतिष्ठतइति अन्यथावानापातत्वात्तत्रविधेयत्वेतसंभवतिकृतमन्यतरार्थंपुनर्वचनंमस्यादित्युक्तम् अवश्यकर्तव्यापावापेत्तापाएकवाक्य एक
नपेक्षा पेक्षात्तुमनेकरूपस्वासार्थानतुवाक्यभेदेनस्थानंत्यपार्थमव नरपेक्षित्यामहइति अस्यस्थानेनिराकृतमिसंधः॥ ॐ॥ इतिश्रीभाष्य ७

प्रदीपेप्रथमाध्यायस्य प्रथमेपादेपंचमाह्निकं॥ ॐ ॥गध्वात्तनोपा ॥गुणरहयोः प्राणामपरपतिषेधोमनतुग्रहणभावादिर्व्यासपादाःदीर्धोवेवीयमि
तिवाप्तस्वरूपतिभावायापानिषेधस्यात् कल्पद्रुमकालोलेपिगुणरहितसंगाभावारनर्थकोनिषेधः स्यादितिप्रसक्तयात्तन्यादेकदेशावोपोमितः अत्रय
वक्रियपपापितमुरायस्य प्रदेशरहीनातपयापटोस्वरति अथवासभरापदहेतोः वपवेतदूपायोपाहतेति धातुग्रहणमिति उपसर्जनस्यापिपयाप
रामर्शस्त्याकेवाश्चरानामित्यत्रप्रतिपादिते विनापिधातुग्रहणेनलोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणंविज्ञायते अत्रवेद्धलोपस्यचानिमित्तिकत्वा
त्ववितेतिगुणनिषेधोनभविष्यतीतिप्रश्नः सिद्धान्तेगुणरहितविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः अनवेधोनयानेकदेशः पस्मात्
परेशस्वेनंसतप्रयोगेतुलुरूपवधातुतंतम्केवलमसोनित्यतार्थलभते लुगहस्यहिकिपावासित्वमितितस्यैवधातुसंज्ञाप्रवृत्ता सेखीता
ति सस्यार्द्धधातुकग्रहणस्वेतास्यपरार्थस्यवृद्धीहिरसेतिद्धोभवतिनान्यथा क्रमेणास्त्रयसाम्यमानापार्द्धधातुकस्यचलोपविशेषण
त्वेधातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनापग्रसुराहणोपन्यासः किंपुनरिति आर्द्धधातुकग्रहणलोपविशेषणंवागुणरहितविशेषणंवाचकुरीहिसे
नप्रयावशेषणंवेतिपक्तव्यपतंभवान्यत्रः भेदरतिनत्राहगुणाःनिमित्तलक्षणइतितनिषेधोनभविष्यतिपाहिरांतमभिधानादेनत्राश्चित्रमस्यदोष
वहिरंगपरमिपराखेअन्यपः पश्चादुपसर्गयोगात्तरागतिषेधोनगोगः गुणावहिरंगः परानुपूर्वमुपसर्गयोगात्तरागणांतुयः पश्चात्मन्यपोसतो
निषेधोवहिरंगःसर्वथावहिरंगमासिद्धत्वादिप्रसिद्धिः नतुनानामेतत्पठितिमिषेधालक्ष्यपातभाष्यामहइति यत्रकार्यविधायानंतर्यणवाप्य

कै॰ ३ पणांतत्रनिषेधास्तनुपपन्नत्वंपरिभाषायाःपत्याश्रत्यतइतितिनिहीकोपणवीतिवचनारिंगवेत्रापणंत्रसिद्धमनिषेधकेनात्वयोगात्रपणामित्तरो
८ पः भरःपकृतावलोपइति तस्यत्राकारोपिमितित्तिनःतेन धातुपाठेपोःकारोकःपठितनत्स्यपत्तयोःकथयात्रुिविःकर्मंनिकर्षेण भेभिरिते
निवेभिपदशास्त्रत्वरहरूपस्तहजक्षिपलोपः मापिहृजइति पद्येःविवेतिपद्मलुक् कुछभमगधशोरेकंहारिंगणपठितोवानलाभ्यांपकृएव
त्वतवेपपस्तहलइतिपलोपः समिद्भ्यश्चर्राम्यांवातंतनाभ्यांवत्ययःसप्तविभाषेतिपलोपः कृत्लोपइति कृमितिनकारसवर्णोवार्यसंज्ञा
उपवर्हणामितिचहिंहोरदित्वात्नुमहेरच्छनिटीतिवार्त्तिकेननलोपः म्राह्त्मिाणमिति स्त्रतिमाणमित्यविधेरपद्यतेतन्ननत्वर्षीति
वेर्मनित्प्रत्ययःकृदादेशःछोरस्तलात्रभवतिपरिगणनेदतिवातुग्रहणानकर्तव्यंभवतिरसवत्वधलोपः प्रयोगनेत्वनपठितः कृतेकरण
इतितेनपवेत्रभिप्रायान्नुत्तनिरूत्रपेक्षामिपतेतत्रापिनिषेधः प्रत्ययापत्रप्रत्यासत्ति लोपविशेषणमाहधातुकग्रहणमित्यर्थः जीरा
त्रुतितिवर्णनिमित्तेनत्वकारलोपोनप्रत्ययनिमित्तः किन्तइति एवंवर्णोरेत्यवग्रहःसिध्यतिवहृवीहित्वाचनोरात्लदादेशफाकाउराजनः चे
नि हिमिति हहहहिहदावितिपाणातत्र एपतजतगुणाणिलोपश्चाहर्धातुकमितिरतिपत्रद्वयेःपिरोधः अपवारविषयपरिहाराचंनतंगोःपि
गुणोःतनमवर्त्ततस्तुपम्पासः कथंनर्हीतिवरूवीहीमत्येकाहर्धातुकनिमित्तंनेलोपमप्रयुणचहोत्वाचिनमितिमेघतरस्तारीभित्रनिमित्त सम॰
त्वाद्गुणोननिषिध्यते पत्रहलवोरिति लुकाकृत्लोपइःलुप्पनरस्यावमः व्यत्रापीतिक्रतेयकारलोपएकदेशविकृतमनन्यवदत्वनीतिपक्षो ८

एवत्सपवंतोभवसेवेतिभावः निसोनृतिनितवृच्छात्स्यवद्गनिर्निसा व्नवकावाइतिनापातेलोपेत्नुणांभावात् सावकाशरमिभिन्नविपयोलुल्नोपोत्र
कारस्पलोपोपकारस्यलकृतनम्बनालिपेननाधक्रियायः त्रयापीति पक्षोविवेसनपकारकारस्यदायस्यपरमिनिर्दिष्टस्यविवक्षितत्वारस्पवे
वपइःनपरेशस्यगोणत्वादितिभावः नमनात्प्रपइति तुल्यकालत्वादितिभावःनेनावेत्पत्रवेहलपदणकृतलाम्नोमिस्त्रिकोःनागेलुकागेवस्य
योस्पनेर्भवति मिकुवितदृतिकिलतसंयोगेननलोपेसतितदुपधत्वमितिनिमित्तमकित्वस्यनभवतिपरित्वाकालोपःकिपनेनरस्थानगमरस्येनस्या
निवधावादुपधालोपः माघ्रोतिमेपरोधः यनत्रीतिपतिविधानव्ननेकोःपमरिःनिवत्तलोपत्रापितर्थमानिः त्रुमारोक्तपेतस्यविधानातत्सतुनोत्नु
कारेपकारस्पःस्यानिवद्वावेननसिद्ध्यतितेनोपपा निम्पर्शनानसंभवमात्रेणाम्यतिरेशोभवतीत्सदोपः क्त्रितिव क्त्रितिपतिषेधइतिरकस्पलुत्वर्णे
गुणहद्धिनिवत्तनपरौकृक्ितीत्सनेनविरोधमानेकिपतापरांगनितरानत्मिनितिनिर्दिष्टस्यसंप्रतिपत्त्याभावापस्यानात्रिर्दिष्टस्यग्रहणसवान्नपी
पत्वाविनेतकनेरसारादेवनिषेधःस्यातनतुभिन्नमित्तवानिसारादितिनत्रिपित्तत्यहणकर्त्तव्यपरात्किड्डस्यणपुणाहद्दिविरोधणतराप्स्पत
मात्रवत्सगणवनहिविहितयोर्निवेधः स्पिलनभिन्निर्दिष्टयोरेवेतिपरिभाषानुपपत्त्याविमित्ततत्यवक्तितीतिभवतिकितिमित्ताहितयोः
र्मानिः उपधाएोखीत्यथमिति उपधापात्रपीकः प्रतिषेधार्थंतोवीनर्दक्षित्तप्रतिषेधनिरूपर्थत्रहिमिक्षिमिमोगुणोनपक्षिमितः
नवेतित्राकाकृपापुगंनलपुपधमिमितमिधानंपम्पते नद्याहिकितिगुणहद्धिनभवतदस्तुकेकसेलाकाक्तापांपपमामरस्यलिपुगंनन्पूपध

कै॰ १ स्यापेक्षत्वाच्छब्दवाक्क्ङितीतिषष्ठ्यर्थग्रहणान्यसंपेन्नांगं सन्निधाप्यनेनमन्ति क्ङितिनिमित्तमिसारोलघूपधस्यगस्थानेनर्याम्निहितोनिषेधः तज्ञघूपधेनिज्ञन
१ तस्यपुरापप्तामित्रिर्णात्स्वपदस्यैकेकोऽयमर्थोनातस्वपेवाप्पन्निदित्यर्थः नन्निमित्तपदस्याभ्युदयनामाह इवं इनेदेघरति सार्वधातुकनिमित्त
स्यगुणस्यनिषेधेप्येव लघूपधस्यनिषेधाप्रसंगपरस्यार्थः अपनिमित्तनिमित्तधिपत्तीनिप्निमित्तोविधाएणरभ्युरापोपादि इनोहदूइति यथैवादिश्रुति
ध्यः प्रापरस्यनेनधात्रिवसंतेएवमकारोपिनिषेधेननिवर्तनेसाङ्गपः नविघ्नत्तत्वेणः पूगुणेनभवतीतिनिषेधाप्रसंगः स्वपस्याहांनसंभवान्त्रे
तराच्छिन्नं वमसकृत्येति सामान्यलक्षणेनविशेषलक्षणपाप्तमर्थेनयत्मात्संयुनविशेषलक्षणपराप्तमर्थोनयत्स्वरूपेणाभिनिर्दिष्टंनस्यनिरुक्ति
क्रियतेपरमाद्येनत्त्वसर्गोपवादस्यो केवलाकृतापाममाष्टमानेवाहरतिसिद्धांतः वितमिसारोचमसक्कानभिनिर्दिष्टगुणनिषेधेवचनस्य
इत्वाद्यवाहनेवाहस्वरतिभाकालानिराज्ञावप्यापामः अरित्प्रवृत्तिमिप्परस्यनेनगुणस्याभावान्तस्येवप्रक्रियापाति सिद्धत्वेनेपहुणवेमवतस्सारोमस
कोःनभिनिर्दिष्टस्यवाक्कारः कस्मान्नेनभनिवर्तनेमेषदोषः शास्त्रवनी त्यस्यचोस्नात्पगुणलक्षणाचोस्नात्यंगुणनिषेधविषयः ऊपोपन
स्थितेवेनोपक्रिसंप्रसाणिकृतेऽभपपरोऽप्रपताद्धक्रिगेणगुणः श्चोपनेस्यारो वहिताप्रपताद्धक्रिवेद्वितापनेनिष्कृरतिक्रिसत्वेनाराप्रविशेषण
२ देगस्यचकार्यपित्वात्स्वपदः उक्तलप्पाप्तस्यकार्यपित्वात्तसयपोणलक्षणमवधानादिति धातोक्रिसत्वेनेति धातुलोपरस्यश्रोपसर्जननेचे रम॰
पित्रानोर्धातुग्रहमात्रमस्वदिनेनाविहितस्यहतिरित्यर्थः। वरीति क्रियानेनमेधानोगुणहांनमवतरतिवाक्यार्थमत्वामकः धातोवे १

ति धातोर्विहितस्यक्रिसनशोनेतिमस्यासक्कः धातोर्विहितरति धातोर्विहितेक्रिसनशोपेधातुर्विकारणोवातस्यप्रतिषेधरत्यर्थः। अयवेति पुनग्र
णस्यहेतिवीचिनेनक्रिनिनेस्वपनिक्षनरसेवमित्रगुणाभाव्याभवतितनयागात्तस्यपूपधसेस्यस्यात्पश्चानेप्रतिषेधेनाम्यवधानपिमित्तिमित्तमिसारोनि
षेधोभविष्यति अथवेति माभूत्परिभाषातथापिमतिषेधस्यमतिषेधापेक्षापापाक्लोपारवाः प्रतिषेधकाःनावश्यितनिषेधस्त्राणीतिगुण
लघूपधगुणेपनिषेधेश्चनवकाशः प्रतिषेधोव्यवहितेपिप्रवर्ततेति अथवतापर्यादेशपताश्रेपोणाभाच्छतयाहितिधानात्मसंस्कारणपसंनि
धीपमानानिगुणभेदंप्रकृतनरनिपदेतस्मिन्निस्वरूपं अथवेति निष्ठानिर्दिष्टात् विकलानमिन्निनिपाणिपाषोपनिषदनरस्यर्थः अनेक
पाहाणोपयोस्मात्पप्रसुसारनार्थः वहिरंगरनितनश्चासिद्धत्वाविधेधातुपपत्तिरित्यर्थः अथवेति अनुवृत्तमोक्ष्यर्थमनुभयविशेषणाप
र्द्धधातुकग्रहणस्मारिनिकथमनवकाशत्वं अत्यनेतिनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेमवन्तृजीहिन्तिभनेपदेकावोहेहसपत्र रोरीमीसत्वानेमित्तिक
त्वाद्गापस्यगुणनिषेधः एर्वणनमापोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यान्तस्यात्मापोप्रिनिषेधोवाघ्यतहत्यर्थः। पद्र निमित्तस्यनिषेधोनत
क्त्वाद्याश्रुतेनसार्वधातुकनिमित्तरहितोरुनरसारोनिषेधोभवत्येव एतत्कृत्सरसत्वमप्युपेसपड् लुकोभाष्यकारेणोक्तं भाषाविषयत्वे
लुपड् लुकोवहूनिमपानतानिस्त्राद्र्धधातुकग्रहणस्यसंभवन्ति नोनोनिनोधानिरोरोनिरोधोनिनोहोनिमोमोन्नोसादिषुगुणोधृवोद
वोश्रुवोसाविष्योपड् नुक्रिनिपित्वकारवकाराणाश्चोपरनिलोपकृते अप्रसार्द्धधातुकग्रहणेवहूजीहावप्यागिनेनधातुलोपरत्नेगुणनिषेधः

कै·पु
१०

पामोतिसमापूरिरोनमर्थमादेश्यानुकपररोस्यात।अनेनवानम्बधानाम्रानिनिपेधरम्निसनिषणोनेकवमनवकाशंस्यात·हस्तहृष्णयोरितिार
करस्येंयेणाहीतपोनिवेधरस्यार्थः कास्रोति अनेवेधरत्वंतकला हे पात्स्यानिनिमंनिधीपनरस्यनल्लिधाविनिनिपेधोनमवत्नेनेपि
निनमवत्रिति·स्निमवनीतिभाष्यकारात्यन्यानेवार्तिककाकस्येतिरोधोपन्यासः कर्थनिरर्थरितरति नमुरि·नोलकारस्येतिमत्राथनेरिय
नोननुस्तित्रयरेशाश्येति चम्पयापचावःपवत्रीतिलोपः स्यात् एवंमतेपामुरोरि·स्वेनन्तापकेनास्यानिनृपवलकास्याडि·ल्यपरेशतुच्छि
पनेरकाधेस्त्राप्तेननुरून्तु·न्दूरू।स्सारोविशेषणार्थस्यात हि·नोपरिति स्यानिवद्भावेनलादेशोरि·नियत्कार्ये श्वर्वंमनत्वमवतीतिवाणनेन
नुस्यानिनमवति·स्यपरेशरुचितेन अन्यथानिनरि·नरतेननिर्विषयंस्यादितिसार्थः पामुरएवेतिरि·नोपम्कायंतथानुरानेर्किंचिरतिरेपव्यमनि
द्धिनुरि·निपत्कार्यविधौपनेनेममालोरिकंनररतिरिवपनेतस्येस्थानिवद्भावात्स्यादतिरेषो·नर्थकःस्यादि स्यानिरेशः किंपमाणोरि·निपत्का
र्यनरभावसेवताभकः अपपनिमत्रेतिनिमुलापस्परि·स्यपरेशोकतवमेवापासुरःस्मर्यापासुरस्वल्पनेत्रि·लक्रिपनेननमुलापस्यक्रिनिचेन्य
त्रतत्रिमिनरुपरणस्यस्याख्यानलाद्गुणानिमिनिः पिपासुरिति·निगुणनिषेधः स्थितिनिर्परिचमसुरापस्यस्थानित्वद्भावेनरि·कार्यमभविष्य
घापसुरोरि·नेनयथात्मन निहितेमसत्तापतिरि·निपत्कार्यनेहत्वारेहोन्मवतीनिकेयंविरोधः सुपपाोनस्वैस्बुद्धीति तत्रावपवरि·लद्दोाए
मपुरापस्परि·लविधीपनेननिमासेपणवत्क्रिनीनिनिमितमसनमीपरेः पिगुणनिषेधः सिध्यतितत्सिमान्नहेहि·नेचनेनकरोतीनिमपुरापः १०

प्रपञ्चयतेत्वा॥ सीवीवेवीर्न॥ ॥ढंरोविषयपलारितिभाष्यायाचैतपोःप्रयोगाभावात।रुपातविधिश्चेतिपक्षपिभाष्यायमविरपमेवानिधी
पनेत्सिद्धेराद्यर्थमंवेधरसिन्यायात नयापारिर्माभमित्यारिपयोगःहेंदसिमालीनिरुपस्येवहेरस्यलविधानमित्यर्थः ननुहेंदस्येवरुपानविधान
मितिवाचावाहृरुतानुविधानमित्यस्यापपर्थः गुणःहेंदसिरुपने नगुणमेवन्तुपरागुणनिषेधरति अपरीधेरिति न्यायस्येपेनतिपु अपरीधपुरिति नक्रि
लपरपःपरितिमसुष्पललामुखारेशः परुषाभ्रपस्पाखमिति।ननम्यानारो·गलारनेनेवम्याममित्यर्थः पेमाशासतति कार्यविशिष्टपबिनापेक्षा
पोवायमायोनतुकार्यमात्रमास्वाख्यमितिमलामपेक्षापामेनन्यायावतारः कार्यरीयरिति।लिहृतिपुरनद्धलोपः पावमेपरेधितोकारलोपःलो
रोरारादित्रसाणमः अपनद्यमपेनेति अपनोरि·लाङ्गुणाभावः पीवर्णापोरीधीवेव्योतिनिकारलोपः कविस्तुयममपेनेतिपावः·तत्रुगमपरि·
लाङ्गुणाभावः·एवनेकावरतिपलारेशः इतिसिधं नमसरति।नेह्विगुरुनीत्यनः विपठीतिति विपठितानेःक्विपस्नुनेलोपस्यकारलोपःन्य
त्वस्यासिद्धत्वानमसनुपेयाणोरितिहत्वेस्वंताभिद्धेत्वानिवदितिश्चलोपमरुत्वेस्यानिवद्भावामावः श्वागमिति श्वागमेपसनुवर्तमारेणाधि
कारेविहितेपद्भ्याणनगमितमनरेवमितार्पनरेवपद्यास्यारितितिपमेनेत्यर्थः वोरुपधायारीर्घःइतिवरीर्घःलंगापचतुर्पाहोःलिरितिर्घस्यतद्वच
नाद्वदतिपिपदिकिवृत्तयस्यणकुतानिसरस्वकालोपनस्यानिवद्भावान्हलेनत्वाभावाचुमभावः नेनपिपटीपीतिकंथंमानमहतःसंयोग
स्येतिरीर्घत्वमितिनिवोरस्वीप कोविर्विनामस्यानिवदित्यपर्ती अवस्यापपरिप्मतेननुर्कोठसनस्यानिवरति अपवत्रैति रोदेवस्यामितिपमेरी

श्री: ११ सत्वमासि हल्ता नालिनिपूर्वेन अपाद्युनिः। नत्र सुयान्वरस्पाद्विकृतत्वानेदः प्रयोगे तु विकृतः सुन्ताजी दिस्यनसिन्तोपाक्रान्देदो सिद्धस्यसिद्धत्व
निदेशवचनात्सवर्णादीर्घत्वं भवति ७ हलोऽनन्तराः संयोगः ७॥ ॥ कृष्ण मिरमिति किमं नत्र रूपमनन्तरावह्नमीहि र्थानत्र [illegible]
विवांस्त्रो [illegible] कालः अविद्यमानाः इति मध्ये पया [illegible] वर्णा अविद्यमानाः [illegible] धारस्य [illegible] इति। [illegible] कालोः वपहृ
प्यते [illegible] नत्र [illegible] इति [illegible] निर्दिष्टं पेया
ह्रस्वो भपाभावः अधिकारेण [illegible] विचार्यमाणानामित्या [illegible] तेन [illegible] इति [illegible] परंति
वेनेनैवं विधे विषये [illegible] कार्या। कुर्वे [illegible] परानामनेतो [illegible]
क्षः संयोगसंज्ञा पामिति चद्दि [illegible] संयोगसंज्ञाप्नोति किं [illegible] इति [illegible]
योगस्संज्ञा [illegible] इति [illegible] संयोग इति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] द्विर्वचनस्य [illegible] इति [illegible]
रः संयोगो भवति [illegible] संयोगा विति [illegible] इति [illegible] संयोग राम:
रिति वक्तव्यं [illegible] संयोगा [illegible] इति [illegible] संयोगसंज्ञा [illegible] इति संयोगे [illegible] विशेषणं ११

22

[illegible] संयोग [illegible] इति [illegible] संयोग [illegible] इति [illegible] संयोगा [illegible] द्विर्वचनमि
[illegible] संयोगः [illegible] संयोगः [illegible] ककारः सकार [illegible] इति [illegible]
[illegible] संयोग [illegible] संयोग [illegible] इति सिद्धे [illegible] हल्संज्ञा [illegible]
र्थे कथं कृतेति संयोगसंज्ञाया [illegible] संयोग [illegible] इति [illegible]
ति [illegible] द्विर्वचने [illegible] हयो [illegible]
स्वेव हल इति [illegible] निर्देशात् [illegible] इति [illegible] संयोगसंज्ञा [illegible] इति प: सं
योगो [illegible] संयोगः [illegible] इति [illegible] संयोगा [illegible] द्विर्वच
ननिषेधः [illegible] इति [illegible] इति [illegible] तेन [illegible]
नकारो [illegible] अविद्यमानमिति [illegible] द्विर्वचन [illegible] संयोगसंज्ञा [illegible] अविद्यमा
नाः इति [illegible] भवती [illegible] संयोगसंज्ञा भवतीति [illegible]
[illegible] भवति उच्यते [illegible]

23

के·१२ येनाध्यवसितं तेनोनिनदाहितीया। परानुनिपनावधित्वेनमविवसनेश्चपितृसंबंधवानेनराधश्चेवभवतिनराहितलापनेकिंतपोरेवावधित्वेनतानान्य
१२ मद्दितयोगित्रिःअनविनिपनाभावादितीयायाप्रकृत्यहणात्रिपताववित्वनिनसाविवद्याप्याभ्यभानुःधात्वीति एषामितिबहुवचननिर्देशादितिन
योद्दयंनद्वत्तत्वविवत्तणात्। अन्यथाशिद्देश्यादेहपोनेस्यात्। तस्मात्तयोसावंतरेत्तामहत्वोर्भवतिनचेतिपदकंततयोश्च ने परादहपोहयोः
तेरेत्तानभवतितरावश्यद्वोनेनतारनितेषामेवषमोति परादिवहनामध्येपित्रसानीपोनभवतितरामावन तस्माभावेतयर्वाविंशत्यमेवनहनामे
तपानमुरापहिर्वेकसवरिस्यर्थः कंस्याततरेति नचात्तयंगतेपार्थमवइपवकत्यं कंस्यारचःपोद्वपिममितिश्चत्रुपचात्तान्यचरस्यनत्तोयोन
स्यात् कृतेपिसंयोगादित्तोपेतस्यामिद्दत्वाशुपचात्वेमेवनकारस्य अविशेषेणेतिनद्वचनेतोपुद्दपोपिभवतिवहनामपीसपमितानामवि
शेषः। कार्याधित्वात्संयोगसंताधाविशेषाभावादेकयासंतयासर्वेषामनुग्रहात्तिथ्याहिर्वचनेनेवेषमारविशेषेणेत्युक्तं वहनामतिर्वोतहना
मेवसंयोगसंतेसत्यि न तेभ्यान्वीथमाद्योम त्वरेशेवेंत्यास्वरोर्तपरित्रः शेषात्तरोपान्तपरितरतुमाह परपचयेतरति पादकमाराधंकमोवे
लीयानितिमसेतरंसत्कैमिसस्यानेनत्परिरदच्छेत्रितितपादिसारश्वपथपित्रयोत्तलः तेनतिहितात्तत्वापिकार्याधित्वात्संवापात्तिश्रव
कार्याभावात्तःपरवात्तवपवत्तसंयोगसत्तेत्रुत्तत्तोवाश्रितत्वात्तमुरापिकार्याभावेवावपत्तानात्स्वकार्यारंभातहयोरवसंताप्रवर्तेतर एष·
निभाष्यार्थः। व्याख्यानोतामत्रकिपत्त्वाचेक्त। पवतिपनतमिति हतवशंतवचनारचात्तहपक्तमनकार्याभिन्नतंसतानपोचनुयायीतितान १२

स्थमत्तोपयसंगः। एकपतिपेधार्थमिति अनंतरारस्यनेनसंतापाविषयोनिर्दिश्यतेपत्रानंतास्वरत्तरुपतत्रसंतानेवेकाक्तिन्यनंतरायवदाररतिभा
वः एकपतिपेधश्चस्यचत्रुयोतनेरपेक्षेस्याद्दाविनारेरित्यानोनिरचितिः गुरुमद्दवनमियापेक्स्यादिनिरस्वर्थस्मात् इयनकृत्वमिति पधपिच्चाद्याणकु
त्तपपितयोर्थवृत्याधकनत्याविभिन्नजातीपकमस्यवधापकमितिपदकंतरस्येननिवर्त्यते यामरारोपयिति केचित्स्वर्यधेरेनराश्मेरविकतिशषमेत्य
तानेसामान्यनिवेधनं अनेनेकशरत्वेनवचानेकशक्तियोगः एकशक्तिनेचेतिरर्शनविकल्पः नतुपरामेकशरत्वपक्षः नरातद्यः साएपक
रतिभाष्यंशक्तिमेरात्रुपचातितिमेरात्रयंमेरपक्षेत्तुयामहशेपंतद्दक्यरितिभाष्यंचपितृसामान्यनिविन्नेकत्वाव्यवस्तापामश्रूपे नद्यः साएपक
रंति ततस्यायामहशारार्थेनरीतंपर्वतनानोपोतर्थावायवश्चापकत्वाभावाराननर्थयामयोरुच्यते यामेनाभ्येतच्यमितयत्रनुयामहाशेषाटप
रिकेपचत्रिः शुचीरिवोध्यपनश्चनिपातनतासर्वात् ततस्यसीमन्याणवीपितएव शुरवनामिकावचनोशुनामिकः॥ ॥ग्रामंगतानमपादा
रदेहेहतिनभाष्य अवचनमितिनत्यामाश्रयोर्थोनसंताकनदरितिमसुः किमिदमिति निपातनादिति पवेसेनामसंज्ञोनिकतपस्यग्रव
नामिकाशहयहणायुस्वंक्तियतेनिपातनतानोयवाधकत्वान्मुरवनासिकवचनरतिभाष्य अवाधकत्वपदेत्तुभाष्यमेव वियहवचनमिति भागामु
त्तैनोचाणतनभागण्णनामिकत्या अप्रिमनेशुरवनासिकतुवनरसपिपवतिपोद्विरेथरुपतेतउन्यताएव पथ्यपञ्चतकोपिशुरकएव शुखदितोपि
ति शुखसहायेत्यर्थः। तत्कनासिकाशुखसाहचर्यात्मुखशरेनोयतेशुखवनासिकावपुखनासिकासावचनमर्योति शुखोपसहितेति शुख

२

कै० १२ स्यवनासिकायाश्चपरंतत्संख्यानांतमेवानुनासिकस्यस्पर्शपि॥ तत्रसापीप्यानुस्वारंचतत्रानासिकावेत्समाभ्यांतरणंचापरिदृश्यते परसंस्थाकापरस्तेच
मुखनासिकायुतमिदंचनमिमेतस्यरंतिंशास्वनासनपुंसकाश्रयेणश्चिप्रतेपश्चात्स्मान्तमपरांतसंख्येयनीपमानत्वाद्धिंशात्
दीर्घस्वपोनभवति परानुस्वारान्साश्रयेणवचनीतिपरंत्वनुसाधतेनरामुखनासिकावचनीकरणमिष्टंस्येव अत्रयानिकंदर्शनेत्रानुनासिकस्य
एकःपरोवाभागोमुखेनोच्चार्यतेभागोनासिकया तत्रनासिकावचनभागान्तरणश्चात्मुखवचनोपिभागोनासिकावचनस्त्वनुसतेपश्चात्
ध्वनेस्पष्टानुनासिकपक्षाणत्वात्रकारोनुनासिकस्वमनिभाति अत्रचयाताःस्वासिन्यायोनासिभागस्येवमुखेननासिकयोवाच्याणान्
नतुसमग्रस्य अस्मिन्नानुस्वारेनमुखनासिकांतरसंख्यानांतमेवानुनासिकस्येति अत्रापिनासिभागस्वासिन्यायः परानुसवर्णवर्णयोः
विनोच्चार्यतेनासिकयाचतत्राद्यासावासिन्यायेनभाष्यकारोक्तमहानामसावदे पद्याभाष्योक्तःपरपाश्वपक्षसप्तभाष्योपरिदृश्यते यमान्
स्थानामेवेति सासवासिन्यायानवनापत्तरित्यर्थः तत्रविधिप्रदेशेणुपमानत्वादेवादेशाः सुःचिह्नोऽनुनासिकत्वादिस्यादिमुत
तुवारप्रदेशेणुपमानत्वात्रणामसंभवात्स्वमपिपत्तिः स्यात् कृतचतत्तयानामिति पक्षमितिवक्तालोपस्संसाः औरनपगिसत्रानासिकपरिं
दत्तोऽतिदिर्घसंसः सासवासिन्यायेनेति अपूर्वाः किमाशंकेयद्वत्कतत्वेवेशदेशेषु नैवरोगरति अनुवादेचपमानत्वात्रणामसंभवःवि राम
यावचनेनतस्यानुस्वारवचनस्यामपदवक्तेतोभविष्यति नतुकेवलनासिकावचनम्॥ ॥तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥ ॥चत्वारोत्रपक्षाःसंभवंति १३

हृदयगर्भेचद्धवीहिः॥ विपरीतोबहुव्रीहिः तुल्यास्यप्रयत्नःतस्यकचमत्रतोबहुव्रीहिरिति तत्रहृदयगर्भोबहुव्रीहि
रितिपतेवार्त्तिकस्यावतारः तित्तमेवपक्षंभाष्यकारःपूर्वसूत्रेपति तुल्यास्यमितिमिति मुखस्यार्थमेवतत्तेपारोपते हस्तिशृंगत्वपेक्षरशपर्यायःपृथि
वीत्यादिः कृशालः प्रतिलोमानुलोमस्यस्वपर्यायौभावः एवंतुल्यस्वरोपि किंपुनरास्यमिति किंमुखमथतत्रभवेतान्यादिकंस्थानमितिप्रश्नः लौकि
कमिति पश्चादस्मरणस्यादिकमिहविस्तर्थः ययपितान्यादिकमपिलौकिकमास्येतथापितत्रपोषणस्थानानात्रवतरतिदितितत्रप्रसिद्धमिति
मुखमेवप्रसिद्धत्वालौकिकमुक्तं तस्यैवदयामास्याद्दर्शनपक्षमित्यर्थः औष्ठादिनिःकाकलकेनामध्यीवापात्रप्रदेशः कष्टंपुनरिति परिनिमि
त्तवशानग्रवर्णतेतनमानात्वादिप्रयत्नेषुभविष्यत्तरतिप्रश्नः आस्यसनेनेति सत्यपिनिमित्तेहीतिवक्तात्मनस्वयवर्त्तनेतत्वात्वादिविद्धिरर्थः कृत्स्व
रतिकरणेत्पन् आसनमवचनतिस्फोटप्रदेशेपिव्यक्तिः व्यक्तिस्फोटप्रदेशेत्पत्तिः आत्मेतदिति आर्द्रप्रतीतंसरतेस्योधापिद्वयपतरतिः
एतत्रायेकर्मसंपुक्तरित्यास्यरतेरवीकोति अत्रपक्षेयेणमवरवत्वोत्पादनात् कःप्रयत्नरति किंप्रयतनमथप्राभ्योपलब्धिरिति प्रश्नःभा
वसाधनरति भावविशेषेणप्रयत्नः क्रियते तेनतः शब्दस्यभावःसाधनेभवति किमासोपारानरति आस्यमवसर्ववर्णानांनिष्पादनादिति
भावः नासिकापिनवास्यावर्णोपस्त्रितिनिमित्तंकिंतर्हि आस्यतत्र्वर्तमानमस्ति यणवचर्मवततस्तवहुधोतनासिकातस्यापाद्यभियाता
द्वर्णोत्पत्तिः विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यतात्तावर्णाभावेपिनदोषः कसतीतिनास्यपीक्षवसरतिभावः॥सवर्णसंज्ञापामिति॥ हृदि

कै. १ अप्रयत्नस्य ग्रासेनाविशेषणान्महाप्रयत्नयोरनुस्मनादि त्वस्थानान्नामप्रियसंज्ञः भाष्ये ऽकाराः अस्मादास्यापात्त्वशास्त्रादिजः अत्र नृस्यादाभेनृग्रास्त्रूनांमात्रो
१५ जीतपर्दः श्रमकाल्नरुविरहतनात्नरुवौ नोत्सदनारपथसेणपत्र पर्वीतरस्तातोऽश्रेगौति न्नैपसंज्ञः स्वतपर्वीति आसेधेश्वोनुस्योरेशास्ताभेनदेशोविशेषण १
ने नेन्मयमिचाण भावाशमेनदेशस्मविशेषणानयुक्तमित्यर्थः अप्रयत्नविशेषणमिति नम्यसंभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः वाह्यप्रयत्नत्युरामा
चतोरस्त्राथ्यंतनाशस्यंतेस्त्र शृतेपत्स्वरश्चतासेचनतनाविरहतनात्मनःवाद्येस्थास्मादिति कोकुलकणाभावलादुपजनस्थानमवर्णस्यैकरस्त्रैनमेति
चनाश्यदेशो भिन्नेन प्रवकृत्वेराणासेन देशोविशेष्यनेरनिषेधः सर्वमस्त्विति अवर्णानिष्पत्तौ सर्वमेवमुखमाश्रित्य न दृश्यतामप्यवाह्यस्थानता ए
मपीति अवर्णस्यास्यमेवदेशोनत्वासिदेशः अपरे ति यष्ठाठेनेति सर्वोवाह्यापक्रमास्यमास्पशारेणोच्यते ऽस्याशरेणनत्वविशिष्टतावस्थावर्णो
स्यात्स्नेहेतुः तत्रवृद्धिक्तनभेदाश्रयेणाभ्यपरेशः वहीति प्राप्यमकोस्पिकमित्यर्थः यौगिकस्यानुव्यवहितस्यग्रहणं स्थानमिति ताल्वा
दिकरणमितिस्पष्टतादि जिह्वापाक्षशेषापायमध्यमूलानिवा यदेवंप्रयत्नग्रहणंनकर्तव्यं तस्याप्यास्यमेवत्वाद्यास्पष्टग्रहणेनग्रहणात मत्र
मेनात अस्येकेतन्यापापरविशमार्थमुभयोरूपादाने नेन्द्रूपोरूढस्यनेनवर्णसंज्ञाभवति अविशेषितत्वाद् आस्येनेत्यर्थः । हूं दूपरूपवास्थितः
रथः नमस्थवास्याः प्रयत्नान्नस्पृष्टः स्पृष्टः आरंभेपयत्नस्येति अत्र चरंसेश्वारयप्रत्याराः पश्चाल्पर्द्धनिपतिष्ठते निशेषेशालाल्पैनापोविवारप
योवाल्याभकारशाप्रयत्नात्रयर्षते एवमपीति संख्यारूढपयनभागमाकोरणमात्रस्थानस्वर्णसंतापाश्चिपिनिषद्धः । अभिन्नस्थावर्णाविनिनानत प्र. १५

२८

भागविवेकोऽस्तिपांसरकावरिस्यर्थः । अवर्णस्येति विभागोनकुलवादिनिषेधः तनस्थनान्यमिति अत्रप्रयेनिन्नोपपसंज्ञः एतयोरिति ननस्थनगेरस्योक्ता
शेथिस्यात्सान्यमानस्यापिपृथकृतिरूपवर्णग्रहणारर्थीनात आभेस्यादस्ति निर्नोनयतिपादिते नशाल्पेण तेनवशशेणसनमंनोणकार्यमपिस्थनरनितेनया
रभमेदेपिशरास्मरत्नोभिन्नःसवर्णसंज्ञाभविष्यति यद्यप्यामानमिति स्पष्टनत्यसमानत्वानवर्णाणावाहुप्रयत्नभेदेपिसवर्णसंज्ञाभविष्यति किमर्थमिति स्प
पृक्त्वाद्यभेदाद्वित्वादिभेदेपिपथ्याभवति नथामूठनादिभेदेपिविवादाभेदारानमयीतीतिनिषेधः एवमपीति अतएवस्पदान्ययाश्रयणाय्यासंज्ञानिषि
द्धार्थं तन्नस्यवर्णग्रहणाकृतं शिरार्थं स्वतरेकारस्यरूपकोऽपपनोलोपार्थं परिस्वपक्तसंचेष्टमानेनतेनसवर्णसंज्ञास्यात् इकारस्वकारयोर्भेदासवर्णतं
नास्तीतिसवर्णग्रहणमनर्थकंस्यात् सर्वेभिति वर्गाणांप्रथमद्वितीयास्यरस्पर्शास्त्राद्यावर्धिनमधोपवतोरिकर्णानुपिततेत्यपाणामेतच्चत्वाहस्थानाण
चविरहतस्यात मतिसवर्णानिषिधाकुयनिषूर्णोनिस्यस्यानेनप्रहृतिदृश्यानमिनिष्ठोकारीतिलोपः प्राप्नोति कृष्णेनोत्तिरुक्तो नमितिमार्दसमासःअन ४
विवेतिप्रकारस्यहिदेवचने तुल्यस्यास्यमिति तेहितेनत्रास्यप्रयत्नेनस्थानावार्थेवेलन्ई पमतकालिरसतुरुभवति नहितेनास्यप्रशाश्रयणस्याम
ण्णारेनयास्यस्येकत्वनिवृत्तेतेनकास्पितेनस्थानेयचोत्तरसपप्रत्यरसाश्रीयते अघवेति ययाद्यमकादिनाम्नमम्यतेनात्परस्तस्यहपः
बस्यति पनरोनिस्यमपिनवाराह पोपस्येति अस्यथावर्णतनाविकृपानुस्यामयप्रत्नेनसवर्णतेस्थतेनरादृपमन्यायापिकार्यमाप्नोति
सत्तांभेदकरेफोत्प्रमणानिरस्यर्थःस्यात् नयावचनमिति । तत्पम्परमनुकगादृहः तद्येस्पमाचवननिस्यर्थः अवर्णसंज्ञावचनमिति नचांके

२९

कै॰ २ स्थाणं त्रित्स्य पंतवनेफल्यापि फः सवर्णोभवतु स्तेन एवमुक्तमुद्रच्यं एवंवचनमात्रयर्थोरो पंपरिहृत्सवदारुणापेनपरिहृतेमाह संवेविवारे
१५ तिति मेतेविवृराणितितुल्यास्यप्रयत्नंशहस्मसंवेविशरत्वान्नमानार्थोपिभेदेशनात्मेपपात्र सवर्णादाह: संवेविवाह:पयानुल्यापक
त्वादानतमेन्त्रक नव्येशातुल्यापमासाण:कत्रास्सरानित्थपित्वानमना तथैशापीसर्थ: आकारत्नकारयोरिति स्थानभेदात्नपाणीतीत्या
र्थः सवनवानयोरंवशुनत्वान्निवथ:सवर्णसंज्ञा विज्ञापनेननेनयो न्येनमहेनितेवोद्दच्यं वस्यन्तेनरिति तव्वत्वावचनोपस्य स्वर्ण्योस्स
उपनैनेतनचर्चानित्त्रशारहेविकत्रासेनेत्यप्राप्त एवप्रतेरस्थेमविष्यति सवमवरेत्तवर्णस्यदीर्घाभावान् सवर्णांपानतमयोरमुंत्रकारोमवि
ष्यति तत्सवर्णेरिति यद्यविवापसवर्णसंज्ञा तदुच्यते तदाश्यृणाश्मलयानितकार्यमानस्प्रकारेतितत्साहिद्येपासवर्णसंज्ञा आनइति
वक्ष्यामीति ऋकारस्य लकारएवसवर्णेरितिरुरसेवभविष्यति तत्र च्यति ऋतरस्यैव हस्वोपासवर्णार्थं तेनच्छातिकृपहृपेसिद्धे तत्रामेद्दि
तांपा ऋकारेहोतृ ऌकारएतितदृपं संहितायामपि ऋतस्यक्रतरितिशाकलमकतिभावेऽतरेवकृपं शाकल्याभावेहोतृकारेहोत्कारइतिकृ
पहृपं ऌकारे संहितायां संहितायां वशाकलेहोतृ ऌकारइतिकृपं शाकलाभावेतुहोतृकारेहोत्कारइतिकृपहृपं तन्नवर्कव्यमितिद्वाव
प्पनेरोऽर्थी ऋ ऌ इत्तेतितेचऋकाराकेराविततरर्थः कराविहरर्थे एवस्य एवं ऌकारेऽपिऌकार इत्यनेनाभविष्यन: सर्यासवर्णसंज्ञायामि सम
तिभाव:। नवेति अदृंत्याश्यमान्वारितिकविराऊः। अमेनुरूपनरहृष्टकारणानानअनयो: ऋकारऌकारयोश्चविहितत्वात्स्थानेपाद १५

हणारनच्चलपाह:। अवयंवक्ष्यामीति समवृत्वेदीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति येषांनुमते ईदृत्वीयमापाचेनाविति तेषांमतेसवप्यतुनेहितमाचत्ना भावादेनयो:
र्दीर्घसंज्ञानप्राप्नोति तस्माद्विपाचावेनावश्यपांगत्वो वक्तव्यमिति त्वयापिआवाववचनेऽत्वावचनमिति त्रवता ह्यनयोर्वेक्तव्यमन्यथा विधानना
चनयोःस्यात् नाक्कार्येनुः सनितु चैतांत्रिमात्रयोः पिमावर्णेतयहृणमिति तुनतसंज्ञाभवतीति तुनसिद्धिः किंपुनरिति एकैकस्मिन्नपि
तांपां शाकलाभावपक्षेहृपहृपेसांधनवी भयथामिध्यतितत्र सवर्णसंज्ञापासप्यापयामिध्यतितत्था दर्शयेतीक सम्यानुपपामिध्यतितथा
चते इहदृपीऋकारपोफहृपपक्कलानविहतन्नाचकराविरेक हृपपक्षे नेऽभवतिकराविहिहतेऋकार: ऌकारोपिकराविरत्कारांतोऽपि ऋ त
त कार: कराविरत्कारांतरपिऌकारहतिसाम्पहुभयो: पक्षयो: आपान्वमिति व्याख्यास्यामी सर्थ: एपारस्पत्रा रतिलकारएकारोणसाह्य
रव्याश्रीपते नवृतनारणादकारस्यागापा: ऌकारस्यलपा: अनसयामिति अनसंज्ञासवर्णसंज्ञापोऽपमानपारस्यवलकारस्यहृणेकर्त्तव्यंम
१ वति प्रकृत्यमानमिति कस्यचलतिगणत्वपुतो: विभिन्नेति पूर्वतस्मारंपविशेष: पूर्वन्नृशांतमंतोपिपकार: सात्कानणत्वनिमित्तत्वाध्ववाप
कत्वेननाश्रीपतेरहरुतुल्यानुपारानमेव वूर्णीकरेशारइति अपयवसस्यापापानिववृत्तेनात् अपहृणपक्षेतुतस्वात्तेरएकेतिगणनावगत्वाभा
व: अवरितोत्दृरितेनाचमेरेनानवपविनिर्देशात भेदेनोपाराना रमुलस्वकार्येषुपामस्थहृणाभावाद्वर्तिकाभाव: नान्तल्वोऋकारल्कारयोरि
कारराकारयोऋनुत्यप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञायामाशनिषिध्यतेअनएवचनिर्देशारवाचाभिर्हलोहलि:सवर्णत्वाभिषेध: अक्षकृत्वोरिति।

कौ० ६ यङ्गतनाम्नःसवर्णसंज्ञापाप्रतिषेधोस्तुः शकारश्रतिपेधश्रति द्विवचनान्तस्यसमासोभेदाश्रिवात्सवर्णसंज्ञाप्राप्नाः इकारइति अत्रद्विसूत्रेणेतिनीका

१६ पेक्षमाणः सवर्णस्तनीतिशकारस्यापिग्रहणमस्ति स्थानिनिकिपादिविरोधारस्वैवबङ्के रदन्तस्याप्रपन्नतिसवर्णत्वनिषेधरकारश्रीकार

प्रोनानि पक्षनिबेलारेणुशकारस्कामेणनस्थानेत्रनेनसवर्णत्वनिषेधान्नरहतुष्यान्नित्यापार्णानानि अतिचद्रश्चैणसवर्णत्वमिकारशा

कारपोरितिभावः १ कल्पत्वापवारविषयमितिचम्पापीत्रनात्निश्रपवारस्त्वस्येवासंपन्नेः पारष्टानानीति शनास्याणिशनारश्रिकानीम

र्थः कर्हिकार्णेकनावद्भलमितिवद्भलवचनात्समासः पारष्कारादित्वात्सुरागमः सकारास्पष्टुले अनश्चिदेतिद्विर्वचने न्ग्रीन्ग्रीतिवी

पाप्सेगात्तत्रिशकारस्पेग्रोस्त्रवणपसंगः शश्रीविष्यत्रविरेषत्रत्रिकारेणशकारेनश्रस्यानेत्रनेनसवर्णत्वनिषेधारिसत्रिशकारस्य

द्विर्वचने सिद्धमनस्त्रारितिस्त्रपसाख्यानसाधारणमुक्तेरवपत्नभेदास्कलोः सवर्णसंज्ञापाः प्रासिरेवनास्तीत्यर्थः वाकेति भवतु

वानुत्पायमपलत्वेनतथापिहिकारेणशकारेनश्रस्थने सवर्णसंज्ञापाप्नसिन्नस्वेः निष्पारात आसिन्नस्त्रैनिषान्नसम्पवारवि

षयपारिहारेणारस्थेविषयेसवर्णसंज्ञाप्रवर्त्तते अश्वेतनस्त्रानिष्पन्नस्त्रयवस्थापा। नतस्त्रागेश्वपदेशेसंज्ञाप्रसाहारसवर्णत्वेश्रुतिअश्वेषु

एएरितसवर्णत्वेचेसेनरसस्त्रावित्वाद्विशुपवर्न्नतेनत्वंगेश्वपदेशाद्विपुनापित्तात्मनि नतस्त्रात्रसंत्रेणानिष्पसाणुरितिस्पश्रुक्तेनारि एम·

कारेणशकारस्याग्रहणात्सवर्णत्वंशकारयोः सिद्धं एवमीकारेण्यपेत्रिकारेणन्नश्रस्थानेहीरईकारशकारयोःसवर्णत्वमस्तीतिकृपाद्वैतरस्यन १६

सवर्णदीर्घत्वंप्राप्तं अचीत्यत्रहसाविधायते तत्रकश्रहणकृतात्स्वंप्रवर्तितेचक्रेतिविषयविभागप्रदर्शनायवोधंकरोतिषष्ठेवत्तद्वीति इकारस्यश्

च्यायाहकलेरहमितिस्त्रकः सवर्णदीर्घइतिअत्रापिप्राप्तमितिपक्षः अनस्येववाक्यापरिसमाप्त्याप्राप्यनेनानुपपन्नभेदेनेयाह अपरस्याइति

अस्निन्नसरति एकवद्विसाध्येहेतुविकल्पोभवतिरहत्तसाध्यभेदः सिद्धेन त्वहेतुरनन्तस्यवाक्यापरिसमाप्तिः एतच्चेति अत्रकवाग्रहणमि

कारेणशकारस्येतिवाक्यशेषस्याप्याहारात्प्रतित्ताविकल्पार्थोवाशब्दइत्यर्थः ननुचेति श्रुतिकृतभेदरसम्भुपगम्योच्यते सएवकथंभेदेन

तत्रैवक्षेरः भेदएवेत्यर्थः इमरच्यारः स्याद्दैरोपरितिसोलोपः स्यात् विभाषानुसलोपरति गतोनासिनेदरस्यर्थः द्विर्वचनमपिविभाषा

पीठनासिकेनानासिक्यावेसतोर्वैस्त्रवत्तनात्लोपोपिविभाषानपोह्याम्यनरस्याप्रिसत्तोन्यन्तरस्याभिसनुवर्त्तनादित्यर्थः॥ ❁ ॥

इत्युपाध्यायपकृप्पदत्तकव्यवर्कतेपक्षभाष्यपदीपस्थप्रसाव्याख्यानेपाठेरसवर्णमाह्निकं॥ ❁ ॥वृद्धिरादैजितिवचनंपरग्रहं॥ ॥किमर्थमिति॥

वृद्धोनणत्वादित्रकालतिरस्यर्थेनोपपद्यतेतपरत्वं। अदाप्तादीमामभेदकत्वानगृह्णातरएकानांसवर्णानांग्रहणार्थमपिनोपपद्यतेमात्रिपत्ते

पिदीर्घावाणाम्पन्नधिकारादहस्वानांनभविष्यतिसुतानांचप्रवृत्तेरित्याघातेमसुतनपरत्वेकरोतीतिप्रश्नः न पारति व्याक्षिपत्तोभेद

कार्यश्रणादितिभावः कैपाविति सुतानामग्रहणश्रसंगात्मश्नः अदातीति केचिदुत्तनासिकग्रहणमुक्ति। तद्गुणसंग्रहेनायाति नाद्रवहस्ती

स्वनासिकः संभवति अचोपग्रहणानासिकइतिनिषेधात सुतानांचिति व्याक्षिपत्ताभ्रपणार्द्धदीर्घामन्नपरत्वात आदिदइतिचोद्यासि

कै॰ २ इत्याश्रयणात्तु नत्वद्यावयसां पदस्य लोविशिष्टोपमाने द्विमात्रविषयत्वाद्धि: पदत्वेनैव तथाहि यस्मिन्नसिद्धवचनत्वमर्गीनलक्षणाभावात् हेमाद्रेरानस्याण
२१ चतिपेवार्थेचोति यस्यमिति अग्रिपदस्येन्तःपक्षत्वेनेवमाश्रयणायोगात् कार्यत्वेनाश्रयणात्मसिद्धत्वाभावेनात्मीयते सामान्येन च यस्यासिद्धिप्रकरणात्
पर्यन्तसिद्धत्वं नाप्यते ननु प्रकृतिभावस्यपपाठीकत्वे पदत्वोत्सर्गोत्सपवादत्वेन करणाभिनिप्रकृतिभावेविषयस्यहेतुकेसिद्धत्वमप्यते किमनन्यस्य
प्रकृतिभावे स्याश्रयामिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः इनोऽलाघवेदर्शपति अलुप्तारिति सिद्धेहि सुवेत्वानोतितितपलारेवोत्वाभोगः किमनरति यथोदेशो
वेत्तापीभावेपक्षरस्य तेनात्तं संभिप्रकरणामध्यपतितत्वाभवतीति प्रश्नः कार्यकालमिति कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यसप्रथमानत्वात्मयानदेशात्वप
मामन्वारित्यर्थः उपस्थितेतहीति उपस्थितेन्यमापदर्शितिकरणः अप्रीरत्ती सत्र प्युताश्रयेप्रकृतिभावेनतिषिद्धेश्यसाश्रयन्प्रकृतिपारश्यातेनरा
हपस्थितीति पत्रस्यपस्थितेतानासिततुतामपयप्रकृतिभावमिति वविषयः रेचरत्वाशीतिरेचरत्वेति वरिपुनीतिति ननुव्यक्तिपक्षाश्रयणात्तसुप्ताना
नसिद्धत्रिनिप्रसत्वपरत्वात् अपमत्रारापः आकृतिपक्षस्वाश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणाबवपपत्वाक्षिप्तात् दत्तेवानांनभविष्यतितुताताभुभवति
प्सनरति एवमपीति अयंभावः आकृतिपक्षेपयावत्सानांप्रपत्वाक्षिकत्वमभवति तथारीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्धिद्विपव्यक्तिभेदेवाकेतिरे
स्यात्तरतिप्नुतानांनस्यात् यथाश्रुतांनामामर्थेत्वकेनकत्वाश्रयणान्यपंनभवतीसेवपाकृतिपक्षेपिविशिष्टेवदीर्घोच्चव्यक्तिदृष्टाते तथाचानृणलारी शप॰
प्लुतोप्राहृकेत्नस्यातो वरिपुनीतिति त्राख्याहचपरेकोपिप्लुताद्देशाभिधीयतेरतिद्वत्यापिनिवद्भवतेनात्रप्नुत्यनिर्देशाणास्योकृतिपक्षेचा २१

यचतादिकाभावात्प्रकृत्यासानंप्रहणंसिध्यतीत्यर्थः प्लुतभावीति प्लुतोभावीयस्यसप्लुतभावीस्यातीतयेवप्रकृतिभावः नत्वप्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थानप
विप्लुतभाविनानत्प्लुतस्यपदेशेनकथंतत्वभतेनेपरोषः प्लुतोत्पत्तभावीतितुष्याकत्पनमेतत् ननुतत्प्लुतस्यासिद्धत्वमन्यथात्तुनोःसिद्धस्यपमवित्यव
हाणेनस्यात् कार्यकालपक्षमाश्रित्याह एवमपीति ततव्याचीरस्याश्रयस्यसिद्धत्वापितिकप्रत्यितिवेर्थक्किपमाणोप्लुतस्यासिद्धत्वात्पश्यत्वाभावादप्
नातिकःस्यात् यद्यरेशपसाश्रयेणअपयरिहारः कथंपुनरपयकोपावसाकार्यार्थत्वात्सेतापोभावस्यकार्यकालोतेवस्याप्यानेपरोषः यदानुरि
श्यथेपात्समिचेपंयपातत्मणात्समविसिद्धापयविधिमिति किविरहेतत्मपोततसिनिसतापोभावंप्रतीयतेतरावभवतेवापयतोपयाप्लुतेतथाहिप्रतिप
चेकः महावाकार्थपर्योलोचनपहनपोतिपत्रपेलक्षकार्यकालपक्षः कथंपुनरिति देशारपोपरितंतितिनन्तहिगपगांहिवचनेनतराहिवचनांतत्त्व
मीरारीनांनत्सुभवतीतिद्विवचनानापेचरारीनांभ्रंतयोणात्यं अपाद्विवचनंनत्तितहिशपणमीशरयःनरातरेतविधिपचानेनभवानास्येतिरंदोय
नेद्विवचनमितिपक्षः ततोभयोरपिपक्षयोरोपरशंनात्मथ्यं चेतरति एकारोत्तरद्विवचनेनभवतितथपितुतसंगानः वचनादितिद्विवचनावपवेहि
ववनतारोपविसिध्यतःस्यर्थः वालीति पुत्यैसंभवतिगोणत्वयहणमन्यापमित्यर्थः ब्रह्मेति चैतारिवचेसारिवहावोरेकारोद्विवचने एकोम
ति अमहोपमित्यर्थः रेहतोः केवलपोरेवासभवरतिवचनसामर्थ्याद्यपोःसिध्यति एकारानसनुद्विवचनस्यपचेतेरसारोसिपवातत्वहेस्य
चेनसिध्यतीतिरोपःपत्नाविधिविस्तरेनसेस्यत्वसपवकृतस्येतिनाश्रितपितिरोपोपम्यासः अथवेति यस्यपप्रहणपस्यारितिद्विवचनेनतरंत

कै· १ विधिः पश्चाद्द्विवचनांतमीदादिभिर्विशेष्यतस्यपंक्तीपःपक्षोभवतिईशापंचपद्विवचनांतमिति नन्वसंज्ञाविधौ
१८ परिभाषांतग्रहणेनाभाविनस्तदन्तस्येव तत्पदेपिसति चर्मणिपत्र्यतितेपापतस्येतिग्रहणात्कारकस्येदंसप्तम्यंतेचोक्ते शेषेपंचान्तेपिपक्षांतरमिति
हे ग्रहणंविपतिषेधात् शेषपमद्रावेनवाच्यपत्स्यतिःक्षणात्तरेनविध्यमावीचतेर्वा कृष्यार्थणारमिति कथंप्रत्याहद्विवचनांतस्यसमासेपावनाद्
नौतौत्याविरोधात्ताष्यते नेपदोषः पश्चात्तावकीनरस्मारावास्थानसंख्याविरोधोध्यस्यते तथेह्यपिनसंग्रहस्य संताघं पक्षतिभावेनद्विस्त्व
मभिष्यसेतितिदोषोपमाचः मनन्यामिति ईदूतौमन्वसौ स्येवतदन्तविधौमतिप्रत्ययलक्षणेनमेमामोरा अविधिभिनस्यादिवधीमिसप्तायांमग्रहस्यमे
ताध्यांस्त्वर्थग्रहणेतापमतिवचसम्बन्धतास्तकरात्प्रत्ययलक्षणेनभवतीति मन्वदीति आंदवनवद्वावानाश्रयणात्पचतीपःपक्षःपरिग्रहीतःनन्वच
शेषवनिविधानार्थमविकमर्थग्रहणंतापक्षेकन्संभवतीतिसूत्रांगेरवेभवतीत्यर्थः ईदादिभिरिति अत्रपक्षेकुमार्यगारमित्यन्यत्र संयोगेन
त्वेहहेदेरंतेद्विवचनेर्किंतर्हिश्रोतिनिमकारांते मरंतमिति द्विवचनांते ईशाधुंतमिति ईदादिभिःमासात्प्रमुदायस्यमतेवश्चाभावादीदादिशाहेने
शांधनमुच्यते।तेनेशांधनांतमित्यर्थः।शुक्लोमालामिति शुक्लशब्दाद्विवचनेमांतस्यसप्तमुस्यकावेविशेषभावःततःच्चिप्रत्ययःशीशाहस्यमपरमिति
क्र अस्यवाविनीतेनद्विमांतत्वात्मुःशप्पात्यपादितिलक्षु अत्रशीशहेईकारांतेद्विवचनेनंतरेतत्रमसमुदायः प्रत्ययलक्षणेनमिपस्यसंताप्राप्ते पम·
ति।अत्रदीरादिद्विवचनांतंति।ईदादिशाईमेशांधनमुच्यते कश्चित्तुपादिरापत्येवस्यपतरति।तन्नेत्येवात्पादिशाघंतत्स्वरूपेनसंस्त्रेणरंतविधिरीदादिभि १८

३६

द्विवचनस्यार्थो यतस्यर्थः।पद्मपमस्यावितीकारः सद्विवचनस्यनकश्चिदितिमतरभिप्रायेणभाष्यंव्याख्येयंत्वपाघविकंचविदितिः।स्या
मितिशेषानपेतापाकतोकतवतमिस्वेनस्तुकृषाहत्वस्यवर्जनादिस्यर्थःअथवानिमत्तेनवाचकत्वेनसत्तेनोमरणानपीतिशीभावस
त्वकृत्वाचकरस्यर्थः।एवमपिदोषइति पत्तस्योःस्थानेभवनालीस्येनस्तासभवएवदोषः अवश्यमिति परःश्रयणमपारपृतोगौरांतं १
स्यापंनयनाभावस्याश्रित्यविपत्तेःवक्ष्यमाश्रयणंमगीकृतेत्थमीरस्तत्रहीकारएवद्विवचनेनलीकारांते अस्मादिभिद्वितीयार्थप्रदर्शोत्वि
त्यर्थः मणीवादीनांशतिविधेयोनकृत्यदतिभाष्यकारवार्तिककारा।भ्यामपठितत्वादप्रमाणमितिनत्मणीवोष्टसेतितुप्रयोगोवाशब्देस्योपमा
नार्थात्स्योरसीविसारिल्क्ष्मौरमः चंद्रमिसर्वेविधपोविकल्पनतरति॥ ॥अदसोमात्॥ ॥मात्परस्येति अविमिन्तत्मात्रपादस्यर्थः
कृतस्येवेति वृशह्यन्तरस्यच शास्त्रस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावेनवकार्यप्रशगोनिनादेशलक्षणेविप्रसपादिप्रसंगः अमीआशततरस्य
त्रापादेशः।पावेति अस्त्रश्रासातरस्यवावादेशःअमीअवेत्स्येकादेशः ननुबहिपदाश्रयत्वाद्दहणाश्रयादेपांतरंगेधीत्वादिवअसिद्ध
इतिपर्वाभावेनकथंएवैत्रासिद्धमिनीत्वादीनामसिद्धत्वस्यात् नैषदोषः नानानेन पदनिवर्हितापरिभाषानियेवात ननुचेति पश्चादेशा
पत्तेश्चाश्रपासिद्धत्वेमविष्यतीत्यर्थः कार्यकालपक्षमाश्रित्याह वचनाद्यीदिति।ननुतस्याभावाननमित्यर्थः।नैकापिति अनेककार्यमिस्त्य
थंमतामसंनेकेनमपमतरस्यर्थः।अमुत्तुसत्त्वमेकेनापिप्रयुक्यतेनप्रयुज्यतेइत्यादि।मत्रैवामिति।नवनत्रईदूदेद्ग्रहणंकर्तव्यमादिभिवा·

११५

कै॰ १ पस्मारणेनालानेत्तुन्यासिकोविधीयनेष्टर्वेणावणकारेणाण्यह्णामितिस्त्रसौत्यकुकेऋपुकाभ्यामित्याराचतुर्थासिकसामर्थ्यसंगणवानरेवंका
१९ र्थकालेविसंत्तापरिभाषेयकारोणोक्तयेणाविधीपमानाप्रश्नयेतासर्वप्रत्यक्षेताकार्यपर्यासत्वसिद्धत्वेनवाधिप्यतरत्यर्थःविप्रतिषेधादेता।
ऋपावेकारेशवतिषेधोवायकृत्यःविर्यनिषेधाद्याप्रश्नयमतेतिविकल्पार्थोवाशर्यः नेकंश्रयेनतमिसारित्वपरिहारोभाष्यकारेणाक्को
नवार्तिककारेणेतिनतरपेक्षोविकल्पःश्रेयपुकारति रुयसिद्धपेरतिभाव्यःकार्ण्यतरति ऋाश्रयिप्यतरत्यर्थःइत्यात्त्वपदीनाभिप्राय
प्याह॰ ऋत्रविपर्यासरति ऋभिप्रायंप्रकाशयितुमाह एवंतद्दीति द्विकार्ययोगीति द्वाभ्यांकार्याभ्यांयुज्यतेसविप्रतिषेधविषयत्वादि
प्रतिषेधः ऋसंभवापीति ऋसंभवएवविप्रतिषेधःसकरावित्द्विकार्ययोगोभवतिकरावितिकेचतत्रापिनथाहिपतिसंभवेद्विकार्यय
योनविप्रतिषेधोपथेकस्वरस्थानेत्राणाद्विर्वचनेमवतः ऋर द्यावितिकविरेकस्यद्विकार्ययोगाभावेपसंभवोभवतिपथात्रएणा
मित्यत्रतत्त्वदोःप्रकृतिप्रत्ययपक्षयोः पारणरतिमित्यत्राघातात्तुपारीन्नवावनरति॥ऋकृतिभाववविधानात् तिमित्रमिति॥ईस्व
अर्दोचेत्याश्रयात्सिद्धत्वमिति अप्रत्ययेतापोकार्यित्वेनाश्रयणात्ऋसिद्धत्वाभावारीत्वारीनेतेयामध्यारीनेचविप्रतिषेधोनि
रूपतेतथाहि सर्नोहिविप्रतिषेधोभवतीतिपर्वयपदेऽरारीगामित्युविप्रतिषेधऋाशितः॥ततापारीनाचपनेत्वादकोप्रत्येत्पत्रावकाशः॥ईत्वारी
नांतुपत्रायारीनामयंत्संगःयोवकाशः॥ऋमीस्थिताःऋमष्ठितोऋमीप्परति ऋमीऋत्रेसारीत्रयपथ्रमंगेपरत्वारीरारप्पएवभवंतिऋ रम॰ १९

38

ऋव्याख्यानांतरंक्रियत्वाभोपस्यत्वं ऋथतर्पत्रैवेति॥राः॥सुपीत्यस्यानेतनामनत्तरतीतिवक्तव्यंएवंचासिद्धत्वंनवाधितंभवतिऋत्रपाठकमेत्यमि
द्धत्वप्रशाक्याभावात्तत्रस्त्रैलेसिद्धत्वात्तलाभ्यवाभावारस्तुनारस्तुतरतितवक्तव्यंभवति ऋथवेति पदोद्देशपत्वाश्रयेणोनहूच्यते कार्य
कालतापामप्याह॰ ऋथवेति ऋरमरतितेवंवसामान्येपष्ठीऋरसःसंबंधित्वतरर्रहरेतरति इहापीति ऋरमरा ऋरस्यश्रोत्सृष्टत्वायस्वसव
र्णेदीर्घत्वमाहि-चापरस्येतेऋरेऋाऋरेश्रोपरतिस्थितेऋरमरस्यत्वमारितितिविशेष्यणाभावान्नप्रत्ययसंतापसंस्यामपादेशाप्रसंगः ऋमुके
नेति ऋरमरस्येनेनमाओति एवंतरति ईद्रतोरवत्यातिलपतिताभारितिभावः ऋनत्तुरनिविनिरदिः पदेवमाहद्धणानकत्वेभ्योद्धरा
निरवत्येवामुकेत्रैत्यत्रायसंगात् यैनरति सतिमाद्दहद्धणपोगविभागोभवतिनात्यथा एकयोगेपरिहारांतरमाह ऋथवेति मार्धावितिमा
६ एवत्प्यानीमपरोरनाभ्येत ईद्देदंर्पश्रहरेरितिनवाराकल्पनापामसिद्धत्वभवतिबुद्धिपरीकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्याकृतत्वात् उक्तंचे
ति ऋसिद्धत्वमेवात्रप्रतिषिद्धमित्यर्थःऋरारीति ऋवोत्यर्थः॥बहिष्ठरस्रकृणादतिहितीयपरस्यवस्थितरत्यर्थःनेनेकपरस्यावस्थितेः
ऋसिदेरत्वोत्वेतेनामुपाशुपोरित्याचारेशोभवत्सेव अप्रत्ययेतापोचेतिप्रत्ययेतापामवसिद्धलेनसिद्धत्वस्यप्रपंचार्थःपूर्ववाक्योपन्या
सः॥ऋत्रसत्किरोपरति॥मास्वरंपरीरापनमितिरोपोपन्यासःपूर्वस्त्रेद्धितरंतंरस्ट्टीतमितिरद्धापितरंतस्येवानुवृत्तिरितिभावः॥ह्लवितंत्वेन
शरमावमत्तपीपनरस्पत्रोभिप्रायः॥तत्रमाहद्दतेनरस्यमाणमाहरेहिंशप्यतेतेनामुकेत्रेप्रतम्यवधानारोपाभावः पोगविभागेरोपत्रसंगा

39

कौ॰ ८ रेफं तमितिनिरस्तमित्युक्तं । एकयोगे तु न निरस्यानयोरन तमितिन वाच्यग्रहणविशेषणत्वादित्यस्य च युक्तं । तो । एकस्मादिति । अत्र हि इत्यस्य संपेतत्वे इति
२॰ रूपेषुष्य स्फुटमस्य च तु रुक्तं । अस्या नुवेरवस्य च नामवत्तन्तुमेयमिति तमप्यः षो॰ बहु ग्रहणादिति संबन्धस्य संयोगात्तांगत्वाद्दष्टेपत्वा रसाधारणत्वाच्च
यम् । यदिहमिहेत एव रसस्याणां योगो कारणार्थं रूपग्रहणं कृते अतिरोधान्येनर्थकः समसप्तकवचनमर्थवत् तयोः समुदायो योगात् । यथा रथो वार
नर्थकः । एवमपीति अत्र नत्वर्थो यमन्त्रमेकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेवानयवस्वभावा न विधानात् समुदायस्येति शङ्कः बहुग्रहणेति ।
प्रतिपदोक्तिकृदिति प्रतिपदविधेयं तत्तत्ता छाणिकं तु लक्षणानुसंधानद्वारेणाविद्वेशेनेति न तस्य ग्रहणं अथवेति अर्थवत्त्वसमुदायस्यापि कस्यचि
दानर्थक्यमपि यथा स्वराहिमा स्वि वा काम्यपराधां नो यया स्वरसमज्जपाभावात्तदुहापि हशाश्च स्वा चाप्यार्थगतसंख्याविकरणशङ्कि प्रतिपादना
यग्रहणाम अमानुष्य प्रत्ययमात्रप्रतिपादनेनार्थवान्नेतीतिशेषग्रहणमनर्थकं ॥ ॥निपात एकाजनाङ् ॥ ॥निपातइतिकिमर्थमिति । नि
पातस्येवएकाचोऽर्थवत्त्वात्तस्य ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्वानर्थकासुकलितरूपत्वात्कल्पनापास्तुनियमाभावात्प्रश्नः एकाच इति ।
अत्र पक्षान्तिरेकाभ्यामस्य पक्षार्थवत्त्वमितिभावः निपातो पि केवलो न प्रयुज्यते यो न कस्तावादिति साम्यमेव निपातस्य पदार्थः अतत्रेदं अः अ
आगच्छ आगच्छेत्यपि प्रयुज्यते । एकाजिति किमर्थमिति एकग्रहणमानर्थक्यं हि हूत्री हिमप्यते न तत्र वेदेरञ्च द्वयोन्निषिधनिषिद्धिनेकाचेति प लघु॰
क्षः । अनुरूपो यमिति । अत्रेतंगत्वाद्दर्शित पदार्थप्राधान्यादितिभावः । वैपरीत्ये यदि तन्नवपुंरो वशीतिह तत्तस्य प्रकृतिभावादाने त्वेनमपातानेयदो २०

षः । अथ स्यसंताया यो हत्स्यासिद्धत्वात्संकार स्य च कार्यं तत्वमसंगात । उक्तेतु रूपमात्र स्यामिहं । एवमपीति । अन्यता निरस्यात्तग्रहणस्यार्थवत्त्वात् अ
स्माच्च एतस्य तेन रंतेनिषस्मे विषये पकृतन भवतीति विशेषाभावात्प्रश्नः पाणार्थं सामान्यात्संतानि रेशो पीत्वाप्यादेशे नोक्तो । वाचकाद्यो रिति । रि
वकाराश्च सवाचकत्वादेवमुक्तं । तत्र तरंतन्विधेरवकाशः श्रोतव्यस्यकेपायमेवाच्यमिति अर्थ तन्वयस्तावस्यापुकाश्च ः स्मिरं चौ स्ताप्तरं तानिपातौ ति ।
अत्र हि मासारेस्य ग्रहणमसतीति न रंतविध्यभावः । समवस्थिनयो रिति रूहमातयोः श्राचार्यमहन्निरिति पदिनार्हलिंगे न तरंत विधिर्विरु
क्रियते न वा तेन्मलोपेत वस्यापि भाषाकथं प्रवर्तेत नैष दोषः । आर्यं तन्वरिस्य लोपस्यानपत्नरंतविधिः । अथ प्रसंगे न्विवीयते पंचात्तु लिंगा
स्य लिश्यते अथवा लिंगात्तग्रहणं निपातेन न विशेषतर इति विशेष्येणतरं तविधेभावान् निर्देशमात्रेपि नाञ्च्य हृन्निलस्यैतसंपस्यात त्वं
परिभाषा भविष्यतीति । एवंतहीति संता पाविधिवीप्रमानत्वात्पाधान्यात्संजिनो प्रणतात्समनुपपत्तेति निवर्तसंख्याविचनार्थां सिद्धापि नेक
ग्रहणमस्य चत्वारि तत्र पार्थं अन्यसमुदायग्रहणशंकापानिरासार्थे दोक ग्रहणं तावन्न फलं संपद्यते किं पुनः स्यात्पद्यत्रापु समुदायस्य
ग्रहणं स्यात् उक्तेन एहन्न रत्न अपेहीतिसमुदायस्यैकाभितास्यातनावयवानां समुदायैकाच्च द्विर्वचनवदित्यस्य रक्षैवप्रकृतिभावात्तेयणादेशो न स्या
त स्वतो लक्षणसंधिः स्यात् अत्र समुदायस्य ग्रहणेनोप्राच्यनिपातसमुदायादृथ्ये एकनिपातस्यात्र समुदायस्याभावात् अप्रायदिति किम
र्थमिति । ईदित्यादि तो एकाच्योवित्य पवि नागवरर्णतापत्तव्यः । एहकस्मादिति । अनुवर्तने पृतत्विं शो पापरित्ज्ञानान्प्रश्नः । अर्थविशादि दूरेपावसा

के ०।

२१ पूरस्त्रुतं। रेफस्पर्शी। स्त्रात्रसंस्त्रोऽस्पमिति स्त्राग्निपूर्वर्शइति वोक्तं क्रियायोगे स्त्राः तः एतः स्त्रादिषु हि रि स्वमने स्त्राऽर्थवानपि विद्योतितिसमासद्विधोरि
विहितः। स्त्राउरकाना मस्त्रोरकानात स्त्राद्यदिस्त्रवात स्त्राद्दिरस्त्रादिरितिविनाननेनेतिमवर्ध्या। मह्यनेनेसमिविहिः। पूर्वपक्षेनवाद्यार्थस्यामस्त्रा
त्यपोनना पाकारः प्रयुज्यते स्त्राएवनुमसमसनवप्रवमसस्त्राः समानिमसमरति वाक्यार्थमस्त्वनापाकाररस्यपानत्यामननेः स्वचकस्त्राकारः प्रप
त्पनेननः स्वनोर्थोनिर्दिश्यते स्त्राएवेकिञ्चनरिति स्त्रोत निपातसमाहारोऽपमिति स्वनर्थकानामपिनिपातानां कर्मीमिदुरसारीत्यादर्शना
तस्वार्थभेदाभावेपिनिपातसमाहारत्वमस्कं एवंतहीति चादिवृत्तत्त्वपाठादितिभावः स्त्रोऽप्यातमिति स्त्राउस्त्रोरसत्रांतवद्वाताद्वयसप
मादि निपातादि निमित्तिविधः प्राप्नोति पर्युदासेनतिनदोषः। तत्रत्याह्र स्वरुसपोकासस्यागमहकादेशे स्त्रादिवद्वावात उकारप्रहणेनप्रप
दरतिसिद्धमेवपरत्वसंज्ञा। तस्याप्रयोजनेनकविश्वाल्वापामोऽप्यातमितिपादमेकमिभावः प्रदोभवतिति ध्यांतन्वेनात्रनिपातत्वं कृत्रिमिची
स्त्रनिपाताधिकारात नतिविद्वार्थत्वात्स्मकत्वमवमानिमितिचेत अथार्थत्वाद्दोषः तथाप्योरंतस्पनिपातस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधौपमान
प्रतिवेधाभावादोभवतिपत्रापिभवति स्त्रोऽप्यातमित्यत्रापिपरत्वादनादि निमित्तिवेद्धापवादत्वप्रतिविद्वार्थमपिप्रासादितिकोविरोधःस्त्रो
कारस्यप्रतिपदोक्तस्यग्रहणमित्युत्तरं। एवमपीति स्त्रोकारस्यात्रप्रतिपदोक्तत्वमतिगमेदोरितिमात्राददुच्चारणात्पसहिमातास्त्राणां स्व०
नाक्तिस्याद्गुणरत्वादिमामान्यजरुणेनपदपनिष्पादनेनचाकृतिकमुच्यते। एवंतहीति गुणरामनोगोलः पद्यागोडास्यनाद्यादिप्रो २१

निमित्तोर्थोवादीकमुत्वमित्रप्रधानत्वान्मुख्यः। नचस्वंकूपमिसवचरूपग्रहणोनार्थपरिग्रहस्यतापितत्वात्स्वचतः कोर्यणाभवितव्यंमचार्थःस्त्राप
स्यान्मुख्यमवरत्वनेगोणत्वपर्यादः पर्वज्ञमानोमुख्यायोगेपेरोवग्रवनेने स्वनिषन्मुख्यगुणाधिः। तस्माल्लौकिकीकोपेन्द्रायोगोणमुख्येपोमि
ति गोभवदिस्यवत्वायास्त्रिर्धर्मणगोत्वमारोपितमितितिगोणत्वमत्र्वस्य गोभवदिस्यत्रचरतीप्रकृतेः कर्मत्वं सेषीभवेतिवास्त्रणादितिवहव
चनदर्शनात प्रकृतोचगोत्वमारोपितेनगत्वमिनिजिवदस्त्वाभावः गुराह्येपेचेति स्वार्थेद्वन्नात्मपानिपदिकार्थविभक्त्वायुत्पत्त्वायोकाप्रेस
कृतेपुराशंतनसनिवानात्गोणत्वेमतीपतेतनस्वचत्वार्थत्वमुख्यम्परदेशोनातिगोणत्वपेकृपानंवेधिशब्दान्मुख्यम्परदेशान्निगोण
भावे भावाकृद्याद्यपेक्षेवेत्युक्तं। नत्वचा र्थोनापेक्ष्यते तत्रपद्याद्येनेच्छागमात्त्वभेतेतिगुणद्वयमयोः स्त्रोत क्रियासंबंधः वाक्यापादनुमा
पासस्वात्मस्मरणात। एवं गोवाहीकमानयेतिपूर्वक्रियाभिसंबंधापेक्षपाविभक्त्युत्पत्त्यापावाक्यापादनमापात्त्वामानाधिकरण्याद्दि
णार्थमादभावोमवती। नितरकार्यथवायेमायोनमातिपदिकार्थविसुक्तरा। शास्त्रयचेति अतके इहकस्मादितिनिपातसमाहारेम
त्वाप्तः पूरपमिति एकादेशेकृते स्त्रादिवद्भावात्संशामिति हिः इहरूपमत्रपमाध्ये उइति विति ऊंइति नव्येकयोगेनसिध्यति एक
योमेस्मुत्वरस्त्रुनितरेदोनस्त्रुवत्वात्तेवध्यतेनमपरत्वंतसपा। स्मानुनिपातस्यकात्वनादि निमित्तेवासभवति शाकल्यस्तुसंज्ञ स्वार्थदेशे
विकल्पितेत्वउहपंस्यानउइति। ऊंइतिनिवृत्तितोतिनदर्थमाह ऊंइतिपौराविभागइति। उअइस्त्रताणां कृत्वसेनोपदत्वमितिचात्

कौ० ६ त्त्विनेनत्त्वप्रत्ययंतैवशाकल्पस्यमनेनविधीयतेन्याम्नेषामितिस्वत्वंनप्रत्ययंसंज्ञानहारेणविभाषासंपद्यते इति॥ विति॥ कंरस्तत्वपरिशाकल्प
२२ मितिनापेक्ष्यतेनराप्रत्ययोनोनिसमावेशः स्यात् तेनद्विवितिकंइतित्यनेदेहकपेस्यानं॥ तस्माच्चाकल्पग्रहणान्नहस्या आदेशविकल्पेपि
देवीतिरूपाणिसिध्यंति कंवाशाकल्पसेति शाकल्पस्यग्रहणेनेवपक्षेवाग्रहणेनप्रतिपादयति एतदेवमाहदेशाकल्पस्यविभाषापक्षया
स्यादितिप्रत्ययंसंज्ञाआदेशाद्व नत्वपदविग्रहवत्तवेतष्टनहत्पत्त्यानिर्देशान्यदेशेविवक्षप्रत्ययशदोहिवचनाद्यभिधेयः॥ तथापीहोत्त
रत्निपदीतिनिर्देशान्तत्वहत्पदार्थकः संपद्यते॥ ॥ईद्दूतौचसप्तम्यर्थे॥ ॥इद्दूतौसप्तम्यर्थेवर्तेति सप्तमीत्यहचरितंपरीहदंतंसप्तम्यर्थाप
न्नमन्यस्यसंतभवतीति एवंमन्यपलक्षणेनतुआपामप्रिसप्तम्यांसोमौगौरीऋधिश्रितरस्यारौमविव्यन्निमप्रत्ययसंतेनिवन्धः सप्तरूपि
तेषामिवोपन्नप्रग्रहणेनरंतविविधिश्रितेवारससर्थग्रहणेनसप्तम्याएवसंतिनीवारससप्तम्याकापीभावावस्सपत्निमिर्दप्रत्यामास्सका
र्याविधीयतेनतेनवप्रत्ययलक्षणस्यसप्तम्यावाहो॥ इस्सचाप्रसंगाद्दर्थग्रहणंकृतमर्थग्रहणेसतिसप्तम्यर्थेनिमित्तसंतेनप्रभवतिनप्रत्ययलक्ष
णमितिमित्तेनिनोपेपिसिध्यति एवंसवर्णेभ्यति समिवर्ण्यवमवर्णेएकारेदेशावरिवदावान्नमवतीकारः सप्तमीतिसिद्धासंज्ञा आराम
भावइति एकारेदेशवाविधावाः इमीपुणानां वचनादिति॥ नवैवेवसप्तमीलुप्यतइतिवचनसामर्थ्यात्सप्तमीशुद्धेनसप्तमीसहचरित सप्त०
सग्रहणान्नुलुप्तकल्पनायामसंभवेगौणीकल्पनाप्रत्यनेस्याश्रयणात्प्रियतीतिभावः॥ लुप्तकल्पनायामसंभवस्येवसाहप्रत्यत्रेति॥ सप्तमी॥ २२

सप्तम्यः शहातस्यप्रशु द्वहसोपारिपानीकारणस्नुपदेस्यानमितिनिर्दकारेकुञेभवतीकारः सप्तमीमितिचेवस्याश्रयेणौमस्येवेतिभावः। सप्तमीपरीति
परीतिसंभावनायांतस्मात्त्रिप्रत्येमेनप्रवतान्नसेवत्तुसापामविसप्तम्यामुवितानीतिनातोर्थग्रहणेन सापकमिति ईहृदेदिसप्तम्यर्थे।भवत्
र्थपतपोविस्थः इद्रत्रग्रहत्यंसताग्रकरणोपादिप्रत्ययलक्षणेषानतनदेहतोचसप्तमीसेचसप्तमीसहचरितेनसप्तम्यात्प्रजोपरीहदंतेनसप्त
म्यंसतमितिसप्तमीयलक्षणेनतुसापामविसप्तम्यांसताभविष्यतीतिकिमर्थग्रहणेनानक्त्रिपमाणोन्नसप्तलक्षणाभावेपसप्तमिति संज्ञावि
धौमस्यपग्रहणेनरंतविधेभावातन्तरंतपदलक्षणेनेवसिद्धिनइतितापनफलाभावाराह मात्रेतिसाप्पन्धोनघानिगिमितिसापामितिसमाचे
कृतेसप्तमीसहचरितमीकारणंतेपरहपरमितिसाम्यप्रत्ययसंतेतिनरर्थमर्थग्रहणं चेदिति अत्रेमेवात्रसप्तम्यर्थइतिप्रश्नः तवहत्यंर्थइति
समासप्रेनार्थवत्वात्तरवेतिरपरयोर्वर्णवरानर्थकात्सप्तम्यर्थोनासोर्थः पुरापाचर्यनिर्दृश्योपर्वेपरंस्वार्थमप्यभिधतेप्रधाना
र्थपर्णीतिस्वार्थसंसत्प्रस्थानार्थस्याभिधानात्सोस्तरकवत्त्वार्थसविवेकात्मवगमात्सपुरापाचार्योहेत्रोमेसद्रपरूपेणोवाभिधीयते॥ स
तम्यर्थग्रहणेनपानानर्थावाकोसतम्यतेनाभिधीयते केवलोः सप्तम्यत्रकृत्तसमेवेहग्रहणमितिसमासेनभवतिपरस्यसंज्ञा
विधीय रामाप्रासप रावाशहयोः सुमंसतविधीपप्रमानाकथंतत्पुत्रकानारोरेहः वेदांतमामीनीसाह पुंसतापामिति किंत्यपेनप्रमिति॥
रोरेहः वेदांमेजनानामप्रत्युकारणामित्यवसायाप्यान्तेकृतेरसानिपक्षेतिरव्यासनुकेरणानोचरकरोवेकृतेदृष्टनिर्देशात्मिद्धारोरेहः वेदाम

११५

कौ॰ ५ पितुर्मतं ताकृतानां त्वानां चैवं ध्यानिवद्भावेन क्रियेति प्रश्नः। आत्मजानामिति भवते: मान्यर्थो राहुणाद्वेति विभाषितं णिवन्कर्त्रे त्रिकर्मेति
२३ वाक्रुत्रयपदेनन्त्या त्वभूता न्यासेन वाभूतान्याकाणां नारस्यर्थः नन्वलकृतेन कृतानां तारमिति निवेदं अप्राप्यमवधिप्राप्यः एतेनानुक्र ण
त्वेपमाणाभावान्न्यक्रियाणां वाचूप्रयोग एव पेक्ष्याकाणां नः प्रयुक्तं नेनैरस्तु कारणानामप्यमेकशेषनिर्देशः सामान्याच्छ कणां वा रीरति
धारहितस्य रूपं निर्दिश्यमिति शक्तिरूपते रति सुसंतानां ममसानेमरिति णत्वं भवति अणिरानेति। प्रनेर्देशेषु वा कस्य अणिश्वानेतिश्वेरः
भवणोति नामणिकेहिल तणां त्रुसंधानहाणिपतिपत्तिर्वद्धिरंगापनिपरोक्षे कृतं तत्। कथमिति राधाप्रकृतपरति षष्ठी भाम
सः कर्मधारयो वा ऊभय प्राप्यप्राप्ता ति ति निप्रश्नः राधाः प्रकृतपरति रोपनस्यादावीना रैः आत्मभूतानामिति राणदात्मधात्मं
भकृतपदेष्ववायिति प्रसामस्येवामिनिलभ्यते अर्थेरति एतद्धि पंचानांमत त्रिधानाच्च राधामर्थे पोव चैतेन सचुसंत रति प्रकृतीनाम
विभिध्यतिमत्सुरत्वादिति पुमाशस्पोर्मर्थेभमकृतिप्रहणं कर्त्तव्यं नतुभाभ्यामपविधेयंतस्य ते अविभिन्नो नीति पीनाविभिन्नो निरीक्षं च
विवेसात्त्वविधानाद्वनिमाश्रकृतित्वमनपो: । भामारोग्रहणोक्षिति अस्पर्वार्थस्येदं: पित्त्वमशविनिधिग्नति पंचेसामान्यग्रहणं
चर्चितं अन्येयालाक्षणिकत्वास्त्र प्रहणं न भविष्यतीति किं मतिवेधार्थेनपिवेन सामान्यापेक्ष पाचनिरखवंधकग्रहणारति वत्तणं राम॰
प्रतिपरोक्षयो निचपाभापाहृपानुपश्चानमिहृतापपनीति वेदोपि सिध्यति रोहदूवातिसन्न चरस्सेतनवेद्विरसंर्थसात्मवेदाद्य २३

२६

संकंता पपतिनष्टिरवाति निह्नर्थरस्रमेतन अपरश्चनेर्दिरिति त्यादेशविधानानरहावा वाश्रसंगात अमानवाशानाविति निममान्नवृत्तीनामिसर्वः। अनिरा
रपतिपमिति वाप पनीति रह॰ शृश्चेति विरहावाकोकृतेराध्याशांशेस पथेने तौवार्थवंतोपश्चातृपालेक्षिपमाणमागमभ्रूतत्वाइस्पत्तेनकरोतीतिपाति
अर्थवद्ग्रहणादिति अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्यस्यतद्रूपविरुन्नेनतापितत्वात् उपण्णपररतिवाणविधीपमानस्वरपरो भवतीतिहृदिः क्षिपमाणं
रपणमवती तिराखीतेरेनार्थवत्वेननरवपचयोरितिनालिपुसंता अनुपसर्गाद्धेति। अप्राप्याप्युसंतारो घपीहरति पुसंततकापेक्षणपायपस्योपसर्गं
त्वेनस्माद्यस्यानेयीपपानीणत्वविधीयते अचराधापेक्षपानाविमरश्र्यस्योपवर्गोत्वे किंतु राधीपे तपेश्वरोधः इहापितत्वीति अत्रापि पुर्विक्रनेपक
णेनोर्थवाक्येवनोरापारः पुगंतमेवचश्रत्युपमर्गत्वेनराधारश्वतीतिप्रश्नः अर्वार्थवतरति नवाक्यमकस्यभावस्यनिमित्तवशादुपन्नपापवयोऽपरे
हानिनेकृततः। पद्मारेवर मांगाधिकांगाकेरी रहाप्यतोगत्वाकृतापारावोर्युसंतापापश्चाद्वसक्नःपणागमोत्तुअपरे रांनतिवत्रोपति नाप्यर्थेव
त्वमिमरोधः अनर्थकस्याप्यागमोऽपरेशहानिंकरोति पद्यामसपिरोफेअकाएकारपोर्गुणवद्विव्यपदेशहानिः इहत्वर्थवतोर्ग्रहणा
दर्थवतस्यकृ पदाच प्रकृत्यर्थः पेणविशेष्यते तदापपतिहारः एपर्थविशेषणात्वे तु प्रसरावोपसर्गतानुपसर्गत्वात्मत्वनमभवस्येव अहणीभंत
इति अपो गमपारनेउपकारक स्यार्थः अकेपुनरिति ततश्वनिसेवागमविरोधो वान्नहाणिएरेशविधानात् दाश्प्रपएवार्थवात्मुराशरतितत्त्व
स्योरोपसर्गीतिभावः अपपकृमिति नैवापिस्यानितमपनीयादेशः क्षिपमनस्यनिसत्वमसंगः। पश्चीभमपरी वेनान्नमेकश्वाप: वाळमिति॥

२८

कै॰ ९ घुसंज्ञावाचीत्यामनयाशेनमिहदविवाचीननत्वसंज्ञनएवप्रयोगेनिसाः प्राद्युघ्नमन्तनमिमन्तनहाशेणयतिपायतेऋागमत्यचय्यितयापर्द्वः क्तिपमा
२५ णोनिमयन्वुविकणाहि। ऋादेशानहीति ऽऽ प्रवर्तीत्यनेनहाशेणनत्यस्येनयादेशः क्तिपतेमर्वइति ऋागमा ऋपीत्यर्थः सर्वपरादेशइति पर
शदेनमुपितिं नेनरद्यते ऋपितुकार्यमतिपत्तघपानेप्रतीयमानंप्रकृतिप्रत्ययादितत्सर्वं एकदेशविकारेहीति ययपिसर्वविकारेप्यनित्य
त्वेपथाविनएप्यप्रपणपत्तः पाकादिघुनयापिविकाराभावप्रतिपादनपरमेनतत् वृद्धिविपरीणाममात्रेप्याप्यादेशागमानामिभावहाशेण
क्तिपतरत्यर्थः। पद्येवंदाशश्चसराश्रशच् ऋादेशाः क्तिपतरनिराशर्यानर्थसत्रसंगः नैपदोषः नियतासमर्थनापादेशपरत्यायितः
ऋक्तिपापांनुकल्पितापामागमाणिभावएतास्थागमादेशयोर्भेदेनस्यवहाशेनयात् दीदः इति उपादीहतरनिरिच्यितेमीनानिमिनोतीत्या
लेकनेशहयत्वादर्थवत्वाच्चघुसंतापसंगः इहप्रल्विति एवोविघ्पेऋात्वविधानादीशश्एवराप्रकृतिरितिदोषः नचेपमिति एचप्य
स्थानेऋात्वविधानादित्यर्थः सन्निपातेति ऋकित्वंसंनिपातेनात्वंक्तिपतेपरिवात्रघुसंताप्तानयाहोरिद्वेतिकित्वंयानरसकित्वमप्या
घातः प्यादिनिघुसंतांपतिनेवाकारस्थात्मानेदशंपतीतिघुसंतानप्रवर्तते ऋत्रकेचिदाहुः दीङः स्वनाशवात्वेकृतेघुसंताप्रवर्त्येवेतिप्रणि
दानेतिणत्वंभवति ऋतएववार्तिककारेणप्याहोदित्वदनिविधपविदोनोनिर्दिष्टः ऋन्येत्वाहुः निर्देशएवैतेननानांत्रकरणानापत्वेकृ एम॰
तेशणदान्याद्गोचेकदेशिपेहेहेचराधादानिनिर्देशादीनानात्तियातिः। नहिनरनुकरणप्यापत्वमतिप्रशणविघ्पत्वात् नापप्रतिषेधइति॥ २५

दाप्रनवनेदत्वस्पैवनिषेधः स्यादित्यर्थः। ऋवदानमिति। नलपचमाप्नोति। ऋसंतावदिति। दापदेशोधातुपुरुतोपठितऋो। नावदेपेवेति। दत्संताणं
सत्यामेव प्रयोगेदुदाशहत्पापविनकार्यनुपपत्नेरत्यर्थः ऋथवेति ऋनुवंधानामनेकांतत्वपत्तेनपदेशेएवेतनानामात्वमप्यमानेदेपोनयाप्नीमीतिताप
कोपन्यासः माङ्इति मेङोयहणेनमाङ्मेङोप्प्रतीहाशेणनिरूपोणात् माङ्त्वविवक्षावत्रात्प्यनिमिमीतेदनिकाराचित्वात्प्यनीहा। प्रेण
म्यः प्रणिदानेप्प्यतीहाशदत्यैकोर्थः उदीचांमेङः इतिनकृतेप्पवेहिनात्रवेवहृतमनेनेनत्वमितिनेतापिनेस्यात्। ऋथवेति। दिवादिदेशपणोथवेदति
पठित्यनरत्यर्थः॥ ॥ऋाद्यंतवदेकस्मिन्॥ ॥एकशदेसहायवाचीनसंख्यावाचीत्वद्वयपिप्यवत्त्यितेसैकत्वसंख्यातीतिकिमेकस्मि
न्निदनेनकृतेस्यात् एकस्मिन्निति उपमेपेसप्तमीनिर्देशादाद्यंतवदित्युपमानात्सप्तम्यंताहृतिविज्ञायते यथामथुराप्वत्पाटलिपुत्रेप्राकारइति।
इपोस्तूपमानोपमेयपोएकवाक्यत्वेपलंवेच्यपतिपादस्तापवांसमप्रदुत्पते। परिचतयोर्भिन्नविभक्तिकत्वंस्याडुपमानोपमेपभावएवनगम्यते।
सर्वोनिर्देशानांकार्याणिनिर्देशास्याधामात्स्येवेहायपणं किमर्थमिति व्यपदेशिवद्भावेनैवसिद्धत्वात्रकर्तव्यमित्यर्थः इत्नोपयेत्यसंभवति
गोणेत्रत्यादित्यात् त्तस्यात्मिन्निति ऋाद्यंतौविशेषेत्यसिन्नशात्वेनराद्यंतवत्त्रप्रभावात्मवत्तेनादित्यर्थः कश्चित्राद्यंतभावादितिपाठः॥
व्यपदेशिवहचनमिति सर्वकार्यनित्यर्थं व्याप्यंककर्तव्यमित्यर्थः। नेत्रानिमित्तप्रहावाप्नुख्योव्यपदेशोपयानिसत्यपदेशी पक्षाव्यपदेश
हेतुभावादविद्यमानव्यपदेशः सनेनानुप्रवर्ततेकार्यंप्रतीतिव्यपदेशिवहववतीत्युच्यते वहःशिति वचेर्लद्तिपरतश्रुतोपदरनिरकारलोपः। ते

११५

दोषाय विषय ममः। सिष्यकुलं। अत्र स्वकार्य एवं प्रसंगो न तु यस्य यस्य व यस्य स्कार इति परे तस्मात् अव्यवस्था इति अव्यवस्थ एव सम्पन्नं परलोकवि
२५ वेतस्या लोकस्य व्यवहारादिरित्यर्थः एतेन वदि पापे निरपेक्षाः तु अपो न भेदाः इत्यादयः इमितरः प्रतिज्ञायमं न्यायकः अगात्मा अपनीतिनस्यापमेको न
वयव स्व जस्य ने अथवार्थवतो धानो रूपं वर्णादयएकोनीतिस्वर्थस्य गोपारा ना भावनिष्यपदेशः एकाजिति एवं विलापुत्रकस्य राधामि
मिश्रनेकस्कि पाविषयस्माव स्थानादिमेकावस्था पकं शरीरमित्यतिव्यपदेशः एवमपि एवमप रहस्मदिनो पिरहः नो पिव रिसारो केवलो
पीतिनस्यांयकारइतिव्यपदिश्यते लोकनिरुद्धस्वार्थस्य व्यवहारइति लोकव्यवहारेपि व्यवहाराणां गौणमुख्यापो आवृतानि परसमराय
इति पारस्पर्यापः परस्परः अथवा एक परा आगोनिपारस्यविवक्षितः ननु अत्र च कस्मात् द्विरेकमेव परं भवति अत्रा प्यर्थे नेति परादीनां पोर्थः
सोपरार्थं इत्यर्थः। अभेदोपचारादर्थाद् एवपराविभिः विधीयते अपदेवमेत्यरति प्रथमरूपमपाख्यवचापानामथ्य मकार्यकरणाच्चम
ध्यपरमित्यपदिश्यते अमेनननितिरिषुक्यकर्मीपानिति व्यपदिश्यते अपरस्यापामिति बहुकृत्वो पि प्रथमस्तानामथ्य मपुत्रेणाकाविहस्तेन
यापात्वमस्योष्णते पापिकरा विरहे तस्य प्रवेशनाहस्यते इति अपो रूपाराणं नापि मस्तानापि मस्योष्णते कुक्षिस्येन वहनामथ्यमगर्भेणाह
नेत्युच्यते अपरस्य परेशस्य नात्र यावि वस्य मध्यमस्य व्यवहारः अनेकेतिबहुकृत्वो प्यागतः पूर्वमागमनं मध्यमस्य व्यपदेशो न तत्र मुख्यकगौरोसे एवः
व आनिग्रामिप्रपत्वभावी मागमनानिवृत्यापमस्यापि अकुर्यादि तत्र मध्यमस्य व्यवहारोपलक्षणकरेवागतः सोपिकरोति तत्र मध्यव्यवहारमिति तत्रापि २५

२ पर्णा यो गर्भधारः। कतरस्य पूर्व पीडना अव्यवहारे न भाविगर्भ विवक्षुपाप्य मप्रमाणेण तहनेत्याकोत्स्य पतो न्यूनो प्रवाचकपूर्वकेवलमितिच्छा यगर्भस्य यपव्य २

स्यार्थे च अनेकस्यानामिगमिषु दिस्युपानेन तत्रान्य संबंधिषु व्यवहारप्रवृत्तेन वाच्यप्रधमपपत्यकरार स्वीनतथाविधत्वात्परे कस्मिन्प्राणानेनेतिप्रमम्भव
हारः इदानीं योगमस्या अनुमादः अपरेति पथ्यापिन हुवत्र वस्थितेष्वापंतरो दोषप्रसमेते तथाप्पर्वानत्र स्थमानमेवतपोः प्रहरति निमित्तानं च
कस्मिनपन्नी तिनार्थः मत्रेणाभाष्य कात्यत्वाह मतितत्र्यस्मिन्निति मध्यमपदिति मतिपोरिनो पादेन रोपीः परिमित्सर्थः तस्मादेकस्मिन्नु
व्यः आद्यंतव्यपदेशो नास्तीति कल्प्योयंप्रयोगः पथ्यपिलोकिके नव्यपदेशिवदा वेनापेनव्यपदेशः एकस्मिन्नपिसिध्यति तथापि योगेण लोक
पेणानयवितस्य मितिपरस्यात्रीतिस्यात्त्वमनियोगोपमा स्त्वयः प्रत्यय पश्चिरा पुरानलरति प्रत्ययपरा पुरान्नलं च्चिनितिवा पुरान्नलमि
त्यर्थः कर्षपुनर्गिमित्र विभक्तो हीयोर्हृदः उच्यते प्रत्ययपरा पुरान्न लेनास्य प्रत्ययो पि विधिपरिति प्रत्ययपितद् च्यते मद्वा च्चितिमरापुरा
न्नलेन तच्चिते पिनि विभुवतो तिनानि पित्रविभक्ति त्वे कदेरा विसापुरान्न निहसर्थो स्थितां च्चिनारेकावो पि मत्यामरापुरान्नलं प्रविश्य
तो निवेस्कार विषयमेवत्तिंग स्यादिकारी कारयोः प्रत्ययपरा पुरान्नलेन स्यात् विशेषणार्थे वा पिस्का णास्या तथापादि स्वरस्तापकं
स्मात् मार्थ इति अत्र परत्वा पम्मितिलोपेकनेस्यादिवत्वा भावान्महतेना पुरान्नलेन प्राप्नोति सर्वविशेष्यानि वक्ष्यामनिपेधात्रानिन्द्रत्वेन
रविशेषं भवनरसाविद्यमानवत्वात्राजिहलपेतमप्यादिस्त्वं कानिरिति किनोनिलत्त्वाशेषमिति निरूपना विशेषमर्थस्मात् सोऽवयस्समप्पल
देतसम्प्यहस्येन रस्याश्विसेन दकं जो घिघरिति लिङ् वर्जित इदईरीतिवत्तापकं मित्यिपमेव स्यादिमिति परत्वस्मात् पस्मिन्निधिरिति अ

कौ. ३ कृपपत्रेनिमानुवर्त्तनेनेरतिप्रयोजनत्वेनोपन्यासः ॥ अन्नाधारास्लेरर्द्धंरीतिविवरतापकं किंचिन्निषयमेवस्यादितिनिप्रकरणत्वात् । पप्रश्चिति । अत्रकारणेस
२९ प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । वार्त्तिकका अनुस्वारी नामरामिद्धमित्यादरूपनवदिति । पेनविधिरितरंतमित्यनेनेनरागतेर्थप्रपंचार्थोपमप्रपन्यासः ।
कृतनरति अर्थग्रहणात्परेरिति वह्नावाजशराकाण्पानर्थकत्वात्स्मिप्रयोजनत्वेनोपन्यासः अभ्यासमिति अत्रहेत्वनवत्वेउपपुनपेतेस्य
कार्यान्तसंयोगस्य अलोत्स्यपरीघोभवतीतिरथ्यक्रमपोननोपन्यासः एपमिति दरोऽदधरणात्कस्थामिति ॥ ॥नरश्मपोव ॥ ॥ आति
शायनिकप्रत्ययप्रकरणेएवतारीघः विनोपदनिवाकर्त्तव्येप्रकरणेल्किर्वेणासंताकाणे स्वार्थे विभवतीतिमूचनार्थं तेनासाभूतामिति
मिदेभवतीत्याहुः नरीतरेरतिनानेकर्द्दरोरविस्पष्ट सर्वत्रचात्रेकधाःस्यपेमाणाएवकार्यप्रनिहेतुत्वंलभेतेरनिघसंतामानिः साह चर्यचेद्दन्य
वस्याहेतुः सर्वत्रनाश्रीपते । तथाहि द्विविधिरुतानिकल्तोर्थरतिरुल्तोर्थग्रहणंचतुःशरविशेषणार्थकृतेः अन्यथाद्विहि शद्दसाहचर्या
चतुः शरोपिकल्तोर्थएवगृह्यीयानेरानकिंकुल्लोर्थग्रहणेन अप्रतिषेधरति अप्रतिषेधरतिप्रतिषेधक्रियानन्तानिविध्यतेभावकार्यस्त
वल्लीस्यात्वचेत् अनर्थकःप्रतिषेधरति अोपरेशिककमिति उपदेशः प्रयोजनमस्यतत्रवाभवमोपदेशिकं यत्रास्येति अनुबंधपुत्रकमित्य
र्थः । नचेषरति कात्सनिकमप्यन्यएवंनतुमाङ्गान्निर्दिष्टे समानाधिकरणेविति आतिशायनिकत्वस्याल्थिकत्वात्समानाधिकरणं सम.
परान्तहीनि नन्वनीरिति नविनकएवेनहिनीयतरतितारतिमामामेन्पपरेसल्लिपते । पश्चाबश्यविशेष्यतरतिनदोषः । अहोरितोधि २९

त्रि । सार्थिकस्वमस्कृति । तिंगानुविधायानन्धोलिंगः महिपीरूपमितिनिरववशेषिमित्रक्रमः । नेत्यपसर्वः । महिषीदेपमाकृतितिति । नचमुपसुपे
तिसमासेकृतेरूपस्वत्स्यात् वङ्गएणनतुरति ॥ ॥सत्यासमत्यपार्थमिति संख्यापाएकादिकायाः संख्याशदेशसुसमत्स्यपार्थमित्यर्थः । ननुचेति
। पथापश्चापमेरेवतोतिलोकिकार्योरव्यनेनधेकादिकायितंख्यायहीप्रत्यर्थः कृत्रिमाकृत्रिमयोरितिन्याधोपं तथाहि सर्वादीन्यावान
रात्रिपुरूः शरेपराविति हेर्थसंख्यवहारपानिपुण्यमेतराननेवपतीतिजनपतिनामन्त्र । नरीयोर्णमासीति यत्नारीयानरीतिसंतविधान
तानितोग्रहणापानेनतुस्वरूपस्याभयस्तंतेतिनिषेधात् योर्णमासीति नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहापणीग्रहणमीकायंनात्यारितिवितए
वमपूर्वोर्णमास्याग्रहापणीभ्यरतिवक्तव्येस्यात् ककारग्रहणेनचनरीसंतकमेवोकारान्तेपौर्णमास्याग्रहापणीशहसाहचर्यात्मगृह्यन्ते । न
हिरोवेप्परतिगोप्यादिष्यः कर्म्यमिति तिसार्थःपादनिचेत्नवावस्थितविभाषाथाविपारशस्पनित्यत्वमुपविपनीत्वरोषः बहुवचनेनिः ॥
अन्पथान्याणनपारस्मारेपिधेकवचनेननिर्देशनत्येहापिकर्त्तम्यःस्यात् नचेरमकृत्तमिति अन्यस्मिन्नमित्यर्थः अनाद्यर्थेति अपरिस्मिन्नोपा
नसंख्याशदःस्वरूपपरार्थकः उनाच्चेसंतितिनिर्दिशेनयपोजने दद्वार्थेनेति दद्वार्थोयमेतिसामान्यविशेषभावात्रियोजनकंत्वमानसेति इतखेत
र्थः । अर्थःसामर्थ्यं । यथागोपालकमानयमारोपकमश्वापथिव्यतीतिप्रश्चिकत्तत्याम्यानामंभवात्संनिनोग्रहणं प्रकरणेमल्लावः यथाभोज
नप्रकरणेसंधवमानयेनिजवरणेमर्त्तालिंगमितप्रकरणेतश्चे । आम्यमितिक्रहितुमतमर्थोपामुत्सपारमिति अचिरोधिते अतएवाभकरणाते

कै॰ ५ भूयगतिरिति किंतंतेनेयमपकस्य चिकिर्दिशासानञ्ज्ञवष्टिहत्नोस्यविवक्षितःस्यादिति तंदेकवाद्भवतीत्यर्थः स्थाधीयोवेति योमपमपसिद्धः सोनेनवो
२७ धितः मचममेवेसंतकः प्रतिहरतिएवंमन्यते लोकेचगोपालकाः संतिनिनियममाः मंयसंतनिवर्जयति किंपानिपिसंतसर्वेनानियमात्
स्यनातीयविषय एवाहितिपमो भवति एवमिहापीति वद्धारएववात्रसंख्यानेनमकृतारतिभावः अथयालोकरति संख्याशद्वोहिवद्ध
दिसुतिपारस्यापसंता लेनविनिपुक्तोनेकादिसंख्यानिपाश्चापश्चश्विकार्थपातिपत्यर्थत्वादिहसंताकारणाम् कर्माणिहितीयेति श्यापश्चाति
परिकारनमिहितेकर्मणिसंख्यापांद्वितीयाविधीयतेनचक्रियापाः संख्यासंभवतीतिसापेक्ष्याल्काकस्यग्रहणं कर्त्रीकमैवारिता
रेति स्थवस्थातेः सातात्क्रियापाहस्याक्रियापाएवग्रहणं कएवमेषांप्यःकारणारति तथ्यादिप्रपत्रयोसमर्थत्वानुमंतांक्रियावाचिनस्युन
ष्यारपः साधनेउत्पन्नेरतिसापेक्ष्याक्रियाग्रहणं दिनमितिचिद्दमिति दहृचापवानांशब्दनाभिधापिलारक्षिकाणांद्रष्यस्याने मद्धरतिरे श्रो
शोपमिति संख्याकार्यातिदेशोपमित्यर्थः परिरिहिसंतास्याद्विगुमारिसंतावरैकाकृष्णंकिंपेतत्स्यालौकिकार्याभिधायीसंख्याशद्वउपा
दीयमानोनिदेशार्थत्वमस्यबोधयति अयंवेति गुरुसंताकरणारेकारयः संख्याशद्वेनयरेशेषुनस्यसंयतेशमितिलिंगेनाप्यनुमीयतरत्यर्थः अर्थ
वनरति नञ्ज्ञसपसंभवेरचंयमाभाषोयानिषेनेरसंनावकृतिमानिति अतेत्युपरिशरोनर्थकत्वेनितस्यैवनिषेधः स्यादित्यतायकस्यैतायाः एम॰
अनिषेधःशेषदोषः अनिषारेतायारम्भञ्चारणकालएवाद्यवतानिराशस्यग्रहणमितिभावनीतिलितापकस्यैवचपनिषेधस्य अचंवेतिता २७

५४

उपहृत्याःसंताषाःकारणाम्नरर्थानुणतान्नापुपाश्रायामेवसंतितंभवतुसंताशायथासर्वादिनामेवसर्वनापसंतानत्वधिकारांतेनवद्धगणवाद
योःसपदेवपूर्ब्बवाचिनोःसंतामाश्ररेकारीनोनुकवेस्यात वेषदोषः रहार्थसंताकारोनतावस्तुरूपःसतोसर्वस्यासिध्यतेतेनेकारीनांतात
वद्धहैतायवति यथाइहगणवतुरतीतिलयाविरितिहत्यर्थेनियमार्थम्पात्पापते अतएवसचेवेपुल्यहत्यार्वद्धगणतारूपोः संतानभवति
महरतिदेशापदेपिपरत्यात्साहरवर्णसंख्यावाचिनोरेवमर्थादितिहत्यर्थेनियमायामितिदेशः क्रियतेरतितस्यनिपसंयोगेनभवति संतिविशेषणेनार्थ
इति संतेत्यनेनविशिष्टंसंतितिनवतिपारस्यितुमुपयोगरत्यर्थः स्वात्स्यार्थमिति एकशद्वस्वरशब्दरतिभावः भवतुनत्वहिंवातिपोजशब्दभेदस्ता
ह भवत्वपीति यथागोचारेशानरागमनमात्रेणगोचात्नमहातिएवंलाशेपितृशानंतनहायानीत्यर्थः अन्यार्थमपीति परार्थानांशद्विते
विस्मात्तशब्दतिति लुगितलेनवाक्यानेशेशान्तेवाक्यार्थानुयाहिवत्कृथनेपारनयोप्यनुमीयतेसारव्यानुतत्वायावसायरत्यर्थः सायेरो
यमिति रघ्वोलिंगेनतिर्देशःरुतःतत्वयूकतलाराप्परार्थेनेनसंख्यानुतितेनविनापेसातरत्यर्थः चाध्यर्दयग्रहणंचेति वार्तिकेसंख्याद
हणंकर्तव्यमनेनप्यिन्तनरपेतपाप्समुच्चयार्थश्चकारः विध्यर्थेवेदं अध्यर्धशब्दस्यत्रिभागचतुर्भागादिशद्वस्यसंख्यावाचित्वारेहशद्वैकदे
शवाचीनसंख्यावाची एकदेशादिशद्वस्यतस्याविशदेनसमासेकृतेयोगिकोर्थः प्रतीयतेनसंख्या अध्यर्धपूर्वमिति अध्यर्धेनपूर्वेणाके
नमितिरिकृसंस्कोरत्वनवर्चमानेनद्विगोर्थितिसमासःनतःपूर्वपारलुप्यसाम्यमितिस्यवरनोवा अध्यर्धपर्वेनितकृ अध्यर्धकमितिसंख्या

५५

कौ॰ ७
२८
पाञ्चनिद्राः संतापाः कृत्स्निकन्यास्विति गोरिसेव त्रिसहमिति। समासकृद्विध्यर्थमिति तं वं च समासानेयपश्चीते न समासे विधीयमाने समासनिमित्रेत्य
समिक्तमे विधीयमानस्त्यर्थः। तेन दिग्विजिमिनो दृष्टुगोपित्वमाने चयेनाद्रुः। अप्य ईशाद्रुः संख्यानाथे वानेयादि गृप्तनेरकोऽपदीर्घोऽद्य
नीप रति। तन्मते नियमार्थमस्य वीरा द्रुमेव संख्या तेऽनयद्रुणं मध्या स्यात समार्जरी नो मा भूदिति वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियम लस्य च समासक
द्विध्यर्थं संख्यास्तेन कार्यो नान्यर्थमिति अधिकपाथिकरति अधिकपाथ शाब्दी नरत्रि संख्या विशेषणाम धिकशब्देन तत्त्वेति वचनं नाद्दि
नार्थमितिमात्रः। आत्वने हन्नेन्यद्रुक्तीति वचनात्तुकि कर्तव्ये संख्यास्त्रेतानात्ती सध्यादेशीति तुकृन्न भवति। ननु संख्यापाः संवत्सरो सन्न
रपरस्तद्धि: अन्यत्र परहेव्यर्थमिति वचनात्तुकृन्न भविष्यति किमनुकीस्तनेन नैनरति अहः सर्वांशसंख्येष्वपुण्य पः पत्र पत्रत्यगमाव त्र
त्रैनेत्रपरत्वद्धिः स्यात् तापकात्सिद्धमिति एकादिर्व निपतनं संख्या वाचि संव हारी नां नानाती नितापकास्त्रयः योगापेक्षमिति अस्य योग
स्यफलं संख्यानादेने घोगाये तदिति न वोढव्यं किंतु योगापेक्षते इतियोगापेक्षं परं पदं वृद्धं गणं तं च स्यामितियुक् वत्तो दिषु क्तु च्छ
नीतिद्वपिरतः आगमं शास्त्रमनित्यमिति निपवर्तिनिसंख्याकार्यमिति॥ छं।॥ पद्संतापामिति प्रकृतिमस्य प्रविभागेननत्रिपास्ते गुणेः प्रा
पणास्त्रपरे ताः तेन प्रकृतिमस्य पादृपरे शोषकारनकारांतापासंख्या साव्दूलं तेऽस्यर्थः शुगनद्भर्थमिति अर्थ्ये शाद्रः प्रयोजनत्वा वीतनद्भर्थिमेर रमः
नानी सारोपहूं संता निर्वृत्तिः प्रयोजनं नानुदिशविधीयमाने पदं संतापस्त्रिः प्रयोजनं अस्वानामिति। पान्त्यात्रिसंख्यान्त्यास्वातिवक्ते नदो माज्जिः कार्य २८

कालस्त्वासंतापाः प्रकृते नौ स्वं नां गत्वं अयनोरीर्घ इति। तत्र हि दीर्घग्रहणमपशविति निषुपर्वाणत्र नित्यस्त्वं च क्तिपते। परि वर्णतात्स्य पद संतान
स्याबाद्राद्वत्त्विति परत्वा स्यादूत्वं तस्यु पो त्रम मित्रिभविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन कृते वर्णतात्स्य पिपदू संतोता पपति मनसाप्यवारेत्वात्
दूत्वो नेन वा अंतरनिरीक्षे पत्तेरव अरीर्ध पत्ते विशेषविभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्त्तव्ये दीर्घग्रहणं एकाम्नारति संख्याया विताप्पूर्वाम्बा वारीय स्य
येन वद्व व नेनप्रमते प्रयत्ना विता थ्येपणावृत्तां इष्टनद्वीति हाम्यामिति पञ्चमः स्यात समप्रपरति अषष्ठामहत्ति कृतार्थानुकार्णोदीग्रत्व विधान व
सामर्थ्याच्चतुर्विधीयते हलीति। तत्र अष्टाशानामिति तु दिकृते या नभवति तदुच्यतेऽष्टाम्य इति कृतात्वनिर्देशात्ज्ञापकाद्रातनभवतीति कृतात्व
स्य हि निर्देशात्प्रयोजनं यात्वं नत्रैशांतं यथा स्यादिति परितो न कृतात्वनिर्देशात् प्रयोजनं न स्यात् लाघवार्थं महत्स्वाश्चाराश इति रूपात् मध्ये
व मिति हलादा दुच्यमानमात्ने मोजसौ नेत्याम्रोति पत्राचार्थं प्रथमा चान्यं नत्र्योस्त्वे न भवितव्यं तंत्रेवंशेष्मेनान्न मनुमीयतत्रति अस्य प्यानिमत्र
तापकात्र प्राप्रोति विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानं मोत्रमो तिष्ठतीत्यष्टन आविभक्तावित्य त्रपरं गौणक्रमेणतमस्य चनत्रुत्रपरस्यचेनितरं तत्र
षिमाद्वावादशवचनं निर्देशात् भावात् हुणाप्रतेमप्रार्थ स्यात्तेन भाव्य मित्याच्यापिमिश्रतीतिमद्भः पृथ्यालगणमिति पञ्चविशिष्टः प्रयोजनस्य पंतेना
पिप्रयोगेनिषेधव्यम्यति: तद्यथा लक्षणमनुयोगस्यनरत्नमाप्रशस्यविस्यर्थः। तेनुवालत्तणमनुपूर्ववेपवर्तते यज्ञकाना मेवलक्षणेनाद्वाख्यानात्।
इतिच॥ ॥परितास्वरितिति तत्र वनुमाहूचापीत्ताहितए वद्युनिर्देशातेन तुपानेर्देनि:कृता अघोति। तत्रचमाख्यात तापापान्तुवतौनारे चर्थत्वाचनप्या:

कै॰ प्र॰ २९ संख्यायाश्च विधिपरत्वात् निर्देशः तेन लोपविकल्पः॥ ॥कःकवत्व्यधिकरणवृत्तिः॥ ॥इहानेकं स्वाभाविकार्थानुपाति वृत्तिः तेन प्रयोगाणां तुल्यत्वात् लिंगसंख्या
कल्पना द्वन्द्वे इह कथम् अस्मात् संबंधकार्यकृत्तमप्रत्ययः इति स्वपदार्थाभिप्रायः सिद्धान्तवादी तु मन्यते स्वार्थे गौणत्वे च संनिपातः संनिधानात्
र्थाः कारककारकत्वाद् योजनसंबंधः तत्र पूर्वोत्तरपदार्थस्य कार्याणाम् अधिकारविकल्पते तत्र परार्थे वत्स्यत्वेन लक्षणा शालिनिकस्थितिः
प्रवृत्तेः तदनुक्तसमासः कर्मत्वकालावगमात् कृष्ण्यपदप्रत्ययेऽपरार्थत्वेन मालभेदे नित्यप्रयोगसमासेषु वाक्यत्वेन शरदतु पर्यायपदानः प्रथमक्र
इति मन्यते सिद्धविपर्यासः इति सिद्धो विपर्यासः संख्यापरत्वाद्धि इत्येतद्वक्ष्यमिति तु द्वन्द्वे वत्सीयत्वम् अनेकमतिपाद्यते वत्येतद्विवचनं वाक्य
र्थाभावात् शाकोऽपि अत्र एकत्वकालोऽस्तीति भावः इत्यर्थं नैवेति सिनारीतिस्यादिशब्दः प्रकारे तत्र अभिन्नपदार्थे एव स्याद् इति प्रयोगेऽकन्नैक
लाघवगमात् तु तस्मात् पदप्रयोगेण निर्दिष्टत्वे नित्यप्रतिपाद्यते स्वं निरुह्य विभ्यः कृत्तत्समासविधानं तान्भवति उष्णारीनाम स्त्र्यस्य तत्सामान्यतः
दो अन्यथा निष्ठावद् अत्र नास्तिस्यात् गुरुतान्त्वं स्यात्॥ ॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम
पादे पंचमाह्निकं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥शेषो बहुव्रीहिरिति सर्वनामानि॥ ॥ ॥कोऽयं समास इति तत्पुरुषैकवद्भाव
वचनिर्देशाद् एव च बहुव्रीहिनिष्पत्तौ तत्समासानां तत्र शंकानैव नास्तीति यथा तु पपत्तिः एवं तु हि किमयं च बहुव्रीहिरेव सिद्धो बहुव्रीहि अप्र॰
हित्तत्पुरुषयोरेकशेषः यथा कर्तृत्वे तु कटवारिभ्य इति चेति यत्र॥ ॥तत्र समानाधिकरणार्थसर्वस्वामावादिः समासे इति स्यादिति कृ॰ ३ २९
र्भ

नपुंसकम् १ पारी एकेन तत्पुरुषयोजनं तत्र समासिति अत्रेन पुंसकेनेतिवा सम्भिन्नानां पदार्थोऽन्यत्वाविधिः स्त्रियाम् अत इति वा बहुव्रीहिः शेषः वस्य मात्रेण तथापि न
विनाप्येकशेषमासर्वेष्वन्यत्वं अवतारम् अतता सिद्धयतिमतः इह बहुव्रीहिरिति एवमुक्तेऽपि इह किमयं मकर्मको बहुव्रीहिरथ बहुव्रीहि
तत्पुरुषयोरेकशेषे बहुव्रीहिः इति कोऽर्थ इति तानीमानीति अन्यपदार्थप्रधानोऽन्यत्र दर्शितः अन्यथा पदार्थविज्ञानेऽपि स्वार्थे
शेषत्वेन तद्गुणसंविज्ञानमेव चान्यत्तत्रैव दृष्टान्यत्वेन अत्र स्वार्थे बहुव्रीहिर्न स्यात् यत्र तु स्वामिनः प्राधान्यं गौणविशेषणमावेन
दावबहुव्रीहिः अत एव पदार्थ सचित्रगुरितिस्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्शितं तानीमानीति सर्वनामसु प्रयोगात् तेन प्रयस्त्वात् विषयत्वात् इह
इत्यगणपदे तेषु पूर्वदाहरणं तत्र भावात् गुणसंविज्ञानं तदपि तस्मात् पदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्यं संविज्ञाने
गुणसंविज्ञाने तत्र चित्रगुरानीयताम् इति स्वामिनं वृत्तलक्षणः पूर्वार्थ इति विशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनेन गुणानां इ
शीविषाणीवानीयताम् इति स्वतन्त्रमंयोगमवाप्य लक्षणेन संबंधेन संबंधिनि कार्यं विज्ञानम् अतद्गुणसंविज्ञानं अन्यभावो भवति इहाप्य
स्थितस्यावयवाविनाभावान् तदवयवभेदः समुदायः समासार्थः तस्य च समुदायस्य प्रत्यासत्त्या सम्बन्धाभावात् तत्त्वं तस्मात् तत्र कृष्ण
योगात्कार्यार्थयोः स तु भवितव्यमिति सर्वेषां स्यादिति सिद्धमिति यथा देवदत्तस्य गावो वाह्यन्ते स्वामित्वात् उक्तं देवदत्तो विषये
वासे गोनामवतिष्ठते तान्यधीनतरो गोस्वामीनीयतां प्रत्याविशेषाज्ञायते रथेतराज्ञामपि शास्त्रविषये तु न किमयोग्यतेनैवा

कै॰ १ वपवार्थमाश्रित्य अव्याहतत्वनिपातनं यथा प्रयोगे च प्रमाणं स्यात् अतएव तात्स्थ्यनिपातएव यथा तत्र संतापो नमणं त्वात्स्वमाधवः स्वसंतापो नमणं
३० एवेतिरीत्या अव्यापाराणां तत्सामान्ये च सर्वार्थाभिधानयोग्यस्य च हेतुत्वं न निपातमात्रे संताकरणमितिदर्शयति संबंधि नियतनमाविन
विरोधः निपातनमात्रमिति लोकप्रयोगात् अत्र एवंवदतस्तेन तस्मात्प्रमाणतेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते किमतरिति भवत्वस्यसाधुत्वेन त्वयाति
दिवेत्वस्यतात्पर्याभावादिकस्य प्राप्तो नीतिभावः इत्यत्र प्रतिषेधेन सामान्यप्रतिपादयिते पर्यनुयुक्ते अथकइति सर्वत्रैव सामान्यप्रमाणे
बाधः निपातनेनापि पाणत्वादाप्यनुमानमिति भावः नन्वेवेति प्रतिषेधस्य विशेषाविवक्षा सर्वनिपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादनेन
इत्यत्र प्रतिषेधाविति भावः इकोपपदाचीनिपर्णहितात्वेवनिपात्यतेनतुषष्ठी इत्यादिरित्यर्थः अथापि नितत्त्वसंहितादिविषये
त्वभावविकोपपदोपरकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते यथा इस्तौ पाणी त्यानेशौ प्रसक्तानि त्वमिति नन्वत्र इर्यो प्रलीयंते इहनहीं
ति विकल्पः प्राप्तो नीतिभावः समुच्चयपक्ष एवमस्येकेन परदेशत्वाद्वयवत्वादनुमानं धातुकपोत्थार्थाभिधानएकेनैव साहायक
स्यसंपारनाम अथवा देशादेति इयमस्तु नित्कारणेनतापकं स्यान्विद्वावा भावस्तेन कोनीतिसमस्त पस्या पितारत्वतान्नतेन भवति कुर्वति
त्वत्रप्रत्ययानोनित्यमितितुमागमेन भवति आदित्यविकाशहाहयादिभ्यः अभिसंधकारी नां कृत्त्वात्प्रयामिवासारचः परः अप्रमभ राम॰
वतिनत्तुरापः पयथावत्रत्वेरोपय पौरमागमोपयपोनिवर्तकः एवंरूपः प्रमुः इहनहीति देशभेदात्स्वाभावेपि काकवीको ३०

यत्नादिकलस्येवबोध्यते नमन्तव्यः कर्मत्योवपन्नइति तुंपेरवदपमरत्वसपन्नो कोन्यार्थम वश्यंपठितव्य तेनैव सततं संततमपिनितवमिश्रति
नतु निपातनेनेत्यर्थः संततमिति वा न श्रवणात्तत्वं नत्वस्य नियोगाभावः पुणाद्व्यपेनपाठान्नन्त्यस्य बाधः प्राप्तः पयोरार्दित्वान्न भवति संतोप
मर्तनीभूतानामिति येविषयानोरघ्वात एवमात्मवत्सोपमात्मानि विवक्षमाहि यस्यनिर्देशः लवीयरेहीनिपरस्कार्येषु गौणमुख्यन्यायेन
तुमानिपरिककार्ये षु इतिशश्व देवस्त्यात्रिस्वतो कमितिनिवमित्रवमिति इवशान्तं भवतपीहसनोक्तः समासकृत्तद्धितान्यपसर्जनामासवेनि
गतानिकर्षयो पनिवेशिनी संतते स्तेन नेत्यस्येताथ निषेधः नन्वयपेतिनिपापास्थितताव्ययत्वमिति संतानंमपासर्वनामसंतावाधनात्वम
संगाभावः अनिमर्त्यादिनिपातिसमासोपिन कुमीहो संसताप्रतिषेधात्संप्रदानं सर्वनामान्यपसंतापामितिनरं तत्विधिः पाप मर्ववेत्या इत्याप द
राम आश्रितः पाणादिनि यथानिर्देशे गोत्रादीनीत्यनुकृतस्य नामी संयद्गोत्रादिपाठविशेष्यणोतिर्थेहापि सर्वादिसंनिवेशो विशेष्यते अमंतोपम
न्यानिसर्वादीनिगणसंनिविष्टानित्यानीत्यर्थः किमनिशिष्येतोति किं पत्र सर्वेषां सर्वादीनां कार्यं तत्र एवमेवेति प्रश्नः विशेषणेनेति च
चाहविशेषणे नेत्यर्थः पयगणपाठोपलक्षितेन विशिष्टकार्यस्य सर्वादीनामः अस्तु तरादिभ्य इत्यादिनरथमपि पाठविशेषणमित्यर्थः प
तुकार्यपुत्रस्मरस्मरत्यादे सो शिष्यादिस्वरूपमात्राश्रयं तत्सन्निवेशापेक्षत्व विशेषणं भवति तत्रहि नगणपाठिनपोर्धुस्मरस्मरो निर्देशो
पितोगादिकयोः अनुपसर्जनादिति नानुपधानेनमनस्तत्वविध्यर्थयोगात्स्वाहव्यः कोमकोपदर्शनियथास्यादिति नचाणिनिरूपदह

कौ ३१ णांतद्विनोप्यगणलीति।नेतरस्मिन्ह्रीप्रसपेवानुपसर्जनेनेतितरदिनिपमाभावान्नकारणाद्वारपिरीभिकुंभकारीशरानद्वीप्योरणीतिनिदकुभविकानि।
अत्रनुपसर्जनेनञ्चश्चरिति सुपांसुलुगिनिसूसा लुक् अञ्च अरिति अकोणाकारान्कौ विशेषणेनेअकारान्तपौषायकारान्कौणनावनुपसर्जन
पेसर्दः पंचपान्त्रीरितपेतुपञ्चरमरस्माभानकारान्तानाम्यां विधीपतरनिपरिभाषानुपलब्धानादुपसर्जनानाम्यामपिभवति सरारीनामरसपमका
रासमसहल सद्धानेविधीपतरनिद्धकारान्तारंगौकारोम्बनीनिपरिभाषोपलब्धानादनिनरिसनेनभवति एवंतुपिषोद्वावस्येनिवहूदीहो कृते
अकारान्तादविधानास्यपरिभाषोपलब्धानादत्रेपाप्नोतिनरोसस्माविनिचमन्मभविशेषणिमिपसर्जनेनम्याप्नोतीमाप्नोति नत्रापंतमाधिः स्वरा
रीनामरस्वश्चसरादिपुर्परिभाषोपलब्धानादनुपसर्जनानानीनेषाग्रहणं तत्राद्ग्रहणमपि द्विशरस्वद्यादिपु एवशब्दनेमत्वविशेषनेष्वकाविधाना
मेवानुवृत्तिस्तत्रापिनरोधः अभिसर्वोपसारीत्वविशेषकार्यमपारदृतेमेवरूप्यमाणेविभक्तौरिति रूप्यमाणनामस्वराद्रीनास्तारीना
त्वार्थद्वारेणासंबंधिनीमाविभक्तिलस्थेतनसम्बोकर्मादिवाचिनीनसारस्यार्थः पदैर्वर्मपाति रूप्यमाणपाविहिताविभक्तिरित्येवंस
वंधमत्वानसमप्रश्नः अर्थः संबंधोत्रग्रहीतस्त्रत्रोभिप्रायः पथैवंपंचकाः शाकुनपदनिकनः स्वार्थिकत्वात्तन्नेत्पुकुमाभोतिउञ्चते
कनिकृतेशराम्रत्वात्तत्ताभावात्रापदहूंमतककस्परोधः पुष्परमसद्यार सोशिसत्रलिंगेनविभक्तिविशेष्यानरस्पुपसर्जनाम्याप्नोपिसिस्यति ण्म
स्प शिपसज्ञेति मन्त्रिशरः शकरावपदवचनेनोतेनिवहुत्रीहोसक्यर्तणारितिसमासांनोनकृतःनमकृतविभक्ताविति अगार्थसंबंधिमाविभ ३१

कानिस्यार्थः। नम्रापीति रूप्यमाणाविभक्तौरितिसनपीनिरिदिपट्अतरनिचानताशिम्योयोविहितरनि अर्थद्वारकंविधानमात्रपिनरुं नेनपरपक
नरसिसवापिभवति पुष्परमसद्यारसोशिसत्रलुपकारानेनविभक्तिविशेष्यनेअर्थद्वारापुष्परसम्पद्यानुपात्तमात्रोसतिपुष्परिसारावति
कार्यभवति अतिसरतिवोमनः सरनिगारिसमासः तत्सममासपासः अपदृअकतारिनिभवति सर्वोवापाणीति स्वविपयापेत्तपासर्वनामत्वंवो
द्धव्यमयागोत्वादेः स्वविषयापेतमर्वगतत्वमनुसर्वोरी निपातस्येपीपनोवानिमित्रार्थत्वात् तेषांचापीति नतत्रसर्वशब्दस्त्रीरनस्त्रीरन
एरम्यापितर्हनामकार्येप्राप्नोतिसामान्याधिकरणपारस्पोः नन्वपनिनिपातवत्वभागामिनिवेशिलाउच्यतेनामग्रहणमोरनशरेननाभिहितेस्वरत्व
२ मविसर्वशरेनेनिरुक्तेपि पदस्या: न त्रेरस्थीनसर्वशरेषु वीवयहेणाग्रहणः रूप्यशरेपिसर्वशरार्थविपहेणाप्रतिपत्रानुकेवलात्सर्वशरात्द्वितीयं
नमनिपद्युनेत्रपासारम्पायाणाप्नोरस्तशरादितिनत्वनिमम्पर्श्यः प्रमयौदनशराननेत्रैकसमर्तनामकार्यमवतिनापात्येनिरूप्यमाणाभावारनित्रसंग्रउच्यते
नः एकशेषानिर्देशादति पत्राप्रहृविरसापासपाभावाःकस्पदेकशेषः एकशेषफलमावंत्रयापन्नावृत्तिर्वै कशेषपरशेनेनोच्यते अथवात्राकृत्य
भिधानपक्षएकस्येवप्रयोगेसिद्धेनतीयातेमेकशेषशास्त्रमेतापरिभाषार्थं बहुबाह्वन्नसपाभिपारनार्थमवतीतिमरहत्विरसामन्त्रेणाविभव
त्येकशेषः ग्रंतोपसर्जनेनेवेति परामर्वशरः संतानेनविनिरुत्पत्तेतरायःसिद्धरहतिविभित्रपरिसागेनस्वरूपमात्रापकारोपवर्त्तनेतरातिवि
शेषएवावतिष्ठते उपसर्जनमपिनरहत्वाथंमत्रहद्यात्रतिकात्रार्थविशेषणनामापनपतिकात्रार्थहत्रिमवत्यतिसर्वापस्यत्रात्रेमसंतरत्व

कौ॰ २ पेक्षात्त्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषे वर्तमानं। यतो नत्वर्थीय इति शब्दस्वरूपोपलक्षणं नतोपि तद्धीयेनाम तत्पुरुषं तत्कारणात्तस्य वीरीनां वि
३२ शेषेभ्यो मभ्यापाते न तस्य नानिर्मित्ता पदविशिष्टे त्वसर्वनाम्ने न पूर्वादिषु ना नस्त्वत्पणे न धांमत्ता क्रने विपर्ययं प्रकार्य पदन्त्वीणकार्ये पद
र्वनामत्वप्रकारा नामेकमवाने नसंतोपसर्जनात्। अप्राप्ताभावदर्शन याहि पपदत्वमपिन द्विवचनादन्यत्र वोह्न्यं नवोमातृरान्नोनिसमसित्रवि
समयकुलाश्रयेष्वपि न नेत्वनिविषये उभशब्दप्रयोगो मामन्तउभयशब्देनैव पद्याणां नरस्यमपपुनरसादिभवति हिर्स्योदिपक्षेसन्तनिपानता
डुभावाद्विता रपः मावत्वः कस्येदानीमिति उपेतो वृत्ता विविदेपः अवयद्वि वचनात्प्रादेनहित्त तणेन पदस्कात्सन्तुवत्यः उभकान्यं
हेतुभ्यां उभकपोर्हेत्वोरिति पक्षान्तीपमिहे निमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रापदर्शनमिति वचनात् उभशब्देपमिति द्विवचनेनेतरप्तप
माणे उभशब्देन सामुत्पाद्यनस्तुने नव्यवहिते केपुनस्तन्ति पूर्वप्रद्विवचनसन्तुभनात्परमके नव्यवधानात नत्रकविषयेप्यमोह
नद्विवचनविषयउभशब्दस्याप्रभवतीतिवक्तव्यं यथैवनहीतिन तु द्विवचनरद्विषयत्वादिसत्रयापउपान्नत्वाद्यांपात्तपपत्तिः एवंतर्हि द्वि दा
विषयत्वेऽव्यकवचनवद्वचनयोर्मीभूदितिमर्थमाप्य विद्विवचनपरताव्यक्यसुक्तं अत्र वचनादिति त्वार्थिकत्वाराप उभार्थसाहानाराधि
सिद्धा द्विवचनपरनेस्यर्थः केपितुस्यविति द्विवचनविषयत्वादिसत्रद्विवचनशब्देन प्रत्ययोनसूत्यते किंतर्हिद्वपर्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः एप
उभयनउभयत्रेति तत्रतो व्यवत्वाद्विताधिमानसमर्थत्वातीस्यभेदविषयउभयशब्दस्य नप्रयुज्यतेनउभशब्दः। एवं प्रसाद्याना कतर्थउभशब्दः ३२

६४

द एव समयुज्यते न तु उभशब्दः। एवंवृत्तास्याना कजर्थउभ शब्दस्य पाठः सर्वनामत्वतीपदवेनिपर्दान्तीपार्थः पाठरतिकेचिन्निमित्तकारणहेतुषु
सर्वासांप्रायदर्शनमिति वचनात्सर्वशोदिपाठेनकमेवप्रस्मेन्ते अन्यभवतरति अनकान्तत्वात्सर्वापाधभवात्मयस्ट: कोपदरति पाठेसतिन
रादित्वाछेपोभवति हेतौ पादयोर्याति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रायदर्शनमिति सप्तपेसेन तुक्तं इतरंतु प्रयोगेन भावतोपत्तिः भवदयद्भव
न्तमयः। इहनिपात्यस्तु भवन्निवतः भवतष्टकछसावितिइह्व्लात्ठक्छसोगुणवचनसत्तावाधेन च भवतो भावोभावस्य मितिमा अन्तविभ
षादिकत्वामीवद्वत्रीहौ दिगुपदणमिति एकस्मिन्विषयेविकल्पमतिषेधयोः संभवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इतिप्रश्नः। व
चनमतोणाभिमतो विषयपूर्वोनलभ्यतेरस्युत्तंसमासएवेति मुख्यस्यर्थः अन्यत्कनल्काषेलाभावतद्यपदेशेल भवत इत्यमुख्यः इ
तिणोत्रपदोणामिति हंदेचेसनेनसर्वोपंनसंदंदसमर्वनामसंज्ञायामतिषेधोनावयवानामितिसर्वनाम्नोहतिमात्र इति प्रवृत्ता
वः येनत्वात्प्रामरति अपमत्रार्थः। नवहुव्रीहाविसनेनसर्वः स्वविषयोप्याप्त: द्वंद्वे चेत्यनेनतु नत्याप्तोविभाषात्रसतीतिविकल्पविधा
नात पत्तिः नानेन द्वंद्वे विभाषात्रातु नप्नतु वाददोषः यसस्येनबहुव्रीहौ च तुवारदोषप्रसभमानाकतोर्थासतीपत्नादिपविभाषाद्वंद्वे चेस
नेनवाध्यते न तणमतिपरोक्तपोरिति दिक्समासदतिप्रयदेशादिद्वा मानीति विहितस्य ग्राम्पः नत्र हिदिक्समासेजितवत्सानीति उभत
नेनप्रतिषेधोवार्तिककारसतत्र कान्तनवहुव्रीहाविसारभादिति तत्मनेनेदं प्रयोजनमुक्तं॥ ॥नवहुव्रीहौ॥ ॥तृतीयासमासे॥

६५

कै० ३३ श्रियप्रादूस्यविष्णु विशेषणात्वात् सर्वे निपातंसमस्तेकर्मापि पति संख्यायाःसंख्येयमपर्यन्तत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्य
३३ ते विशेषणत्वात् संख्यायाः पूर्वनिपाते सामर्थ्ये समर्थसमसंख्यानेनापत्तत्वेनामसंख्यायोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति वक्तव्ये
नदिति नैव वाक्यार्थो ग्रन्थाकरणिनस्यार्थः कंतनीनेविति उपलक्षणमेतत् द्विकपुत्रो द्विकपुत्रस्यत्वापि विशेषस्यैनात् कथयनमिति
ति अनेरंगत्वात् तत्ताभिनिर्भिन्नैनाकृत्वानावहिः अयमस्यासरीनरमस्थितानेवत्रिपरार्थविशेषणात्परार्थविवक्षायां बहिरंगेणावद्धवी
हितत्वाद्धिः अतैरगात्मपीतिप्रत्ययोत्रापरत्वोद्भिनिमामात्मेनतापकं बहिरंगोपिसमासात्यवो विधिविरन्तरंगत्वाधनत्वस्यपार्थसमेतिभावः
क्रियते तेनचेति लुगविधयमवतनताफकमित्यर्थः आलस्यरिति अत्रहि विधिश्रन्निषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात् संज्ञापरिभाषायां तेन
न्येते अयंपलल्लवीमितत्वोपादस्यापमर्थे इत्नियमनिपातपनि अयमपागमसमवायिपदलक्षणावाकंतत्रायंप्रतिषेधो नलौकिके वाक्यप्रयोग
इति तस्यप्रयोगे वप्रयोगात्मनाद्धर्थाभावात् गौनर्दीयपद्धाहीति सत्रयस्याख्यानमेतत्तदर्थोत्रहि मुनित्रयपमत्रामाण्यं स्वरसंज्ञायाविशेषस्येनानामि
नियाधकरानन्ते व्यायप्रदीपमिति अदतुनीत्यर्थत्वात् भवात्रेति प्राधान्येनेतिभावः अत्रपरत्वेनमाद्यस्यविशेषणं पद्यानिरुद्धोयैतिस्वार्थाः
निकान्तस्यपूपसर्जनत्वात्स्वार्थस्य नभवतिसेतातमपरस्येत्यकारित्वाद्वाच्यसमासः ॥ ॥तृतीयासमासः॥ ॥अत्रतासर्थ्यात्त्वेशात्तोमेस सम
तिप्रयोगाहस्य लौकिकस्यवाक्यस्य प्रयोगः सतिमामेनपर्वप्रयोगेतित्रपोगःसाधुःवाक्यभेदेनचमुख्येसमासेतिनिषेधः अर्थवेति पदप्रमाणात्प्रपणात् ३३

मासस्यरूपाख्यवाक्यस्यप्रपूर्णो पर्वतनदत्वेतिचमतिपरीक्षकसत्तृतीयासमासोस्युते॥ ॥विभाषाजति॥ ॥तत्र कर्मधमतीति तमस्वंकर्माणिनिर्देशादि
कारेणैकाख्यस्यपूर्णादित्याद्भुःअन्येतुकार्पकालत्वात्संज्ञायान्नतमःशीलस्योपस्थानेममन्ते॥ ॥पूर्वपदार्थ॥ ॥अवारीतोवेति क्रि
मर्थमतिपदं पूर्वीरीमिति सिद्धिभाषार्थेपठिता निपातस्तागण एवार्थविशेषार्थादिति छान्तितुस्यमवेतनाममतार्थपद्मन्ते तत्रपूर्वीरीमितत्वे
सवसतृत्वे पठितन्यायविभाषाचेयंमविष्यतितेषामेवात्रप्रत्यभितानात् गणस्यवाचार्थमिदं शःपादविशेषणमविच्छति पद्यानिर्देशोगोचारी
१ निपात्यकृतस्वनामी हृदयपूर्णाणोत्तरीपाविशेषणमितिवार्तिककाभिप्रायः अवारीतात्मितत्प्रकार्थं आदिशब्दःतेनपूर्वपरात्राहृत्यपिव
त्येते कथंपुनरिति पूर्वोगणपाठेत्यमतंसतिविशेषोत्यवच्छिनःपश्चान्नुसूत्रपाठस्यप्रमाणाभावात् आदिशब्दः प्रकारवाचीरदृष्टोत्यव
स्थावाचीचतत्रसर्वारीतिरस्यचआदिशब्दस्यप्रकारार्थतापिसंभवति मकारार्थदर्शनापपश्चात्पिपूर्णगणानुपठेति पदृगंथप्रथापादप
पर्ये तेसतारीत्याकृतिगणदर्शनेति कृतारपश्चवर्त्तिकारैर्निदर्शनार्थपठिताःतत्त्वेदेमध्यमस्याममवमस्यामितिप्रयोगादर्शनात्प्रकार्थतादि
शब्दस्यसर्वारीनीसत्रसंभावनतरतिप्रश्नः तानिहि पूर्वीरीमीति पूर्वकालपठितत्वात्स्वेशरेनसर्वशब्देपिधीयतेतेनायमर्थःसर्वारी
नीत्यत्रत्यवस्थावाच्यादिशब्दःमकारवाचित्वे हिश्रुत्यारीनामपितेतायान् मध्यमस्यामवमस्यामितितुआसपेनुच्छेदसःप्रयोगःसमास
वारीनीति अत्रकालपाठात्पूर्वेवशब्दार्थानेत्यनेतेनपूर्वगणपाठःपश्चात्सूत्रपाठस्यार्थःहेतुत्वमभिधानं मंतोगणस्यकोपमर्थःमतिप

कौ॰ १५ त्रुमित्याह इमान्यपीति नवग्रहणमिति नवग्रहणं सरादिनिपातार्थं क्रियते परिवर्जितपनतं निवेशोगणपाठः सर्वः ततोधिकव्यवच्छेदापनव
ग्रहणं कर्तव्यं इरेतहीति यतिनिपातविशेषणाभिधानादप्रतिपदपाठ इत्यर्थः एवंविशिष्टान्येवेति पाठविशेषणापगतोर्थान्तरे शरस
र्थः च्यादिपर्युदासेनेति सरादीनिपठितानि गणे केचिच्छब्दा शेनिपठितानि। तत्राच्यादिष्वपठितानि तत्सिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति तत्रपुनः
र्वे नामन्ते तात्तसिलादिविधानार्थं विधीयते। तेन च्यादिपर्युदासो वाध्यते यथा चतुर्लक्षणइतिपुनर्विधानेनहेतुर्नलोपावाध्यते वाक्यभेदेन
चविभाष्यान्तसिविधीयते यथामित्रवर्तः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेनवाछंदसीतिसंवध्यछेदसिविकल्पः क्रियतइतिभावः इदंतर्हीति
प्रादिपर्वादीनितन्नेसुच्येततरागणपाठश्चैर्निर्देशाश्चनिसंतताविधानएवोपयुक्तत्वात्पाठविशेषणेप्रमाणाभावात्स्यात्प्रविभाषयप्रर्थी
नेप्रर्वादीनांतसिवितामेतनाप्नविभाषापाप्तानात्रवाद्दोषात्स्यात्नविभाषापाप्राम एवंविधानात् विभाषामिति प्राप्तविभाषामित्यर्थः
प्रतिपदपाठंचानेनाप्रसेकारणार्थंनिर्देशाः कर्तुमितिभाष्यकारेणप्रतिपादपाठमप्यर्थितः स्वमतमाख्यातुंस्वामिताद्वितीवनवच
नः स्वशब्दः आमि त्रिपुपयत्नेषु पर्यवादेव्यात्याग्रहणमिति स्वेपूनाः हेमावरसत्वस्वशब्दात्मीयपक्षमेवाहइयादिदाशब्दत्तामिवनयो
वैने नवग्रहरूपितमिधानिषेधोनप्रविधतिनिषेधः। तत्सपर्यापूर्वादिति शतिषेधविशेषः इदमायरिति त्रसतोव्याग्रहणोसेपुत्रात्स्यादि रामः
स्यादेवपतिषेधः अत्रात्मानीपत्तत्वप्रवृत्तिनिमित्रमुपादापत्त्वशेरातानिवनयो वैनेनेपुत्रादिमित्याभागाधिकारणपाराव्याग्रहणेनुमति २५

नदोषः स्वतछेत्वात्मीयमात्मानमनुतालनितवनयोर्मितिविधिः सिद्धः यंतश्चैवहिदिसमासेतोरेशवृत्ते तेनपोणेवहिर्यशाः सचवाव्यस्य भवतीतिचे
तोग्रहारेविक्षणासाव्यापुत्रजातिरिशहाद्युच्यते परात्तुवहिः स्वारेनवाव्युच्यतेवृत्वेनयोणेवहिर्यगरनितदानाणाणन्तरोपेगृहालद्युच्यते उभयथा
पिसुपते उपसंख्यानशेषशिकमेकग्रणार्थमेवाद्विवार्थः तेनैः सर्वेषामवहिर्यमाननिसिद्धिर्मत्वा इद उपसंख्यानेति नचेति समानप्रमाणेनपात्कापु
गेच्युपरिहितेस्सनतापनेक्रियतानिक्रिमतापिमितिनरयेमेतदित्यर्थः अत्रापीति यशोपसंख्यानत्वेनाविद्युष्यावहणापनेनयावहिर्य
गोपीत्यर्थः अमेताद्भः आदिशाहेभ्यानिकेशावकपुगायद्यर्थमित्यत्रोपात्तः तत्रनाटकानोत्रवेवाचतुर्थेवात्तलीयतद्वर्यपोर्वहिर्यगाभ
वाउपसंख्यानग्रहणंकर्तव्यं अणीति गणात्तत्रणतक्तर्तर्मलिंगविशिष्टपरिभाषया ग्रहणाप्रसंगात्तदर्त्तेनेनार्थः अतदति तस्य श्रीवि
धानात्तदावेतात्मीयभावात्वरंकस्मिंश्चिदेशगाकारणन्तरंक्रियतेकश्चिदाकाणाद्धरिग्रितियलिपुरोवहिर्यगाः॥ ॥ब्रादिनिपातम
व्ययं॥ ॥किमर्थमितिति प्रागदिषुकिंविशिष्टपाव्यमानेकिंविशिष्टाद्यनप्रधानमितिअसत्ववचनत्वाद्विशेषत्वादीनिपठितान्यानिनिमत्वा
नथः स्वादीनांपुनरिति स्वानितावदपनित्वः पशंयतिक्रियानेवंयोक्तशक्तिस्तर्शनानमसत्ववावितत्वनिश्चयः लौहितोगादिसादीनां अपानां
मत्वमनसुनकाव्यस्त्रीनाद्यकामवमनत्ववादिसेनतिपातनसंतेवेति आदीप्याश्रियाणादादीनिवायपोसमत्वजितस्वमात्रः कार्यमित्यर्थः प्रा
दीनामिति किंयोदित्स्यायसयोरदिताराशिद्युकेनप्रधानपक्षातरपकादः संगतीतिभावः नेत्राशवामिति। अव्ययसंज्ञापानेव नमत्वात्स्वय

कै॰ पमेकः तन्नादिति तिमसंचेक्तद्वैसं ।ततस्थ्यान्यश्तीनामपि मरत्यमंतायमंगः अपवारपएका तनादि। तिक्ति पतेतरा चारीनाममत्र विशेषणमल
३५ थे॥ ॥तदितिस्थाताद्दविभक्तिः रस्प्रता तिभे ध्यपपत्तांगोन्नरेतु विधिप्रतिषेधात पपत्तिकेतुत्तमप्यपपत्रयहागतव्याचित्रपोनतेमर्वनाम
व्यपर्मतापामितिवाचनिकत्वरेत विधिरुणीतितरेतप्याव्यपमंतावित्तापते तत्त्वदृष्टिकोरेणव्याख्याते अमर्वविभक्तिरमसः अमर्वविभक्तिरिति
भक्तिरिति तत्तुपरापमर्थःपत्पतेन्द्विती तस्यामर्वाविभक्तिः कापोपस्मात्तमर्वाविभक्तिरुस्पयतेरस्पर्थःतरात्तरोषः परात्तुपपत्तहितसो
स्पत्रौ निमित्तत्वेनामर्वाविभक्तिरा ष्टितामो मर्वाविभक्तिः पथ्यामर्व कात्मेतिराप्रत्ययप्ययमतन्मेवोपचितिनिमित्तमितिसम्भिन्नत्वार्थेविनाता
नेष्युव्यपमंतानमिथ्याति नहिविभक्त्या मितिचन्मतिनिपताकाविहिभक्तिरा ष्टितेयाह अमर्वविभक्ताविति चनिपाभिप्रायाभिन्नत्वार्थ
रात्तिरितीतः प्रश्नेचनिमित्तमिति मंतारवंगान चविभक्तिनिमित्तमेतिस्यप्रमाणविभक्तिकमप्यपपत्रविभक्तीत्युच्यते तत्रिमित्तम
पस्पेपमेनचपामोतितस्पोपमेत्वानेकत्वेप्यं नतुमापाप्नेत्याविभक्तिनिमित्तस्यमत्रावित्रेपाविशालविशेकतारीनामपित्रमंगात किं
पुनरिति एकवचनमनुस्पर्शातिवचनात्कमम्यातिकमेकारणाभावात विनानानेसत्त्वापित्रमर्वाविभक्तिरुस्पतोनिमित्तमिति भद्दःम
र्वविभक्तिरिति अविशेषेणास्यतेत्रपत्रानोनियमः किंपुनरस्यापान्तर्वाविभक्तयुत्रत्यत्तरस्पर्थः अविशेषादिति विशेषणाना गाप॰
अपणारित्यर्थः नजादीनांचेति आदिशदस्पपकारवाचिनाम्नमिलपिरुस्यते नत्रेसनादितिभवदादिप्रयोगाण्वापानिस्त्याधनरस्यर्थःप ३५

रित्युनमिति प्रयोगेपोध्यपमाणविभक्तिः सोप्यपमित्यर्थः ।नन्तुरस्विधिष्ठस्य जातिस्यमंपरस्पीनापरोविभक्तिश्रवणात अविभक्ताविनित्यथ्यपत्वारविभक्तिर्न
अविभक्तित्वारव्यपत्वमितिरोषः अलिंगामसंख्यमिति अविभक्तिरव्यपमित्यपमानत्वाण्मद्द पितत्वात अचापितेरेवद्दव्यात्मितिपरर्शनार्थातारः
अलिंगामसंख्यत्वमलौकिकलात्रतेनोत्राव्यपमितिपरर्थेपसः अव्ययमपीति अर्थोमपिकश्चित्कविशुद्धात्रेवमनिपधनरमिभावः किंहेविति वार्त्तिकका
रस्पेत्रोनाव्यपरोषः क्विनरुवैनितरुपैतोवेरापस्कैनार्थः नाप्यकारेणलितोनाव्यपरोषःपापिहराहरसिनाशप्रार्थेन्क्रशोरम्पात्यात ययावस्कारस्त्व
नेथालम्बयमनलादिप्रोविधीपनरतिनाम्यापिन नतर्कति आपस्थ्यतामिःपतिपोपोपप्रमातत्रिः नेनेकरिकृतमिथ्येति कृतोर्थः कतमुन्यनु
नेथा अथवेति। वहद्व्यवहारारेवशारार्थमेवयावगमात्रेकत्वादिव्यवहारस्वरलिंगासाख्यत्वमप्यपार्थमपमित्रमित्यर्थः ।त्रैवोपपत्तिमा
द्दमेवापीति किंविशेरितिअव्ययपानांहेनिध्यमेवेतिप्रतिपादयतेन्यलिंगासंख्यत्वमनिपातस्याप अमेतारः किंचिरव्यपंकिंपापवानेकिंविनत्रावनप
श्चंनेअस्मनुनाविक्रियापप्रधानत्रापिनासतमप्रथोनेपयासः पहोलोहितगोतम्यत्रांगोपेरेशहनितथा वात्रनपुंसकत्वेप्यपीनावश्यसत्वात्रापनेमैव
भाष्यकारोणोक्तं त्यारीनांपुनःमत्ववचनानाममत्ववचनानांचेतितस्माहद्दयाभिमादेणालिंगामसंख्यमव्ययमित्युच्यते अव्ययं॰ नीचेरितिमनमर्थव
चैते हिरुक्रपृथगिति क्रियाविशेषणत्वारेषामाध्यामेक्रियापरमयोगमतेनोणास्पकुरेवस्वरसादिश्यो गः क्रियासंपातत्रपपद्यतेतास्शक्तिस्या
नाव्यवेकास्मित्रर्थविधीपमानयोजेनेकरिकृतमिथ्यैवयागनतोमिअपमेनंजत्रेपेत्रुमेलमिरिद्धव्यपायानेनामियोपेतपीत्युपजातरीतद्रव्योप

कौ॰ मर्ग्गेन कलीयाः थेरितिलभ्यवचनानता यद्यन्तरति। अन्यांभकालनरस्यर्थः एवं हि स्यामास्त्राण्यपेणमत्तं प्रस्याख्यातं। चतिर्वद्धिति। एकम्मित्रिसपर्नीपएक
३६ वचनमिति मत्तेकर्त्तव्यो ततो द्विवचनाद्विवचनस्यद्वचने रथेके कर्तव्यो ते नद्विवचनवद्वचनयोर्द्विवचनवद्वचनेषनित्याः एकवचने ने कलिर्षापिवचिन
ति स्वलिंगानं त्वे प्यो व्यपेम्प् स्वलवकर्मितिद्वितीयेसारित्वात्कर्मीरि द्वितीयारीनां निपतनलात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः सात् नेषदोषः। एतर
र्थमेवैक वचनमिति तत्क्रियते यथा प्रत्यापरणार्थे तेन कर्मायमावे विभवतिद्धि वद्वत्वयो स्यात् द्विवचनवद्वचनाभ्यां वाभ्येतेनमत्वर्षाविभक्तय
उत्पत्तेः निमित्तमसेतियेन इति कारेणाख्याख्याने तेनमते इविते रत्ने तद्विकाते तत्समते विशेषदर्शनेन संक्रियते वचाद्येवमिति एवं किमिदं सर्वे
रत्यपकारस्का तेऽभिविवतेनारेकवचनमात्रोत्पत्ताववि सर्वाविभक्तयः सम्प्राव्ययेभ्यः उत्पद्यन्तइतिनव्याद्य सर्वविभक्तिलवं कथंतत्रैति इत्यका
र्यंशत्रिमस्यवेशः एकवचनमात्रोत्पत्तौ नित्यशेषाविभक्तिनां सत्त्वाभवतीति मवत्येवात्सर्वविभक्तिलं परात्वपेन्यायः यथ्यमातिक्रमेकाणा
भीवामस्थमापाणवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यतइति तराचसर्वाविभक्तयोपस्माद्रिशपृथिवि षड्वाश्विनेनरोपः परानुरवलेकयोनिकात्मायेनमर्वैक
वचनेत्माविपत्तः तरेनेतुक्तं स्वयपीनानारप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते। नावते वहती यामसम्यो वैद्वलमितिस्वमेपुणारन्नात् एवं गतइति पराश्व
मर्वाविभक्तिरस्मादिति विशृहस्याथ्यापतेनैरेवं वितानेतत्सेतावद्दालणमत्वसर्वविभक्त्यव्ययमितिपंचमस्त्रीनकर्त्तव्यः। एतरमर्वविभक्तिलंवक्त
त्यपितुलंपपस्हल्मेतंतरस्यनेनाव्ययमंतेष्पेन मांतमेविसत्त्रोपलत्तणामनः पदरविनाकथ्यमनम्रद्रस्मात्त्वत्रासोकस्थीः स्वमेताविषयाः त्याणो ३६

मुकमुनरस्यर्थः ग्रहणोनोद्यमणे नयनिवरपिस्यर्थः योगास्थनकर्तव्याः लारिरिनिपानमत्रापमिसेवमारथः षवेत्स्यवंतह्यः इदानीमजित्याम्निवरिद्दाणर्थन
द्विनयरणंकर्तव्यो नत्विनमन्ने त्वन्मेतं नउस्याधिकर्मव्यमितिरर्थापतिकृत्मेद्दिनानामिति मित्याविशेषमिति नत्रिहत्यर्थाम्मिसर्थः नेयामिति च
मतिनद्दिनपदणोएकारीत्यामध्यसर्वविभक्तिलात्मतियेधोवक्तव्यः स्यादितितद्दिनपदणंकर्तव्यंनत्विनन्ने स्यादित्यद्दणंकर्तव्यंनत्वारीनाम
नद्दिनेत्वलात् मेत्रणपदारस्यद्विवचनावस्यारातस्यसर्वविभक्तिलं नन्याणोरीवरणादमितितनएषामपिनद्दिनत्यात्सर्वविभक्तिलस्यव्ययसंज्ञाप्रसं
गइस्पाइहत्रद्दिनानामिति यतिपरेनद्दिनाः पाठितव्याः येषामव्ययसंज्ञेष्यतइस्यर्थः नत्स्मात्पणपाठप्रणावाश्रयितव्यः अथवार्थवत्सत्रारंभः न
रेनविधिनेति प्रयोजनंतसर्वनामान्यव्ययसंज्ञापामितिनित्यद्वेनेतिभावः स्वस्तुवैलाविति शक्तिपयानामव्ययपाति चक्षिविधिपदेशक्तिमतमप्राना
त्मिभवेति यथात्रोणामन्मप्रहः शेषादूत्पमहणंति नतउर्थः शाहसमनक्तियांयाद्विनीयांतस्यसमासः कपुनरीति श्लोकेंतमप्रमीनिर्देशात्प्रश्नेरपि
सप्तमीनिर्देशात् इत्थमिति लिंगनिर्देशपमनियारेनेत्यामव्ययीभावात् विभक्तिविधिति कार्कस्य तत्रपानिमाधनपथानानित्यव्ययानिते
षांशीनेतरान्नवेत्रात् क्रियापधानानां वशक्तिमंवधाभावात् सर्वापुर्वाविभक्तिविधिस्यैव वचनेषिति एकत्वादिसंख्यापीनावयपशक्तिर्दि
के विशेषयोगाविद्वचनाद्यपतं यथात्माद्विनांकमेवचयोपसंतानसूत्रास्यमलचत्यार्थी मिथ्यापीव्ययानितेषांलिंगादिभिर्योगः नेषांइव्य
धर्मतानत्वाविमापविशद्ववशक्तिसागाव्यानरयोगः यथाद्यम्यरस्मरीलिंगयोगः केचित्तुलिंगादिविशिष्टगणयोगात् तत्स्मात्मन्येनतुयोगमव्य

कै॰ पानामाद्भुः तरपकं। लिंगादिसमासप्रसङ्गावेवमाण्णनावातंपत्रवोर्तीति। नद्यैतिलानामगच्छति सलधर्मोत्रश्रक्लातीत्यर्थः॥ ।कृत्वेदंकृ॥ ।कथमि
३७ निर्दिष्टे नेनात्रमहणेन वर्णत्रहिणे प्योनेपद्मानुकृतानंतरं न विधिः आहो स्वित्सर्वैकृतानंतरमपि विधिः पूर्वानुकरणेनैतेन ग्रहणेनाविशेषमनर्थविशेषः प्रयो
नेसर्वेनामाद्यपर्वेतापामितिवचनात्नानंतरं नविधिश्च यत्रावयवार्थे न ताभूपणानयपवहणे संता विद्याव्यवत्नानंतरं नविधिर्भवति नहि केवलमनुपपत्याः
प्रयोगार्हसन्नानामनन्तनामानेवा संभवति कार्याव्यकारेति लिङ्गत्र कृतत्वमानेनभवति भूतानामादिति कि पिलङ्गात्मस्यपलस्तरणेन कृतं
मैनइवति कृत्साचर्मातं अथापाशिति तुष्टिति ननुहस्याशिलोपेन सिद्धत्वात् किं तु कार्यप्रयोजनं परत्वात्तेनप्रयोगान्वयात् द्विबहुत्वायात् इति। न तथाकि
द्विवचनबहुवचनेनोत्पन्नैरितिलङ्गो पितव्यः अकस्तुनभवत्पशी समासान्तार्थत्वात् कृतानादिभिर्योगाभावात् इष्यते रेत्रैति शर्वीक्ला है तेन लतामनुस्या
रात्त्रयोगावनत्वाप्युपपत्तिः समासान्तार्थत्वप्रकर्षो विधिपोगादित्यर्थः अचैवार्थेलापकमाह आतच्चैति। तत्रप्युक्तोव्यवहितानिरर्थैश्चेति। श्र
यान्तस्यहरति तस्मैनेनोपान्तो गिति नत्वमासिद्धत्वानिदमप्यपत्र मितिभावः तुल्यतानीप्रथमादेनिपमेनव्याहृत्तिः किं पतरतिकारपरात्नका
र्येतिभवेत्सेव मानस्याव्यपवहतत्वा शानतेनतरस्यसत्नुमथानितिरर्थं नमवतितत्पक्षित्वेतस्यप्रयोगारदर्शनात् लावपनेलैरित्यस्यापिनभवति अ
त्वारेवतापकाद्व्यासणिकत्वाद्धोकारास्याअनिकारोकारेति एवएनद्विहेतोणानमकारस्यव्यवछेदपासंभवात् आवपरति गुणीकृतेचनांगवहि राम॰
रंपोगितिस्पापास्यपरंतासात् नत्वपास्पः अंतोगलारिवमुपलकृस्मात् प्रीप्मयानत्पेपोतनकथनार्थत्वसाप्तनिपदोक्तपोतिस्मिनरवादि ३०

तेत्यादिति कृत्वमुनेवंपृणिपरेणोक्तं नुपस्य तमिमितिनमैवपहणासाध्यं ऽनिपातनलक्षणारतिसंनिपातः संस्रेय नत्विमित्तोपोविधिः सनहिपात्तस्यातिमि
त्तेतंनिपातेयो हतितस्यार्थः आपतिविकृतमिति रेकोक्तस्वरानिपर्येक्राणपरसन्निपातनिमित्तं कृतसत्वंतु कोनेनिमित्तं तु किंहि मनि एवौ आपरयोगेनमर्थविघा
तः स्यात् परात् कृतस्यामास्यतुगागमेनान्तरेनस्य आगमयावयवत्प्रसङ्गात्प्रवेनमद्यतिनेरेतत्वपोत्र नेमनत्यथा वहिर्यामिति द्विपराश्रपत्वात् परपि
हयोन्तेपृत्तके धातिपरिकल्पैतिन्नृवनेनरपि अथीश्रपत्वाद्धर्हिंगतु कृत्वार्णाश्रपत्वारेतं ग: परितु संनिपातलक्षणस्याग्रीपनेतराणामगिच्छत्रमिस
यापिनुबन्धानलक्षणतुगागमयोन्तरत्वस्य संग्रलेषद्विरात्रो नासीतिक्षलक्षणात्तुक्सिद्धोभवति असिद्धेनचोपरति नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधि
योमितितो निकृतिनरति कुचेवमीतैक्षयत्यय अनिरिता मितितलोपः नत्रकिलमिति सिद्धत्पुरुषवत्प्रसङ्गपतादिसिकितत्वासानिनित्तमितिगुणोनभवति
अमुनेति चमुनत्वस्यापत्यर्थः चेत्कन्त्रैवचप्रमावःसिद्धोमवतिनन्तुनेपरलोपदेशे संपासोनितस्त्रनत्वावनमप्रभावस्यासिद्धत्वारकारांतनयारीर्थक
संगः तस्मिन्नृतेनेश्वत्ता: नेरि तिरीर्धप्ररीर्ध कलात्तारः प्राशीतिनतत्वा शैतिनिपातन उकारांसिद्धानतिमित्तत्वनाभावेर्दीर्घत्वस्यानिमित्तमितिसिद्धमनुत्रे
ति वयटारेणुरति अत्रेकविमत्रोपत्तसत्यप्रमाणमाद्भिनः टापाश्चारेडाटापामारेडाःति उपाराजेति एनदिप्रपवस्यात्वविधानारत्किन्तसंनिपातनिमि
त्तमानेस्याद्यो गिवेति किंतत्वमानिमित्ते कितमनिपुक्तेचेत्वमिति किंतमाभावेनभवति पृत्यमिति ननुनसमानार्थमेनतस्यान्नतिपनिस्य्योगीनाहृणानां
मिति। अत्रकं पंपृतिवर्ननेरनिनातिडीपःआपित्तिकेचित्। तरपकं। नहिडीपृत्विधौ संताधिकारोस्तितथावपर्वसन्तो स्वित्त्विनातडीपःमापि

कै॰ १८ केनवार्यंतऽइति तावकमेवा तावकारेवचमिहत्वात्मत्वा दिशनयोः पादोनकर्तस्यो भवति गतानीति द्विपक्किसंनिपातनिमित्तोनुपागमः कहृसंताहे
तेकाखमिपक्किनुकोनिमित्तं संतानाधिस्यंनमय इगलोपदेरि(ति)कप्रेनिपत्यश्चित्थियन्नननमविष्यतीतिचेत् संख्याधमसपाधेवद्धस्यधेननम्ना
दिन्यरोपः शाकटायिनि विपक्किसंनिपातकृतमनंयपरित्यमोनिमित्तमात्तन्यानेनपिपि हुन्नेन गाहृत्योपिचकार्यस्थनादित्यदावेनाचनंतपेजो
किकेटापिचमतिशाकटायामितिस्यात् अयचुपरिनितपरकरणेन्यायन्यायाश्रितं अपिनुयपात्रे एषुनोह्रस्वनेमानिकपदवाक्यमेभविष्यति
भाव्यमानत्वाद्वीमवर्णम्नाकानोगहकोनभविष्यतीतिनलगानतेणापिद्यानयपरीर्घ लुप्तनिमाकरणार्थंनपाकरणंसंपद्यते इष्येपीत्येव्या
मितनितुकृतमादिनिपदकृतिपरमनेनिपातनस्वविधानस्यात् उपदिदेशनितिकृदत्तः कर्यावकर्तुः कर्षतुमिसादेशमवकाशस्ववेध्योतिनिसं
ख्यापमतेनप्रतिपदविधेष्नेवलवत्वात्स्वात्यापिकिंलोनेवभाष्यमितिध्वनदाहरणमेतत् गुणमनरतिनिसिद्वयोगमतुवाश्चमपादविधि
भागमपवादप्रतिपदविधिं तानितिविपयोगमवकिन्तिमेकात्मनाम्नानमनेनक्रियतदतिसंनिपातलक्षणन्तु तत्वसत्संभाव्यते वचन
प्रदेति कृतितमकनिपदपचिभ्योनात्यान्यायकृतेविपुमानवचमत्पवस्त्राधनरस्याहायः अगमत्तेनेति सस्यागमसंज्ञापामकलोप
निपातानंतर्यविधानः नत्रवर्गतिविषानमस्यानिमित्तेस्मादितिअग्निपतताहाणोण्डयर्थः अन्तकोविदर्णाश्चपदरजित्यावतनेनात्रिपावपुराहरण
अयेनवर्णाश्चपदस्यकार्यमपमाहु कापपतीतिविरहोकतायामानेपकेननिमित्तेस्यात् आगस्यपत्यकारप्रपुणसंपयमके एप॰ १८

कंपकादेयोपत्यामः अग्निमानिति एवेत्रराजमाख्यमनवयरानत्वक्किपमाणं इवेमसनियातनकपति पयमवोवेति अनेोराद्रादुनापरादिनि
क्षिपक्तुरानस्वविधीयमानेएवेनिपातनस्यानिमित्तंस्यात् माकूदिति हस्याविस्पष्टेदीर्घयिपप्तागमस्य पुरस्तेतेनवकतोपिहृस्वलेम्यानिवडावाइविं
मानीनिभावः ब्रह्मबंधुप्रहोपसप्रावेनेनइव्यनेनस्य अद्यावेतत्वात् निमपदति कापेताबनित्येनवेनकेनविन्वेतलोमेभवतितिभावः मेवोहिलो
पमावकाशः हेरेवदन्नेन अपांनोचेति इदत्वम्निपातनापमकचदीपः सवीदिमुममनरस्तमवेश्वरपयपिपमप्रवेनामनेताविधानानुस्वरा
विनोचमवादितिप्रपोगाः अग्निमगदः सवेपर्याय पर्यायमताभवनेनमेवेपाणावचवनेनसर्थः वेरपिमानमवसकुपरनिप्रयोगः सर्वमपरविपि
मानरस्यार्थः नवमयोननानामप्प्रनानमेवेोपपेत्यानवस्थानीसर्थः अनितिविपदति नवविधानलामयाचिनोमोमचाविचालोपविष्यति कपमनिला
कायदन्दसेवोर्घोभविष्यतिनपानमगोतिनिशिणादापभविष्यति पपिवानितिवस्वेकादिस्यपतिमभः इपोनलपत्रीपविधिरिनिनाकाएपेलोपः को
पपतीन्याकाणेनभक्तः पुहृन्यवंधापकः अदीदपदितिनिशिणनदृलः परपेमारणतेपणीतिनिनाम्नेनमिलंतपवाहलवार्थताविनतलापमनिवुकि
कतेउपधाहृस्वत्वंभवतीति नहिनमानेदतेपुक्तिअन्यत्विभाविमक्पधभवति अग्निमानितिअनुराजपरमेकमकुकामितिपोभाषावत्वाद्विपपासंनिपा
तपरिभाषाबाधनेप इटाहादिस्यजपिणानन्तुहोपिमेवक्वोहस्वढहणमामर्ध्यातसंनिपातपरिभाषाभावकुः इवींगित्वंहस्वितिगुणाभावपदेहिरमोत्
कृभवति॥ ॥अग्न्यधीमानक्॥ ॥अग्निपानतमिनि मुववत्वोपचाग्निवर्मपानीयवोनंनपयामस्तकाचाधमदति आपादस्थिति एवेतस्विसर्थः

कै॰ पौर्णमासनयनेनराशौ क्रियते इत्याद्यर्थी यानेति अधिकर्मणि चेद्वीयानेत्यर्थः तत्रयत्वात्मंशिनलत्काकवचनमितिपर्यंगवद्धवोभवति नैवैकमिति। ताम
१९ सेलत्ताणवेकृपयोनत्तार्थेनकर्यन्नमित्यर्थः नैवेनापभिति नचोक्तं तस्मान्तुल्यस्यो णात्वभवितत्वमित्याह् अन्येतगौर्णेति अनत्वापमध्यर्थभवती
तस्यार्थंसत्ताविशेषनानामुख्यत्वाभिधिरिरमेविपर्यसिनितार्थःस्वन्तेणेतिकेवित्तवारिपारात्मिसद्धायामस्यर्थसत्तापापुनर्वचनमनित्यसत्तापन्नार्थाने
नक्कतिपपामेवाद्यपकापौर्णिमवतीतिनार्थःपौर्णमासनेत्याहु तेषांवचनमन्वोणविशेषपमाणाभावः शिष्टर्थं सुस्त्वपुंसकमेणेतिचेदिति
अभिन्नस्वन्यानेरोधःपुरुषस्त्रीपुंसयोरित्यभिन्नत्वात्तेनरोधइत्यर्थः यसस्यपतिविधानाश्रयेणश्रुतेःपक्षःपर्युदासाश्रयेणासिद्धान्तः अपवादेवेतिाअ
कल्पपतिविधेवप्परोधः नत्रपुंडित्यनेनयथासाक्षिःसाक्षानिविध्यानेनतुल्यसर्वेनासस्थानमितिमाति अन्यथाशिष्टत्वेनासस्थानमितिनिर
वकाशत्वात् नपुंसकमेवाहिशिःसंभवति ननुचेयमिति प्राप्त्यादित्यर्थः प्रतिषेधप्रकृतापन्नत्वात्तविरोधसद्भावः नत्रपरत्वान्पुरिति सा
न्तिःपूर्वीपाशिवाधेत नाप्रसिपपतिपुंसकरोधः जेत्वमहतेरंति अपवाद्विषयपरिहारेणाप्यःप्रवर्तनादित्यर्थः अथवेन श्रीनिरदानीमि
त्यर्थः।नत्रपुरुषस्त्रीपुंसयोरितिनैकमुत्पन्नपुंसकस्येतिवचनेनतापकंयमसस्यप्रतिषेधंपिनत्वसमासोस्तीति॥ ॥नवेति॥ ॥नवेतिविभाषा
पाभितिसपुराधपथ्यानुकरणान्तरत्वकपाणस्यचानुकापेणार्थत्वात्समानिपरिकल्पेसमितिविभक्त्युत्पत्तिःस्त्रीप्रत्ययेवनरादिनिपपामाना राम॰
पायोभवतः।अथवानवेकत्वार्थपाविभाषाकृतामप्यमितिव्याख्यात्वत्वलोकक्रियापरसंनिधानेनवाशब्दपोर्थौयोसौविकल्पय

निपेधलत्तणःमर्मतीत्यर्थः अन्यथानिभाषास्वरेशेषुनवाशब्दाद्येवादेशोस्यात्। पुरुषत्वेविति शास्यसंज्ञाकरणास्मदेशेपुतस्येवमंशूत्पपद
मर्थं।।हतिकृत्वाणारनिक्रियतरनिकरणकर्मणीस्पृह हतिश्चलोकरणस्थैनिविशेषणसमानःक्रियतहतितापाश्यविशेषभावेननिर्देशः
शब्दक्रियाविदिति उपहासपरमेतद्वोरकम्यवचनेअथाशब्दस्याजाभादिनिभावः गौरिस्यपभाहेति। पद्यपिनिसेधशब्दार्थसंबंधेउपात्तस्यार्थ
स्यत्वागोनाभिन्नत्वापिपसिद्धिवद्यादेशत्वरभिधीयतेयर्थपरार्थकतापाःप्रत्यक्षतइति।तत्वतान्यराववाशब्दपपरार्थकोगोणःसःप्रश्नक्तःमा
रुपपत्नुसुमर्थमनभियक्तमितिविचारोयोनपतीतिपरार्थविपर्यासकरिष्यत्वे अर्थपरार्थकतेति संवंधेभावप्रत्ययः संवंधात्मकस्ततो
र्थान्यत्वतोभवति समासनशब्दप्रतिषेधइति समासःशब्दोवाचकोपेयामर्थानांतयामित्यर्थः।विभाषादिक्समासइति विभाषाशब्देनाभि
नवरूपणार्थःप्रत्याख्यातेनतत्रसमस्यवाचार्योदिक्समासेइतिसमस्यपदःस्यात्तत्रविदिशोनिस्यतात्त्वव्याकरणान्तासंभवात्तस्तिभित्तोपराशा
लाघोभ्यपदेशःदक्षिणपूर्वाशालासावाभिनवानराःसंतास्माद्दिस्यर्थः।संज्ञाकार्यंपंचकस्यपतेस्यात् अवाविधिप्रत्वेकत्वादिशिपा
देशावाक्यार्थेपर्योनोयोपेसत्ताअवस्थाप्यनेप्रदेशेपुवक्कापाणिविहायविभाषाशब्दउत्वान्तेनवाशब्दार्थंगमयति नत्रलोकवत्रिपा
तार्थंवगतिर्भवतिनतपरस्याशीवगतिरित्यर्थः विलिंगमिति भिन्नलिंगेष्वविकरणमित्यर्थः विलिंगत्वेनवैपक्षिकरणंप्रसतेनतुपत्रि
९ पेधवाक्षिनोनवाशब्दस्यलिंगपोगोत्ति पनत्वेवेति नेवक्तविद्याकरणसमानलिंगोनिर्देशइत्यर्थः विभाषाप्तिनान्तरेतिपधपिसमा

कै॰ नतिंगो निर्दिष्टः। तथापि भिन्नविभक्तिकत्वान्नानाधिकरण्याभावः। अपिचेति। तत्र सामर्थ्यादिति बाधकमिति परान्यथाने पवानुभो जनेवा वामरीकेन
५० तराश्रयस्थीयाद्यमिति परान्नातुं प्रतिषेधक भीतन निषेधार्थीप्यानेनराप्रतिषेधा मन्यते। अप्रेरेति क्रियमाणः पाशे भ्यानमेव विभाषा ग्रहणे न प्रवृ
ध्यनेन तत्त्वं नामिद्यर्थः। तर्हेदं विततमेतत् नवा विधिपूर्वकत्वादिति विध्यात्रिषच्चापिति विकल्पयस्यर्थः। नवाशब्द एक एव निषानः प्रतिषेध
वाचीनस्पेहोपारान्तरादिति भावः। परिहृत्यान्तराभिधानाय नवदृष्टं हि विस्पष्टं वत्त्वमारितिनोक्तं। सिद्धं त्विति। प्रतिषेधाद्धि विरत्वमाप्नुयात्तेन तो वि
कल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः। विप्रतिषिद्धं त्विति एक विषयपर्यायो विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः। नवाशब्दे गौतिः सामर्थ्याद्धि विधिप्रतिषेधयोः पर्या
योभविष्यतीत्यर्थः। महतीं संज्ञेति। तेन ह्यावत्यसंज्ञेनो विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः। परिहृते केवलः प्रतिषेधः। संज्ञीस्यात संज्ञाकरणमनर्थकं स्या
त्। विभाषापदेशेषु नेत्येव ब्रूयात्। तत्र समुदाय एवैषा संज्ञेति विभाषापदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते अथ प्रविभाषायामुच प्राप्त भावान्
निषेधस्याप्राप्तहिकल्पएवोपतिष्ठते एवमपीति पदयोर्विरुद्धयोरेकार्थता किं पनेनत्राविप्रदेशेषु गुणपहिलोऽयान्तभावाभावो विधावन्तरा
मेनेत्यर्थः। सिद्धं त्विति। उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृतेन विधये पश्चाद्धि कल्पः प्रवर्त्तत इत्यर्थः। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्त्ततेऽपश्चात्
निषेधः तदा निकल्पस्य बहिर्भावः स्यात्। अपि तु एवं चेपेव संज्ञाविधावाभिना लेवमदेशस्याकथ्यार्थ्योपनेऽप्यत्र विभाषार्थं चैयं संज्ञापाप्र राम॰
विभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथा हि प्राप्तविभाषायामुपपत्ते निरस्तिः किं पुनर्पक्षेनुप्रवृत्तिः। छित्तेवं अप्राप्तविभाषा ५०

सु चपत्नेकार्थमयमवृत्तिः किं पुनर्पक्षे नात्रोत्पत्त्यिः। छित्तेवं कित्ताक्तिनत्तु संज्ञाफलं विभाषायां प्रियत्र परिविधिशिष्टत्वेन विभाषाश्रुतिः प्रवृत्तेऽपि तत्वे
च प्रसङ्गाणां विभाषा स्यात् किन्तु प्रतारित्वाद्भिस्य मेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुक्तेनमवृत्तिश्चरार्पिकि तद्वा विकल्पएव निषिद्धस्यात्। संज्ञाकरणे
तु प्रत्येकं निषेधविकि तु प्रवृत्तेऽपश्चाद्धि विशिष्टत्वेन तत्र वैतपक्षे संप्रमाणस्य प्रवृत्तानादिर्यत्किं चापितः परान्नुमतिज्ञं स्यवेदेन विभाषाप्तो रिश्यस्य प्रापा
रः कश्चिद्विशिष्टत्वेन कश्चित्प्रतिषेधमुखेन तत्र संज्ञाकरणमन्तरेण विधिसिद्धानीति अश्विन्योपयोगदर्शितवृत्तेन अश्विन्यो वा विरितत्वादिति॥
माधवेनेत्याशयेनमवृत्ति। माधवत्वप्रतिपादनार्थं नाद्धावप्युपमा तु त्वमेव साधकमादिकल्पेन तत्त्वेव स्यात्तत्त्वत्तरुपलानोमसमानसंज्ञारीत्याभिति
भावः तत्रत्व विभाषाप्राप्तस्य स्यापमर्थः। स्यात् विभाषाश्रुपने साधुत्वसंप्रसारणं भवति मेत्वसासेति अस्मद्ये साधुरिति पश्याम साम सप्तवि
धीभवस्य मेवापारी पते नचैव दीति। सर्वैरात्मप्रमाधुत्तेनोभपत्र एवत्तमित्यर्थः। द्वैधान्नतिपत्तिरिति। साधुत्वविकल्पेनैव विभाषाग्रहणस्योपप्रक्र
त्वात् शिरिति प्रतुरिच्यादि रूपेनाविहितानीत्यर्थः। यस्य पुनरिति। एवं प्रमतेत्याकरणेनेव शरीरश्चसाध्येतेत नतेन विभाषाग्रहणेनापूर्वे वेववि
धेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यात इति निर्दिष्टं प्रतिपत्तिः शास्त्रानां सिध्यतीति यस्यापीति। साधुत्वस्यापो त्वयेपत्ता र विकल्पात्वान् दृष्टान्मव
विकल्पः नयेथेति प्रसृत्तानुत्पत्तौ विकल्पमत्वाद्विग्रहाविकल्पनेनपत्र मनो नित्यं संज्ञापाभावभावाविषेतिपैकि इत्यत्र प्रसारणमि
मेत्या नरजितनश्रविरोधः। नैयरीयः। इत्यत्र विशाकपोर्णुत्या भेरा अविद्यार्थत्वमाश्रितोऽक्षे। अत्र तु यथेति कार्थीभावभेदाद्विशार्थत्वमा

कै॰ ष्ठिगोक्तो न्युन न्तरनुपपत्तेरेकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाशङ्क्यैकार्थीभावेऽप्येवमन्तरापि भावाभावौ भेदो नेरस्तु कृ विसम्भिरोधः नित्यवादी कार्यप
४१ क्षेऽर्थग्रहणमाह । कार्यमिति युगपद्वानेऽपि पञ्चशेषान्तं तेन हि तद्वद्धतः अत्राथ पः समुच्चयो भिन्नोऽपत्यवकार्यमिति त्वेन वा विधानं पक्षक
पः शब्दानुपपत्तिर्निर्देशात्सर्वा नाश इति तत्सादौ नापूर्वपदं स्थानेऽथ प्राप्नोति नैवैकमात्रमिति नत्वन्यथा इति तेऽपि पञ्चादयः सत्त्वे तेन मत्स्य स्यात्।
नित्यमनपेक्षानन्तरं धर्मार्थोऽप्यन्तरपक्षरूपयोगानिर्दिष्टग्रहणानान्तेनर्थार्थमिति कृतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं नत्सुत्त्वमेकाप्रकृतिः वर
वेष्वपन्तरतिनत्वपनाकृतोक्तत्वान्नाप्यस्तु पान्तोरानन्तर्यावारोपः । नन्वारयात्वकारु निपक्कानन्तभवति नापि न्वयुरति । एकस्मात् प्रकृते
र्वैभवेनो । नित्यत्वेषः । किं तर्हि मत्स्यपान्तरेणाभक्षसेन तृ (मा) ते पात्मकृतैश्व श्रितिश्च पुनर्हितेकणीपारोना मयि प्रयोगः प्राप्नोति सर्वथानन्य
र्थ इति नत्वनव्यानीपरइति अस्माद्धुक्त्यानाणापुपक्षवेते प्रतिपादकानि । वान्तो नन्वद्भवति भावकार्मणां गिसूरीति । ननु कालेव्यशकेन नमा
र्थस्य प्रतिपादितत्वात्कालीपद्गडोनमपुमन्ते अवावार्यमिति अवावार्य स्वेनेशस्य च पुनः सेन्द्रं मिनमा वार्यरेवाशीलनेनन्तनस्य शब्दस्य नाद्वि
षपत्वमेव स्यात् सर्वमपेक्ष्य संयोगालवत्यैतिनियमार्थस्यात् घमपत्रनति अनादित्वात्स्वरूपव्यवहारा । स्य नित्यत्वपक्षेनानित्यत्वोक्तमि
पमः केवलेन तावत्त्वः स्मृतेल्लेन निर्दिष्टो प्रत्यन्नास्वपमामान्यप्रतिपादयितुमिति स्वनार्थमाचार्यैर्ग्रहणंशाब्दस्य स्वनात्वार्थप्रतिपादकत्वा रामः
न्तानामवति । कौर्यार्थमिति । कर्त्रीतत्संयोगे वा त्वर्थव्यवहारो नतिलिङ्गं भवति । पर्यन्त्यस्त्रुश्रारीनां । ननु च पच्चापीति । कार्यपत्तेऽपि शब्दार्थसनेन्या ४१

एवानुं पदस्मादाशयेन हृद्वत्तं भगवत्ते । तस्मात्मपि पपृहेति । नन्कत्सर्थोऽपेंशार स्यादिसर्थः स्तानी कार्यपदे ऽहश्रणमाह । नन्कौनेत्तः इति । कार्यप
क्षेऽपमर्थः स्यात् यस्माद्दालेवेन ह्लालत्वं पृथुक्तं तस्मात्स्यको व्यपिति । ननुस्य हृस्तव व्यक्तिक्रियो नस्यात् नित्यत्वपक्षेऽनुगतत्वेन हृतत्वस्य स्मृतौ च
न्योदीर्घस्येति मिष्यान्तरणात्सधानमहर्गोत्तविकल्पः सिद्धतीति । तिलसपत्सरएवपुक्तः व्यवधारविति । वाचाशेषविकल्पेते नाकृतिपक्षेऽत्र भयं वविभाषा
र्थीमत्रकर्तव्य व्यक्तिपक्षेतु नत्रपेरे नमन्तदणभेदा व्यक्ति विलिङ्गविलक्षणाविधिमविनयन्नते कार्यविधिवत्प्रवेनमन्यन्नोतरनोत्यमित्यारम्भे
नकर्त्तव्यमित्यर्थः व्याप्तानत्ति अविकारोऽपि विशेषपारितिवधर्थपुनशपोपासन्नात्विसंशयः ह्रद्द्वेनिपक्षकरणोपलक्षणार्थमनद्रूपाने
कथ पमनेवामन तपेस्वनपग्रहणे तशयः । तन्नतपदानेनन्यो मनं मसर्वेनानायपसंतापामिति च अन्वथं सतात्विधानाहोत्केवल समयोगाभा
वानेरेन स्वैवसर्वेनाममत्वंतंमवान्यस्य पग्रहणपरिभाषपात्वातनतविधि लक्षपरिसर्वादि पदहणेनत्पातेविशेष्यते नेमहाशेः व्यभिचाराणम
थमात्रपात्वंतंभवात्रविशेषतेनतरो भपक्षा रूपमतस्विनिरसार्मतातविभाष्यन्तत्तिपान्नविभाषासो न अथवत्सर्वाशीनीतितिनिर त्वेषरवेविषनिषेधश्च
न्तरः मानविभाषा अथ पार्वि तनिषेधवत्तरो भपत्रविभाषा । मत्यपानन्तमिति अत्रेशपतेशवेविभुनिषेधो व क्राम्यरतिमसूपानतपक्षत्या श्चि
नः । उभाद्गुरामोतिसपिसन्नतपक्षेतेनानुवर्तनते तिमसूपानात्मपत्नभवति नेत्वात्रेति मयाहात्मेतिवक्तारेणामात्रशरीनविशेषितरति
दुपामात्र वमिपतिपत्त्वेनिनितन्नेनर्तपिमात्रयाशान्तई । एव मंगा । नदश्यापेति । एमाणोवर्तमात्ममयेषापात्र द्विहितिः समस्याहारेणाय

कै॰ ५२ स्तनस्यार्थः। कर्णोर्ध्विभाषेति। विभाषेत्यणौ तिनिमित्तं पयसंयोगात्। किंचित् स्तन्यानुवर्तनेकर्णं स्थातं पोगणं तन्वे च संयोगस्य ह्रस्वाधायमेरेनो ऽणौ
पाल्येगरेर्लिटो नित्यं किं तेन पात्र्व विकल्प्यते नतः पात्रविभाषा रूपतो वृत्तार्थं तु स्थानेनात्र स्तेपादि ते अथानन्तरं तेनास्त ते पूर्वविप्रतिषेधान
तो पात्रविभाषा। अथ पूर्वविप्रतिषेधात्तरो भयपत्रे निषेधः अपर्हीति अपरे शानिरेको पमिति कित्वात् लयोर्भेदः एकं चेदिति। चान्यति
देशपतेश णानिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः श्रोर्णुरिति लट् उत्तमैकवचनं सार्वधातुकमपित् इत्यत्र परि विभाषेत्यणौ इत्येत
द्वाकर्षेण संबध्यते नतः पात्रविभाषास्थया नं बंध पूर्वविप्रतिषेधस्थानतरभयपत्र विभाषापर विप्रतिषेधेन त्वनात्। विभाषोपपमनरूपेति
परागंधनेगणमुपपमनं तत्रस्थेनेन रागात्। पूर्वविप्रतिषेधे पात्रे पर विप्रतिषेधेनु उभयपत्रे निसर्गः। नानिरिति। चर्मो रिमपालन्
स्तणरूपेयास्यः निरूसमिति। ननिरुत्रौ च योग्यत्वा चर्मो रिमपालनामग्रहणं अस्थयोनारिति चेति। कथंपुनः अस्थयोनाः शास्त्रपातापुक्ता
उपास्थियपदेशो लभ्यते। उच्यते तनाथुतावानवरसस्यपराश्वपमर्षोस्य आपते वानरः सनायवपवाभवेति धातनामनपवाः सनारखो
भवेति पक्षामसपानानाकतारपः नरा पूर्वोक्तरीयागात् अस्थयोनारनिसनारिनावानचरसस्ययोगः संज्ञामेति संबंधार्थरनिभावः भावकर्मणो
रिति चेति विराभावकर्मणोरित्यत्र सूत्रे परिरोपतने त्येत नञ्चत्रमनुवृत्त्यर्थं वाक्यभेदेन संबंधः पूर्वपक्षाभावमार्थ्यात्तरा पात्रविभाषा अथनानुव राप॰
र्तनेपरविप्रतिषेधस्थतरा पात्रविभाषापूर्वविप्रतिषेधेन भयपनेनिमेरेरुः। अकर्मकाश्चेति। धमपिवधिः सकर्मकः तयाप्येकपरित्यागेन पमाप्ता ५२

र्धमविरोधेयोगेन तरुक्तं योपपमर्गारनि स्मर्योताः स त्विलादेरत्रभवनिवरिनिपातः कर्तृस्थभावकाश्चेति। अत्र कर्तृस्थपदानि तत्रापतेत्स्वमेव त्सुरादौ नत्रस्थयाण
र्थ इति लाक्षणिकस्य भावकत्वमिति। तिनेनास्य विरोधः आमी। स्तूरेति निरूपमिति पूर्वविप्रतिषेधस्य व्याधौ नामिति आक्रोशस्यत्रपपकर्णेना
नुवर्तनेननोपसंताप्य कलहन्नारादिति र्पितस्पृष्टिमनातेऽपानमिति चारिमिरिति प्रतिषेधस्यापादविभाषाप्याप्यनेविषेकपात्रविभाषे
वापदीति वेति। पञ्जूकिकतेस्यमादिः परः संभवनिने गिन रनि अत्रपत्वाधिप्येहोविचलिपरूकु मानेचेति प्रकृतात्रुरुत्तापात्रविभाषाप्यनुमि
पते अपत्रचेति विप्रवृत्तिन्ताकनपरस्पत्रपूर्वमनिषेधस्यपरीतिभावः विभाषोपरेनेनिकत्वं निरापेक्षिपाफलेविषयेस्यात्मनेपदं भवतीत्य
वेपात्रविभाषाभवति स्नेनेत्यनुस्त्र्ययोनतापात्मनेपदं किमनेनरोपपदे नेवेद्योनितत्वात्मनविभाषाप्राप्नोतगतिबुद्धीति नन्वपिरूर्धोहर
तिर्मोस्यर्थोभ्यवपूर्वः पसवनार्थः। कोनिः क्वचिद्कर्मकः यथा विकुर्वते सैंधवा इति परीतिचेति प्रतिषेधेपात्ररस्यार्थः स्नुरुत्तुपरिमनिविधि
हृदेवपतीत्यादिनविवानितनस्माद्वितमानपरर्णीनार्थकृतं॥ ॥ इत्युपाध्यायपदे न्याये श्रीकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे
चतुर्थमाह्निकम्॥ ॥ इत्यष्टमः॥ ॥ प्रकृत्य पमात्प्रातिपदिकार्थं गुणः पदे वायमयः सत्प्रातिपदिके कर्मत्वावृत्युपादारेकतरपदाद्यपदार्थानर्थको
योगित्वात् पदमात्रस्यः कि मिपुमिति वाक्याभेदेनवाकाप्यार्थं उच्यते अपणर सात्रभवतीत्यस्याहारादिष्पणीभवतीति पोपवाक्यार्थं त्तसेपमंते
त्यर्थः। अथ वा वाक्ये वेद्यं समत्तातत्स्मिनि पादिरित्ते वाक्यं स्वार्थे प्रातिपादपति प्रणाम्यानिपरत्रवर्णात्ममप्रमानणामेव सतिवर्णात्ता पक्रः। व

११(

कै°
४३

ऽतोविद्धिरिति। वर्णश्रुयो विविधिरिर्यैरिति महीति वा न्यार्थेन पौर्वापर्यप्राप्त्या वाक्यस्य समतन्तृतस्थानिता संभवतीत्यर्थः दुर्लभ इति कार्यपक्षे तेन तद्धस्त्येनेति

त्यपत्ते ऽ३ पतत् इति हेलेम त्वमुक्तं केनामान्निति लोकरीत्वनिसंश्रयोगास्तितत्सपणस्यानिकत्वेत्याख्यसमभिगम्यस्यर्थः। भाविनितो वितनन्तनुपरि

हागनाभिधानाय न्नाकरवेक्तं उभयपर्यन्तानस्येति उभयपोः संताउभयसंतानस्याभावः उभयपर्यन्तानंतनंतेना हस्यकशोषाणामन्यूनमात्रये

णो भयोः संतानानि इत्यति यथा काककोकिलयोः रिति। नद्दुकारूल्लाभिमितिव्यवधानात्कः अन्यत्रचोक्तं येनैव हेतुनैकः काकः तेनैवापरोपीति न दोषः यत्र

उभयतानतेनात्यभिव्यंजनतं स्थानविशेष्यः काको भवति नितरां तत्तत्सकाकाज्जन्म भवतीत्येतदुक्तं एवमिहापि नेप्रमाणत्वानन्वाद्युपचारा

दूर्णोपि नाऽभ्युत्तमनरविभावः। प्रविशतीति प्रवेशनक्रियाकर्मयोपमाक्षिपति तत्रापिंपं प्रवेशनात् संभवाद्दृश्यत इति पत्निः एवं पंडितिकर्म

योपमाक्रियामाक्षिपद्दृत्तणाक्रियोपस्कारणत्वात्तस्य वाप्य पत्ति। एवं संप्रमाणाद्रित्येततिहैनार्थमाक्षिप्यतीत्यर्थः। यथाचपरैक देशप्रयोगः

तथासिद्धे शरार्थेसंबंधस्य तत्र प्रतिपादितं अन्यथैवेति यथा ब्राह्मणशतेनो त्यता मितु क्रियासामर्थ्याजन्तो व्येपा ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापिसंप्र

साहण्याच्छिन्नेवा वाक्यार्थेनपौर्वापर्येसंभवात् तत्तत्तस्य वर्णस्य गतिः भाविनीति व्युः शेषप्रमाणमितिविशिष्टवृत्तेरेशुभाविनितो वितानं मित्यर्थः

मिश्रित्व निस्सारत्वा दिपेन तस्य समर्थनार्थमाह अन्यथैवेति बुद्धिविपरिणामप्रमाणं व्याख्यातदेशभावस्यार्थः। अनुताधुमिमनत्येति प्राक्तम्प्रमाणशब्दा राम

दितिभावः यथासंख्येनैवास्य डहितमाभिनीकारस्समसाहाणसंतानभवति दिवचश्रिष्टुत्वेपाणिरयोज्ज्ञ नेहमतरीरघेननपाकारणाक्रम ४३

वतिपुष्पामिति अवच्छत्त्विसवन्नसंयमप्रमाणावेतिरवैहेकारेश्चोन भवति अवकपक्षान्तसंनिधानानन्तश्रवशब्दानामाणीरंगास्यवलीपत्वात। अथावैतौ॥

लोकव्यवहारारश्चक्रपप्रवस्थानानिश्चानिश्चयपितुरराहेरोवेति भरर्वेनाप्रहेपरत्व। तत्समानिर्देशोपमिति अभिन्नत्वार्थसमासेनमति

पारत्वादित्यर्थः। पृथग्पिरिवरत्ममय तत्त्रतत्पवानात्वपक्षे नमिति वाकोपिकमप्रवस्थानास्तितथापिसमासेऽन्तर्गतोनालीतिप्रतिपादयितुं

मानन्निर्देशाद्रत्नके। यथापीति। रणीनेरघन्तसांतोनिश्चयः। यथापिलोकएतरणीनमित्यर्थः। तेना धिकारोपमिति पंथ्येवंसतासेतिप्रसाधनार्थ

मित्तिनप्रसाधात्वपमुर्णनिवर्तितारतिकिभिरस्यहृतोतन्नरकाविशेषाल्क नेषदोषः उभे तत्तन्न देशविशेषपउपलक्ष्यते ते इत्यतकस्यपोदेशानं ने

देशावच्छिन्नोरेकोमतेभवतरतिश्चालनाटचोविसारद्भुभयस्यपेटकारः संतानभवन्तितनेपूमहतोनेकारिः याशे हस्यतेस्क्षेत्रान्तमश्च

देशोभवतीति तन्न्यायेनतत्त्वोऽपवनीतिमिहप्रविष्टे अप्रामारात्रलमिति तन्नाला उत्पलसंज्ञकस्यात विपरोपमिति विशेषणसाप्युरात्

सत्मोनत्वादिरणस्पनिपातः यचनहीति नचस्फुराजपृश्वणप्रेवानुवर्तनेमरति अशक्योवहन्नहीहिताश्रिपित्वमितिभावः। वस्सस्येनदिति म

चसेवश्रसात्याना दरोपरत्यर्थः अथवेति पीति गासापदे लोकनदोषस्यर्थः। नाहूह्यवसि नरहनस्यपस्यवश्चादिकाणवपवृत्रागछतिपेता

निश्चितन्नयात् कितुहितिसंयपरमके नोपापेरात्राल्पावते सविरवहवृद्धिरोलितिनिर्धारणपवर्तते ते। कहेक्वाशुक्वरिहरयोनैद्यानोवदिं

अतिपदेनमत्तनकदकालरामीमारोपमनेयनिपारनोपापदवामित्यर्थः अथवेति। ऽरन्नराडूअनिलहवीतितत्वनोत्पाद्यां श्रपमाना

कौ॰ तकस्थिताभ्यामेवाव्ययाभ्यामिति का भ्यामर्थवत्त्वमाश्रित्यासत्त्व वचनत्वमस्य योपरे केन मतसत्त्वपरस्य ग्रहणमिति क्रियते ॥ वाग्रहणेन वक्ष्यमाणत्वपस्य प्रत्ययप २
५५ निर्देशत इति प्रत्ययग्रहणा भावात्पदविधावाचाकोनीतिभावः पदवचनादिति पूर्वशब्दस्य वारस्मायेन लक्षणेन योगविभागेन नाविकेन प्रत्ययपदत्वमिति वा
नः नायवारलादिति वा यथा न्यायेनासांपूर्वलारप्रवारस्यापीनान्तामिति भावः ॥ सर्वापिवास्त्वीयाः आयोजनमिति समिपात्वे यथायोजनमेतत्सत्यास
त्वमेवलक्षणमित्यर्थः ॥ द्विलक्षणानामिति द्वौ वृत्तावित्यर्थः ॥ किंलक्षणानामिति स्वाकारलोपार्थो न्यायो नन्वभ्युपगतत्वाभ्यां द्वितश्रुति किं तान्त्रि
त्रिमनुपालनाचपचत्वपौर्विभेदात तकथमनुच्यते परस्परस्यात पूर्वतस्थ निमित्तं परशेषः ॥ परस्परमन्ते नत्वकार्यमाभ्यामत्वं तत्त्वमनुच्यते पथासमासेनात्र
नोक्तित्वार्थपीति परलोक मेव चममर्थ्यपत्ते स्वविकं वकृत्याग्योहमिस्य चकितत्वात्त्वात्तत्सत्त्वमिति द्विरेतमेतनभवनान्निर्दोषमम्बत्वाग्रः तत्त्व
पूर्वस्य माशिष्यात् पदस्य विकारस्तेति पञ्चमलक्षणमर्थाप्रातानत्रापयस्थानेमम्बः ननुपंचपदान्वेवाश्चनाय चापंचनपोहि ॥ पञ्चमा ॥ पयो स ५
नेकावाचाक्षोपभाषानाचाथानाभावावगतिरित्यर्थः पूर्वकपूर्वाणीति शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभाव योऽस्तिरिति मिकन्मर्थस्यमातंत
शेषपुनर्जन्मपूर्वकं ॥ तापकेर्द्विशब्दोपदेशेन नत्वकार्यकस्यार्थावत्वे निर्दोषस्यार्थस्यक्रियापत्तंगारिति भावः अर्थो निमित्तकारणेति स्वशब्दं एवशब्दस्य पदपो
नकालत्वमिति पारिनापत्वरस्थकागः स्वपदयोगाच्चानुमीयतेऽनन्तर्थवावाचग्रहणकोनामित्र शब्दयोगः पूर्वपुतीतेत्यर्थः वोषु रस्यत्वपर एप॰
श्चेत्याधिकारात्तत्पंचमेव पक्षमायोषकृतौ हिंसासोर्दानिसारावप्यानेन तत्पंचवेषषीनत्ववपवावपविर्मवेषु ॥ प्रत्ययपातेनपातिपोनम ५५

सन्निहितेनाकांक्षाविच्छेदारस्यर्थिनारस्यानुपपत्तानान ॥ परकारपवारस्मापत्वपयोरेशपत्तेसंभवतिन कार्यकालपक्षत्वरनिनाक्षितः ॥ ॥ विर
वोत्साम ॥ ॥ किमर्थमिति किमनेनमनारभ्यमतत्त्वमित्यर्थः ल्ह्येमिति पाप्पमनः पत्यपमापवारनेननामर्थ्यादपमर्थः प्रत्ययपत्वमपवारदीन
कृतानीति नवंमकमफलचरस्यफलनत्वान्नपमकम्पतरविविधीतिस्वलिपात्तेपागत्वपमेगाः मिलानलत्विमनुपस्थितेनपमकस्याग्रमस्य
वपचपधीतेपपत्ते स्थानेचेति ननत्वमकार्यमकनेनुरूपवत्तित्यर्थः ॥ इयोगरति निस्पृह परस्यार्थः ॥ नवस्तहमवहागरी रहणापवाचाम्यार्थवकर्ताति
पत्ताभाभ्यत्रिहितोविशेषविहिते नवाध्यनेनम्पचीयतेनार्थविकल्प्यते भनितम्यथी स्थित्ति एनीभर्तनुरस्याणादिकैः विच्छेनेगुणेपरत्वे
चनकृत्यार्द्धकमागमः मर्चशद्वार्थस्यस्यौगादिकमधिव्यवारातिरस्य योगिलोपचकारानप्रर्थहर्षणागमः पक्षौनहति संपुत्रमस्य
स्यभक्तानलैकदेशस्य स्थयादिरिति चतिमेप वौलिपरचौस्यासुपूर्वस्थानपर्वस्य चादिरितिमध्यौस्यादेलवितायते कृतानीति नामे
गेतभवतीतिरीर्थलायामितिः चतुनरादिवक्ष्यमाणादित्वपर्थमित्यनुक्ते ॥ एवं नहितन्तस्मर्तव्यमभवतीतिगोस्वापक्षिः स्वघोणीति नुमागमो
विधानात्तत्वेनितिव्याप्ति क्रियतेस्यादणवेति उनापरस्मयातिपरिकसातन्नचरकाणे ह्रस्वतेगमीणांभणिनीगणीभणिनीस्यात्रणत्वेभावि
निमुवस्यनुनोपहरणकर्तव्य सहितमपुरीपभक्तलादुन्नापदस्यानोनभवति द्विधनपरति पमंगीभ्वातिनमेनतस्पर्शहितस्वच्छपतिनक
द्विरोनग्रहनरौनमुपोहितचनग्रहतौनग्रहणापत्ति ॥ चपुणीति निसनातपर्वाचरमपिक्तेनस्यवधाननिमितिभावः ॥ स्वनिसस्तीनीति ॥ वहुषी

कै॰ २ हि॰ग हिवंतपर्ट॰ना॰पदा स्पिपसेनकाम्पमकाग्रोभक्तः॥तकाव्यपरांतर्थनिमकागोपितढकनानपरानरनिमिहो॰नुस्वारस्यानुरुग्थ्यैनानतरुकनानत

४५ काग्रथ्रतोनाथ्यग्रहूतांभवतनवृपरांनत्वेनदिरुपो॰र्भकानतका।पो॰परांतत्नमुपपपत्नरस्याङ्ग॰।पीभ्रानेनकाग्रभिनिधेश्वरति पीभ्रानेनिवीप

मानेनकाग्रपण्याभिनिपत्रिपेथैतकान्यारस्यर्थः विर्ठिन्द्यमानत्पोति पथ्यापाः पदितिपद्याकःपाञकृसेचग्रवीतिनतरंतास्य पातर्द्देति पोनि

र्दिपनेनाम्पन्नथ्यग्रोनिक्षनिर्मतिपानिम्पदूपमोर्दतिनत्रकोत्तमकेनापितत्वतो व्यवहितनिसर्थःग्गानाथ्लान्विग्रेरति निसत्नारुर्वनुमनन

नेनचक्रनेभनंतत्वातहृश्चाश्चान्नि॰॥विद्धोग्गांविनीरति नवुमकदूस्वत्नमुपमर्तेनद्रुमन्नेनपत्नाहाग्रनेतानद्विन्नभिक्तेनेतर्थेवनमाग्रीति

नवेति निसारण्यतागोवर्ध्यानिनिम्यादूर्खेवविभक्तिनिरपेक्षत्वांरेतत्वांगीनरत्र्निर्दिपत्वात्सर्वात्रपत्तःग्गितः॰पव किमर्थमिति॥विनापिव

नेगारूर्धनिहिगितिपद्मः रूरति गः॰प्रक्लिष्टावर्णत्नाम्यक्लिष्टावर्णोवर्हिकाग्रोहोकारोमानुनः॥नातुविद्विष्टाघर्णयोरवोतिनिभाव समाह

ववर्णोनिति ममाङ्गिपमाणावपवत्नात् मात्रावर्णास्येति श्रुत्हारशोभरभिन्नस्यावर्णास्यमात्राच्तुपवरुनिभेरमङ्गाचास्यष्ट्यानिर्देशःग्गीर्घोति

७ ति स्वनंत्रपिरंनिर्वैत्नेकपिभावः।भाव्यमानस्यापिमवर्णस्यरूणांरस्पनेग्थ्यभ्याभिसारावितिरोषापन्नातः वत्नवैतिग्रथ्यैहिवाक्यार्थः

एवाङ्गस्यप्रसंगाडुगोवडूस्वरति विपपार्थमिति पत्रुदूस्वोविधीयनेतत्रैवाम्पापदाग्नेनपद्यात्स्यानेरेव वरुरैनिजुनाद्विविधावुपकान्तेममा धम॰

थ्वरक्षिम्बापत्धिनेवानोपेरेनेवरुकोविधीयमानाम्रतानमार्दीगावथ्रामुर्वतिाइदूस्यमवाधितत्वात्तर्दीर्घेणुरुतेनेशपर्नेदूस्तापमंगः।विवत्र ४५

कत्नारिति।एकवाकृभावेनैवरगोवडूस्पोभवतिनान्नरस्येत्नमनिकोग्राव संधैनै।परितनेर्थैकनावचनान्यतिरेकेणाग्यमद्रूस्वोनपामोतिनेपरोषःएवं

द्रुत्वक्तत्वा वरुपत्नाग्नानाद्दूस्वत्वंस्त्रियतेतत्नरुरीवोप्यंतभीवाद्दूस्वेकिंपमाणेएचरुगित्नस्पोपपत्याने निहमेरुरतिएकाग्यनात्नयपनात्नयमुर्

१ कोरः श्रोकारपभवोपदामोथ्यरुकाराभवितिग्रार्थनात्यर्थः।पैवोभुनिएकारः केकनात्नभ्युः श्रोकारः केश्रौएः नवरनथ्याविवोदूस्योकनिस्त्रयपतो

नात्नमेनभार्थ्यमृपतमाचानवनेनस्यपरेगोभवतिनतरामकरवविहिननुरापोत्नसमरतिरुनावेवभविष्यतःग्रास्यएग्रामरतिग्रास्त्रणानोवात्न

भ्वत्नुरवाहमांनतुत्वाभित्वेना पष्ठी।किंमिदमिति समासेविभक्तिश्रवणग्रसंगः भ्वसमासेपन्नि॥तिपामोनिनतुपौगेनिग्रयःग्डूमेपोगोसा

ग्तिग्रुमनिमित्तसंबंधेस्यर्थः तूतोपापोवेनि निपान्तनाविनिपोन्पे पथ्योरेवरुत्नस्प[redacted]पतरुत्नरतिथुतत्नादिहाग्कं संबंधोग्गाम्पनै

एवमुत्नेश्रीस्पताम्पसंपात्ग्राभावोपासमसाष्ट्यानिमित्तःसंबंधावसीयते स्थानमर्थरतिकेचिरादुःनिष्ठस्यक्लिनद्वारारति।एकाने ग्रर्थेच

गरतिपगतितेनाकोरुधमृगीसूर्थः ऋग्मेनाङ्कः॥ग्रन्तोतेपथ्यपोगमनन्स्पानिसारीगेपथारीनामानपैकपाङाचनसावनःपसंगनावोस्यान

नाधेस्थाश्रीपतेनैनान्नेःग्रमंगेग्रत्नेःपाणेरुःग्रपनुत्पनरस्यर्थःसेपचतेत्वाभाविकानेणपोगग्राहस्थानुकेवरुरसयनुपोगेननरुकारण

न्वोग्यपभेकिमर्थमितिविनापिनत्रेगाद्दसिध्यति ग्राद्देवानिपंतग्रतिपदः एकपननमिति पष्ठीरेरुकपायाग्रपोगेनरुत्नपावेनो

वेनि॥एरेपावनानभवरुस्यर्थः॥ग्रवपथेनि॥निपमेनसंबंधानाभानिवर्नेनारितिभावः॥ग्रपथ्यानमस्पचेति॥गासिनासंबंधागवानपचारि

कै॰ २ संबंधिनो वीप्सार्थः । नत्वत्र निरिता मिथ्यन उपधायाः रनिवर्तेनो । आसंदि ध्यनारिति । अनिपूर्वकसंयोगे निपूर्वः क्रियते नानुवागे वा स्थाप्यते निपूर्वो । इतनर हिणा
५६ इति [illegible] रसिताणिपयिति निवृत्ती [illegible] क्रमाकावचनात् समर्थेना [illegible] पिपरानिपातः । आयोगेति योगमनंतो [illegible] पादादावभावानविति [illegible] योगोपपादाना
[illegible] निसामर्थ्यान समतो पते योगाद्वतीति यथा [illegible] पादाः निसामर्थ्यात् [illegible] स्थ्रीपोः कारः । किंचित्द्विगोमिति कनादिको । अथिका
रो नामेति पादार्थसामान्यान्तर्भाव [illegible] विकारस्त्वमतो कान्धिरिति [illegible] स्वर्थः । वि कारो तीति । यथा [illegible] स्वविशेषेण ग्रंथा
न्यधिके चैसाराः वक्तृक्रम्यते [illegible] प्रमात्र विनिला [illegible] तेना नादऊत्रोश पो गैलुबो [illegible] नम्य [illegible] नुमानंभवत्नु लिंगा तेगमत्वत्व यारित
मकचम्पारिस्यर्थः स्वंतत्तीति आदेशे लिंगा तंगात्वमवचपष्ठ्या भावातनत्वं वहुत्वस्या निनो लिंग कार्यं फलिष्यतीत्यर्थः । यदीति अगामेनिव
स्यानवष्ठी त्वारिंग पूर्णाविशेष्य भावोन मकस्यनहत्यर्थः [illegible] समसामान्यमुपक्रम्यते पञ्चात्परां [illegible] निधाना हिंदि शाय वस्ता
[illegible] नरति अत्रा [illegible] सापे सणा [illegible] निभावः पतः षष्ठीति । तेन पादः परिसमाप्यमर्थः पादं तस्मां गम्यपो चपवः पाठरे ः दत्रेप
स्यानिर्दिष्टः न सपष्ठ्यस्यादेशो भवति ननु पूर्वतो पमानस्य पादं नस्य [illegible] शयानस्या देशा भवंती ति अयमर्थः षष्ठीतिष
यतेस्थत्रा नेनेन पष्ठया नपेन निर्दिष्टपमानं [illegible] नेनपूर्व [illegible] पूर्वतो पमानमित्यर्थः । अलोंत्यस्यादेः परस्य स्ते नानु [illegible] सामर्थ्या [illegible] रमः
त्रै । किंपुराहरणमित्यंक्ता [illegible] णानरो [illegible] मिति शब्दः । स्कोपणाविस्ववति आसमत्तुमप्लत्ताण मधुरा हरणपयो गोपायुभयोपन्यासः ५६

१२

रकोऽकारविभेरानवहत्तिः । यत्तान्तनमेतिने [illegible] देशोन सिद्धमीति यव [illegible] । अत्र [illegible] पाहे [illegible] [illegible] रसा रौ
[illegible] कार्यस्येति । सारस्थहेतु [illegible] मतनेन पयस्या [illegible] यो [illegible] समे
[illegible] पितिहान नग्रहणे नवर्तमानेनाया भेदः [illegible] भवति पत्रवा नेक [illegible] तेनप्रा [illegible] पिर्दनिरासभेदस्य वै
[illegible] लिंगहान [illegible] हिमार [illegible] ग्रहणमनर्थकमा [illegible] सहार [illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] [illegible] किमर्थ [illegible] स्यादिति प्रश्नः । [illegible] निनइति पथप्यकरस्मेनेस्या
निनोहृ [illegible] पाना [illegible] प्रयोगाएकै कः [illegible] स्ये [illegible] मशवती स्यर्थः [illegible] सहिता [illegible] स
र्थः [illegible] भावः । [illegible] सहिता [illegible] किंप्रमाणे [illegible] किसमष्ठा [illegible] पते
[illegible] मिति प्रश्नः । [illegible] तेनेपष्ठ [illegible] पष्ठी [illegible] रथ [illegible] प्रथमा [illegible]
[illegible] आदेशो भवती तिस्थादेशो [illegible] इति । [illegible] । आदेशानिपमप
[illegible] हरितः [illegible] नियम [illegible] पकरोति [illegible] रपा [illegible] अत्र [illegible]
[illegible] [illegible] वर्णे [illegible] विधा [illegible] मारेशा [illegible] त्येवा [illegible]
[illegible] दीवा नस्या त्रिशः [illegible] [illegible] मिति

१३

११

कौ० ५७ भावः शत्रहावीति मानासेनेनविषमरतिपस्त्रः गुणमनालीपमेयेति कंठमात्रामसेस्यर्थः मार्पमिकुलीति एकांसेनेनविषमेन मयाशक्तिः कृताने नैकांसेनेतिपरस्त्रःमुक्तं र
मर्थेनाम्नकंलमप्रेयर्तृस्यमायावास्तिमयोगः अमत्रनुविषमरत्पेचेतिम्याचनतेनम्बेकांशमात्रात्तिगोमममानातलाकारिनिकचनात् अस्येनमुत्ता मायोरोहर
स्मनयोगएवनन्नत्तोल्लाहः गौह्रतिएतत्सीमायोपयमीनेतिगोहरतिमितत्रानतमेखानिम्नपर्तद्वियेतेंकिंपतेन्यामएवेति अन्यथापलोरलोस्यसेनेन
घं गोद्धरतिमचेत्रेमनंतद्भूयेतेनिभावः राम्याभिमिति चोतनिप्यारो स्यचत्रानात्मनतितिवद्यापारतिपद्मजालका । एतेपिमहागानसेयानेनेरपोणन्नलनितिम्यात
त्र क्लिपतएनस्याप्रम्येति अन्यथापिनचस्त्राभिमत्वेरकाशम्नत्वेस्यारस्ताहिनकारस्मानुसरतः पृथ्वाहतीपानत्यायपचमारभेनवचनात् किंसुनोरिति
किंप्लानेनर्मिम्रचलाणापाहीवित्रतपणानांगानिर्देशानाम्नेनेनविषम्रः क्लिपतेश्चस्वलचणानारोपमर्तसिति यस्त्रः भुमिनिरहनिति निरर्थिकश्रस्पमहिरवि
णरस्यारेशःक्लिपतेनरामयोजनाभावर्षिकस्यपत्नादेशांतरसेस्यानस्यापकुरंबिभरस्यवस्तोत्मारणवेतिभावः अतिनि वचनमामस्यातेतोरस्यमव
हाणस्यचानारित्वारितिभावः कृचिहरम्मिति परानिमतारम्यविसरारस्यारेशः नरापवेनाभिनाहिनेरोमकारस्यादेशः परानुमकारसमकाः स्यारेश
नेराष्ठत्वमंस्मुर्निवेरसपाचि: अलिस्रौलिरपालकिंतिशुविहितत्वारस्यराधकाः अपिचेतिपुनः स्मेनन्नेपारेशेनभविनत्प्रमितिभावः अपेन
नश्वनरोगाम्हतौमित्रामासकुरपिमश्त्रिः स्पातनतत्वमतुमिनिम्प्यमितुत्रनानसात्रुत्वस्यचस्यानोपपद्यते अल्पतरदीर्षमितिर्वेत्रेपुलाकृणानरोण
देशस्तुतिपूमानेनक्लिपते ॥ ननूव्यसनयमस्तातुर्ज्ञोन्यस्त्रर्थः । निरहत्निरिति । अभिपतस्मशरणमसार्थः । रस्त्रायवरुद्धि । यक्वस्तवीरीरीयर्ति राम
चनेनलतणेनपरामर्तदीर्षाः कृताः नशोनेपांमाधुत्वेविताानेनचानेनतेषामेवामाधुत्वेत्यसंपतिपरपितुमितिभावः अर्कवेति । एकोगुणरहीरस ५७

१४

त्वेविताानेनचानेनतेषामेवामाधुत्वेत्यसंपतिपरपितुमितिभावः । अर्कवेति । एकोगुणरह दीरस्त्रप्रसक्तौनेनेरमुपतिष्ठतेनेनैकवाक्यतानेनमत्रे
णविधित्रांस्ताभिमितिविधानकालएवानानेपप्रारेशोविधीयते प्रसात्मविति आत्मानमात्मानेष्यतीतिसमासः लुप्तात्मनोनामतमहरस्त्रयंः । तमभाव
विहत्वारिति नुत्पसाम्यतपारत्वपरमात्वानोपेनहुंमनहुनेवेविश्वहत्वारिति समानेविति समानतत्त्वेश्वमेयानःसमासः महत्त्वानेनममवाप
कर्मविनिक्रियापाम्भेलने नेवस्त्रयार्शते गुणश्रमपाठतनमारस्यपरिस्रोगाविषाग्दर्शनत पानेत्तवेलोकस्यात्रीपनरसर्थः एवमिहापिपरी
पत्वेषु यःशक्तोतिनतुतस्याहानेरएवमपचिति गावश्ति निम्नामष्पवरत्ताः नेकांशेनामसंकाणलतणः ममेचोरनामोनकोतोस्यापरेशा
अमूकोणानवर्तसंपन्नो नयापनीति पथ्यानत्रमारस्याहर्तोभवनेविहितप्तमाहस्वर्णामपिभ्वतिनयात्म्यात्मपूरेशानोम्यानारिनामारत्पे
नवर्णोभवनमित्यर्थः चुवेतनेवर्णोति मापस्मस्यानिश्रतिपाहनपामेनतत अविकारति अत्रोसेमत्नमस्पृत्रोनितनहिकारामत्वर्ता स्यापरति
काष्ठादिस्थानानपामश्रिमेत्रोणाहसेविकारःनत्वविकारोपिद्धेः तर्थमेयाहति वोकत्वचहोत्रेमाशसाल्यातेन चेतरनाश्रपणेनपोणां
पेरोवभाह चेतनेति व्यतिक्रमःस्थानिवेनविवतिः दरमेवशांनिवेनेकमिति भावः नैवलोकरतिनिस्पाःशशस्वचात्मपतेननिरहिपर
पत्वाणामाशकल्याविति भावः नैवलोकरतिकृकुलादिस्तृदूहस्पतनेनलेकंमात्रिकमितिभावः अहंतनीपमात्रुमितिसूत्रेकारशपोःक्र
नपोरिशस्मवर्तपरामक्किपेतिभावः । साध्यमानेनेतिनेवलोकरसपथाहारानोक्तः । परोविशेषविहितत्वारस्वमिरोश्वेनवाध्यतरनिम्प्रा

१५

११७

कौ॰ ४८ पात्तत्रिमात्रं स्यात् त्रिमात्रत्वे भवान्स्वरे वस्तुतः सुताप्लुतं नवरंगोचलुतस्यविधिपेक्ष्य नरस्य यत्ने सूत्रकृत्सूत्रमेव माहितः। वर्वेहरति। लंतपात्रगुण
नेघोर्भवनं दृशश्चभिन्नकालानामपि प्रयासि रिति भाष्यमानेनेत्यपि। हृशासाना सम्भवः एतस्यावरति एषाहारः एतत्कनोरै सुमनोरैवेसा रिसपहू
र्थतत्रहि मात्रिक एवैकाश्रौका स्युस्तान् अवर्णस्येति अत्र हृस्वस्याकार एवगुणः स्यान्नदव्यञ्जन एव दीर्घस्य च्वेरीस्यानेना सप्तमाण
त्वात्। तथाकूलस्य दीर्घस्य च सर्वे हृस्विसेतत्काः सा सुवेति अनुदात्ता पे स्वपातुस्वर्वपदेशास्य सुआते न चेति उ णुणपदस्य ने तथा गुणहृस्वा
२ स्येकवाचनात्पोविधीमानस्वाणांपूर्वे भवतीति अत्र सुनित्यानेः रौरोगुणहृद्दी भवतरस्यर्थः तद्दोरेशार्थनि। अवर्णस्यान्योरोक्तिपमामैवते
स्यपेसेतनवोधे माने कान्त्वा नस्मदोरे शौभासुतः न चेति स्वगस्येतिषष्ठी रवेमेवोऽत्यन्तिकनन्तलंक्षिपतेतत्र अवर्णस्यानित्येवितातोरप
रत्नमात्रपर्न्योसि हत्वा नस्वैयरवामलोत्पस्येति शनुसंहारान्वयाक्तरस्यर्थः। अप्यवेति निर्देशस्यात्रोपपात्तविधाने विनरोष इस्यर्थः। अनात
पैमेवेति। नहित्यानार्थं गुणप्रमाणकृतपेवाङ्गपेपरिभाषितं तद्गानो त्वापिसारस्पासभवान पश्यहात्वेति भावः अवर्णस्यमात्रिकस्यापि केः
कारोगुणोन रनमोस्मेवतिचेत् तदर्थस्य पपत्नसाका गारदोषप्रवर्धस्य तुल्यममाणत्वादेकारोकाएवेत रनमोलह रति चेत् नवेदेतपर
मेरापेताक्षिपते। अवर्णमात्रस्य हृस्वाघ्वानरभेदानपेक्षाया स्यानकृतमात्रं ग्रथकेन विरस्ताविनं तामपमेवसाफकं तं अमपोगोचेति परायां एवम्
नेत्रानमरसेतत्रप्रसाख्यानमिसर्थः। अवर्णप्रभानलादिति दमपेवहिस्पापमाश्रिस्य उक्तमेवोत्स्रोनाश्रपत्वादिति। अपपानपीति। हृस्वपाय ४८

९६

नेस्येवस्यमपरापान्तरनमाभावादेवोष्ठेस्पर्न। रहतुसंभवसेवस्यानेनस्पराषांतरतमप्रस्पर्थः॥ ॥उरण्रपरः॥ ॥किमिदमिति षष्ठीमकाराणापत्र
षष्ठीतिचेदुपनिहते नत्वकिमारेशानाणावाक्कमुणनिर्दिष्टेति तत्स्य वचवाभेदेन अपात्वे चाहा स्विरपात्वमात्रमनेनक्षिपते उःस्थानेल
कणाननाविष्यनेवोणप्रपरनिमग्नः। नत्वकेपादिस्याकोणमवतिरपस्येति नत्वाहरोणविधीपमानः आदेशान्तरणवाचकः अपेषा
सुपादेतोवभवनीनित्यमामर्प्यावाः अनिहन्ति मैवकारोणरस्येते उरालारिति अत्रात्मसबाचकोणस्पन्यनरनिमावः मतदाता
रिगुणानेवनिमवेचारोधः ननुसादीति पधपुस्यिम तेरवंसवणांकारोनतस्यनतथापित्सारतिनिपातनात्मवति मकारस्युतत्वेनोनः
नामिकोविधीपमानोणवस्यातनुरकारस्तिरोषः मनिपरवित्तिनेरिखोत्तारिमिपेहित्वात्यनर्थनितेपाणत्वनस्यात् उणावश्रीरिति अनस
वेरणाणत्वेक्षिपतेनरागुणरहिविवावर्णेव हृदेमरनिरोषः किंहिनादीपरति किंसाद्युतरकाराणविमर्थः नपुनरीति नतस्थावर्णास्य
वनिपमनामनिपनिगिनितत्र्याखित्ये अथमनमिति सप्तव पक्षादेप राधाहृवामेनानमेषावाद् कोरशोणविधीयते किंतत्राणः अस्य
स्थानेवमहर्मीतिनिपमः क्षिपतेतस्यवापरः नवगुणसहित्सम्प्रसोररकारोकारो पो अस्तिः। पतुतद्रकमिति किमवास्यमन्तरनि विधायमानिमन्ब
किम्पूर्कमपरक्तानि जापतरनि कृतेन्तुत्रक्षिविति अत्रोतनपपरिभाषापाप्तुक्ताशः। अनुकः सवर्णरीर्घः नपोरहोस्पतनापापीति अणम्परस्य २
स्यावरकाराः। कर्त्रीहृतेति रहोमपमामोनिकर्त्तानिपरत्वादेयमवमोनानिरोषः येवाप्यनरनिपत्रस्यनिपमसहृगात्याने नियमः क्षिपते

९७

कौ॰ नवनक्षेषमनंतरपाठंनवतिनमन्यत्रमनिपरविधावितिदोषः सिद्धंस्तिति विविधामेरस्यएकवाक्यतापंविधानकालस्वागोरपदनं क्रियतरस्यर्थः
४९ पदेवमिति नद्यानेमोः स्थानेतान्निवीपनेस्यपितुलसणानेरणा नवनिस्थानाभूतापष्ठी स्थानेयोगेनिपातिनापानोपतिष्ठते नयायोरीत्यामानःस्था
नेपकपवीपारस्यस्थानेग्रहणोहतेनतउस्यमपिपोणनसापिपरानपनंतरउनिस्थानग्रहणानुवस्तोः स्थानेपन्नादेशोगिसेनावसमपते।
ननुयमनम्यमानइति आदेशइति पमसमानंनेन्यर्थः अथवास्थानग्रहणानवस्यापमनम्यमानरसेयोयोलभ्यतेननुरः स्थानइति।नन्वी
अणाआदेशानुपनानिपमेननलभ्यतइतिसामीप्यसत्पणोपिसंबंधोवगम्यतेत्यर्थः हितीयेति नचाथीन्यथमंतिसपयगे अथवासम
२ म्यतेएवमत्सिन्नपमत्योभवतिपसंगएवात्राणपरोभवतीति इदानींपुरातास्तिविशेषोनाभिस्थानेनतनमस्सनपापाभाषपाहतिनिस्था
रादकापभ्मकाएवपवनेतरस्यणः अंसमएवनास्ति गुणवृद्धीचकका एषिविधीपमानेत्वणात्वेवांतानस्पातभवतइतिअर्णेविति
तिप्यमित्ति गीविविशिति वहूवचननिर्देशाहीशाशवृपलत्याम्मिनिपद्धति केपुनरिति पौवृष्येसपटति नोपवचनेनुमतवांधेमाने हीना
पानारात्रितिषेफसमेसपेमाग्नेलोपेकृनेनमासिहत्वालोपोनस्मात् एकादेशमिति पूर्वपरपोरितिसमुरायस्थानिस्वेनविरित्वानस्म
चन्नवर्णस्यत्वाभावादितिभावः अवयवग्रहणादिति पूर्वपरयोरितिनेनोक्तावयवभेदः समुरायोनिर्दिश्यतेअवयवावेवा सांपत्ति पम॰
तपरस्पोगसमुरायस्वहनिभवतपसर्वाणिस्थानइतिभावः मात्रतनिष्येइति आनतिः विधीयमानेस्माकारस्यालोभावादित्यर्थः तस्मादवय ४९

नग्रहणादिसमानिस्थापकत्वासमपत्रसाताएवर्णस्यागिविधौपूतेनेवेवेदमुपनिपतनरनिएकादेशएस्योपसंख्यानंकर्तव्यमेव वरिपुर्नाति उभिवर्णागम्रह
णाहीगिग्रहणाचसवीनतरेनविशिष्टपोनपनोभिन्यापारवर्णाम्यग्रहणात्वहरणस्यचनमुरापनवर्णातोभवतीतिसिद्दपरत्वेकसेति अमस्य
निषद्धत्मनसुपहेटेभिन्नवर्णाम्पाणेनभाअमनवक्रवर्णाम्नवर्णानोभवतीतिदोषः नचेहनंतरेनविशिष्टस्थितिविप्रतानुवादानलवपरेशेष
नतेनमकापुनमससवानुसेहारणहानिलयनिपारम्यादितिभावः चर्पवतेनियमवेपायेससेकात्वमर्थमपहिस्पागोपारानाम्पोवर्णाउपलाधातु
उपनाचम्यवत्यामते इहचेति अकेस्थानमानित्यानिस्पर्शःमातुगिनिपालेहनेविभक्तिमकारस्पतेनसेम्रयोगनिनेपः देलोपरनिरंधिलेमन ३
मानरितिमपोनेतिभावः हूपोगिति अवयवावेवा नापनिनपागोहानिनोश्चनएवेकग्रहणाहानिमेरारादेशभेदनिसमर्थकते अन्पनात
इति हतिमोतारायादित्वानसिः नयेश्वेति एकः पूर्वउभाभ्यामपियथान्यपरिशब्देनतद्यहापिपूर्वपराभ्यांनस्थानिकत्वेनादेशसम्यपरेश॥
अकवदेस्कसमुरायपणादेशत्वेनाणइतिपरताभावः अवयवेति अमिसपंसमुरायः अवयवोनसकारउनितरादेशोम्पमसपरतिभावः अस
पेनि अतस्पावयवत्वादकोगपिमसपोतलरादेशोपिमरापरतिभावः लुप्यतइति सकारसंविधिकालेअकारेणैवतत्वात्मसमंतासमुरा
पनवेशिनेत्वास्मारनिकृतमरादेशत्वांनस्यतेअवेकनेवगिपिः सकाएवमस्यपत्तः मन्यतुमरतिभावः एकादेशनिमित्तादिति एकादेश
शास्त्रनिमित्तेपसतत्मात्सापेस्यर्थः व्यंतरनि पद्यपिपरारस्येवान्पपरार्थस्यपाधान्यंनहापिरफस्पविधेपतपामात्रान्पानसेवानंतविशे

कै०२ पणामिति-एवं-यद्यपि श्रमत्वमानन्दवाग्रपोविशिष्टे इत्यते-तथाप्यानन्दरूपमाकारत्वं [illegible]
५० पतिमर्द्धः। [illegible] इति-एतस्य वपदार्थ इति चेत् [illegible] इति। [illegible]
सम्भावनापदत्वमानारे हूं लोनिरूपमानन्यमिति लोकमनिरूपमिति [illegible] इति [illegible]
गः [illegible] इति एकवचनेन [illegible] विकारणः [illegible] इति [illegible]
निरूपणात् [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] रात्रु ०
[illegible] ५०

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कौ० सप्तम्यान ननयत्सुपद्कमर्थेवनोस्याग्मरमित्यत्रपुत्यने वरिपूर्वात्रिपूर्वोस्थानेयोगे स्यनेनामेकवाममात्रावनुपदेशेकार्यंरिचेस्मादेः संबंधार्थाननका
५२ पमर्थोभवति शास्त्रियामपदीकःसेः त्रिमायत्रात्वोगेनेनित्रनुरूपात्मेत्रितानमप्यपरस्त्रात्रनांप्रदयः प्रतिपत्तिरितासम्यगात्रादितिभावः अतिदेशेति स्त्रात्
वोरर्चितोभिरद्रोंलाम्बरसेनाम्यांस्थानेयोगत्वमेववा अतेनुस्मानात्पिप्यांनंबंधाप्यनंबंधोनेणवाद्योपपत्ता षष्ठ्यात्मपद्रेतरस्यवा त्वं
द्वितीयमितिपर्वद्वेरोपपत्नंगः अत्रमेहाः पुत्रानेहानात्प्यरेः पारमानेकाल्त्रित्वमेवमेसनेनववाक्यने त्रिच विशमितिवेधादितिनत्वमपवादः
स्थनेकाल्शिरित्यर्थः उत्तरांपिवारयोस्त्राप्नोति विप्रतिषेधः नेतरलिटि तस्मात्मार्थत्वमंभवेसतिरोर्व्यस्यानसेरित्यो पपाद्यानोपयोगरसप
वारत्वमेवात्रविधेयमस्ताति अपीतनेनाममिति सतिसर्वादेशत्वे टिलूत्पांगुणाहाददित्यनेवेधाद्यस्यानन्तरे वत्तुमतादेशात्वमसंभवेटि त्वादेसमे
वप्रसंगादितिभावः टि.कारणादिति गुणाहाद्रित्येवमोर्द्धारित्विभावः एवनद्वेति अतोपपादिटिल्वमेकदासत्रकालोनानिरितिधीप्रमानेत्या
वे० देशत्वमित्युक्तिरिटि.त्वादेवगुणाहाद्रित्यपिषार्थादि.त्वमितितापः॥ ॥अनेकाल्॥ ॥दिक्रुरणादेवेति सतिद्वात्वोनेकात्वादिसमित्यमः
नौ० अनेकाल्त्वमेपादनेन वहुकृतार्थः शत्कारस्य तत्वत्वात्पयनत्प्व अशस्यस्त्रीरितिति आदेः परस्येत्सादेःपानरतिभावः अत्रपाप्तमिति अनुम
वेनाश्रीनमुमत्कारितेवपंचमीनिर्देशादेःपरस्सादेर्मोभ्यनत्वित्युभयनेतस्मानुभयबत्रीति एवनहित्वोनागरितिषष्ठीमन्यते नवुस्कारिति राम०
वविहितविदोषत्वमितितापकत्वमेवशिकात्वसत्रपत्वात्यसर्वात्हशिट्कृतोप्यनेकात्वादेरेःपरस्येतनततापित्वामवीदशोभविषमनीति ५२

902

किंशिद्रहणेनेनिनतुनापितापकमेवशिद्रहणं अनेकान्तेषु वातरंबोधुनामोवानुवंधहतमनेकान्त्वमितिएकानेषुवनेष्वतापकेनप्रयोजनं॥ ॥
इतिउपाध्यायपंनेपदशत्रकृपरकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतस्याध्यायस्यप्रथमेपादेसप्तममाह्निकं॥ ॥ श्री ॥ स्थानिवत् अल्करणमिति विनापिव
तिनात्वर्थलाभःपदादिःक्विदितिभावः नन्वस्थानावेशस्यस्यनात्वात्विवशादेशःपत्रियपतत्रविकल्पनात्प्रयितुपक्षात्यमतिर्दृारित्तदेशविधान
वैपर्थ्यप्रसंगात्नवचनरूपमात्रापादिकल्पःवात्तिदीनिविकल्पासंभवात् संताविकारत्वतिसमापतात्वरसर्थः नत्कोरोपरति आदेशेकार्यम
स्थर्थोनिरेश नत्वादेशेकार्यत्वन्तारेतिविवेधिनिषतीतिवद्यःवधेवेति संतानिनिवेशपुनःतित्रस्यापनाद्यांनेतिनेमस्याप्यनिवर्त्नेनेनतुस्ततःका
र्यमतिप्राप्तरतिभावः वदृग्रणोस्यत्रतुमतान्वेसन्वर्थांथ्यगणलौकिकार्थग्रहणाद्विनापिवतिनातिरेशापत्तरुपन्नःअल्कारणानतलिहा
निरेशोस्थानिकार्याणपादेशोक्तिपेनेनतुस्थानिनिनिवर्त्तनतरस्परोपःदि.तेक्तिहितितुसंतानभवतिनस्वोसीयतिप्रतिषेधात्नहिक्कोः किंस
तांविहितापायतिधिद्दवेनवितिकेनीलिटवेस्यतनुमंतापकणाभावात्महरतिदेशः स्थानिकार्यमित्यनेनकार्यानिदेशोपमितिरर्थपनिदाताद्वा
पं० धर्मतिदेशापेतपाकार्यातिदेशपाशायाधान्यादित्युर्दांकापात्वादिविभावः आदेशग्रहणमिति स्थानिवाद्वृत्समवंवविशेषणत्वादादेशोत्रापततएवपप्या
पिनरवर्शनात्सुनैपुत्ररतिभावः करणनीमितिहिविश्व आदेशःपरपतत्वात्तिमुर्गास्यादितानुपानिकर्तृहतास्यादि अत्राहितकोलोकोत्तःस्था
नमुनीपतेनकार्याणवाकांतनमादेशात्ततलिलसुमात्रपपने नत्रपपत्सित्सवत्रहरोसूत्रापातात्परमानिकतीतिभावः आदेशमात्रमितिपत्तसहनमुनि

903

कौ. २ तं चेत्सर्व॰ एकोऽल्त्वबल्तत्र कार्यात्स्थानिवत्त्वस्थानिवत्त्वे न किंचिदिरिक्ता स्यात्कार्यमनल्विधावित्युक्ते निर्दिष्टेन निशब्द कार्येन तत्स्थानिवद्
५२ स्थानिवत्त्वमल्विधिः सर्वविभक्त्यन्तत्वे सर्वेति भक्ता॰ अपवादः स्थानिमल्विधौ पोका॰ बहुलत्वमतिप्रयत्नमेतत्तत्त्व एव मनिविभक्तयः संभवन्ति।
न त्वं संज्ञामात्रे प्रयुक्तानि विभक्त्यर्थं न मा ताश्च न स्वैति अर्थं तेन अस्त्यर्थे विधि पर रक्तास्या अल्विधि विधिस्य स्थानिविधिराश्रय
णात्सर्वविभक्त्यन्तत्वे विधिविशेषे न स्यात् सद्भावे तेन इत्यत्राल्विधि केवल अन्तरङ्गे उपादाय मानो विभक्तिरूपा कार्यं तेन तथैव एवं सा
तत्रान्तःपातिनि विधिः पूर्वे पश्यामहे न तु अल्विधौ न भवति अल्विधौ न विधिः कः इत्यन्तं विधिविवक्षेन भवत्येव विधिः एक कार्यमवतिलोपो
वर्णानितिलोपो न भवत्यल्विधिरिति विकारत्वाद्भवति अल्विधिः महेभ्यः केवलमिति उपयोगवाहनाय महत्त्व पर शब्दान्तं भवति माति
परिकल्पिते शब्दे निरूप्य तेन वर्णे यत्र स्त्र शत्रु कारक एक वर्ण प्रथमा विभक्ति रूपार्थी पतेनानुनेरर्थैः स्थानिवत्त्व भावत्वं लिङ्ग
तत्त्वं स्थानिवद्भावः कृतवल्लोपादि तिङ्न्तानि इत्यवमान्यत्र कार्यमल्विधौ प्रतिषेधः पुनर्बुद्धि इत्यन्तं रसादौ प्रदीयते इति अन्तिवे
धोऽस्य स्थानिवत्त्वे द्वितीयवल्लोपादि शब्द गुणाग्रपदादिष्वादि इत्यन्तं परार्थं स्थानिवद्भावो गुणवान्यत्र परलोप कल्लोप विस्तारादि हि इत्ये॰ प्रतिषेधसिद्धिः अ
ल्विधिश्च पतत्यर्थं न तु पर्वतं च पुरुषे नैव तत्र एवं लोपस्थानिवत् तस्माद्दीर्घ प्रति स्त्राश्रयः इत्यपि स्त्र लाश्रयो विधिरल्विधिः अत्र लात्प्रवादि रम.
धिरवादि स्थानिवत्त्वं मतार्थत्वात् प्रयोगे एवं तत्त्व परस्य लोपः किमर्थमिति। तत्र स्थानादेशस्यानेन तथमेतस्माकं तत्स्थानिकार्यं तत्परादेशाः प्र ५२

स्यं तीति भावः स्थानादेशः स्थानी तिस्यादितिवत्प्राग्रूपं पत्नी ॰ एक एवं तत्त्वं परं तस्य एव निषेधनीति भावः। लोकवत् इति लोके किंनरजनमं तरेणाश्चि
तत्स्थान पुरुषा सुब्ब्दपत्नो एवेरः रूपा आपत्स्वेति पंचमी पंचमी स्त्रीनतु नित्य विशेषणमेव सामिराणान्यात मनिवपेदवसामीति अन्य पर रतित्व
यतः प्रतिषेधः शत्रोर्निवृत्ति नुमिति भावः एवं तावत्ति इत्यनाविमनोऽर्थः सिद्धस्य निमित्तं स्वीकृतिरा किं पदा तो पिप्तरः न स्थितिवात्तिन कर्तव्यमि
त्याह अल्विधौ मतिप्रतिषेधरूपे पूर्वैर्नास्त्यभविष्यन्ति इहैव दोहलिवत्तादि निविधिरूपा माभूत्तेन च स्वकार्यं विवक्षितं संस्थितानिषिधनपिकत्वा
रितस्थानिवद्विधिनिवर्तित्वात् तत्त्वस्थितं तथाही सारूपि स्थानिवत्त्विषयका के स्वतो विधा कार्यतो पिपासा तीनीकाव्योपिरुत्वा पुनि च स्थानोऽपि रही।
नेरनिर्मातोपि तन्नत्वमात्रप्रतिबद्धं पत्नीयंकृतमत्यपत्नी अपत्यविनारीरेषी॰ निरिदप्तात्ननुवत्नादिनत्वित्तिल्पयोन स्तनोपिस्थानि तोव
नारिंत्मिती उभावः सिद्धावेति भावः। आदेशा वदिति सामान्य शब्देऽपि रावेन पत्र कार्यमतिरिक्तं तेन च विशेषणादेशार्थं तादृशे प्राप्यप्रका
र्यानतिदेशः यत्र तु विशेष शब्देऽपि रावेनातिदेशो न तत्र विशेषणातिदेशो भवत्येव अनर्हाधिति यद्यो॰ सिविद्धी पंचमी दीर्घकृतनरमिभावः दीर्घवि
धौ स्त्रूपं भाषेऽपि स्थानादेशरूपस्थानिवद्द्दहूतेन गुणं व्यावर्तकं करतिरिह कार्यविशेषकार्यत्वात्त्र मानो तिरवापदीर्घ्यतिगुणप्रतिषेधो।
नमा वो निरेवित्ते सारोऽयकित्तोपिका पन्ययमस्य मभवात् किं तस्यापि वल्लादित्ववत्स्यादतिदेशः तस्मात् हि शेषका यानिदेशतापनाद्भुमतल्वि वा
वितिक तस्यामिति भावः अत्र च यव कार्यं तान न्विधा वितिप्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिप्रत्ययं स्त्याकृतिधानाद्रसंगतएवात्र वेशः कार्यमस्य विशेष

१

कै॰ २ कारितिविदांनस्यव्यवस्थापनाानविशिष्टंतोपोनत्नामीति इरईरीतिमलोपेनमुत्रापकपेणाख्यणान्यद्गोनिदिरीर्थरसत्थापिद्दस्थवस्थानित्नंन्प
५३ त्तुः॥ ऋनिपमाप्रंमणाद्विपमप्रकत्नापाप्रर्भ्यो।नापाप। श्रनपेस्थानान मस्थाव्यपरति श्रार्थीपनरस्थाव्यपः।पथ्यावत्ताहित्नमिदिथी।नतेत्रेणमम्पा
त्विधित्वारत्नत्विथौवस्थानिवद्वार्वविधानारकारेत्नामिनिस्थानिकार्यमित्राणमोनमाप्नोति नवेति ऋतिदेशएवानदेशःमम्पोतत्नपम्पनरात
गौ देशिकंनत्रत्वात्थपेवलादित्नुमाथिस्यम्यान्यापंचमार्वधातुकत्वमिदिधाम्पते।नत्रानल्विधावितीति।इराणमार्थमनस्थानिवद्रावःमार्थमते
इद्दात्विधिधीत्नन्त्विधाविति प्रतिषेधान्नार्वधातुकत्वमाधौरर्धत्वादिनमप्रामोतीति इस्तानीपथ्यात्प्रतिषेधोनभवतीनेनयाविचारएवंकंम
निपारयितुमाह किंपुनरिति आदेशोपमात्नोत्नादेशीस्थानीकिंस्थानम्नाश्रयेकार्यस्थानिवत्प्रतिषेधोःथ।न्यमात्राथ्यपरमितिविचारः किंमम्प
भतिमार्थीमनेनाश्रयवान्याविधितिभावः वववकरति देनेत्वं विवृत्नलंमत्नाउरक्मेदितिवकव्यंत्रत्रवस्कमात्रविचत्तणानिमाघर्थमितियथी
देशःसवहत्नानत्रतिदेशोयम्मातः अदेतनेत्नस्रोपस्थानिवद्भावाद्भद्वाभावः मृमिद्वः करतिदेशइति आदिशाणवानिदिष्टोविवत्तितः
उपत्नत्नणंचेतत्पद्गौगादेशोपनिमामोतिलेगवापनस्त्नत्रहित्वाश्चपमनादित्नस्थानिवद्भावात्नहित्वं किंपुनरितिमापोपेताःपक
र्थःकःपत्तोमापोपत्त्रस्त्वार्थः आदेशिनीति प्रस्वाम्नम्लेतिमाचः पक्तापमादेशः स्वतेनप्रतिपद्यनेनम्पत्नत्नम्पादतिदेशाणांकात्नाको एम॰
पक्षप्रतिषेधत्नद्गग्रकएव कार्येपक्षः अहरितामित्नत्रत्नादेशस्यमतीवलादित्नात्नत्रानिदेशमत्वाकांनात्नार्वधातुकत्वनमत्नतो ५३

नालीतिन्नदेवामितिदेशेनप्राप्तनेपथ्याणुकपुत्रोणकत्वेमतिनानिदेशमपेत्नतेनस्थावत्नादित्नमत्नादेशमपनामनिदेशमपेत्नेतेनावत्नादगांदनाः मा
र्धधातुकत्वमत्नत्नवानिदेशमपेत्नाः॥कोनाविति श्राकारस्पपत्नकोमामितिकएवत्नाप्पारतिमात्वात्नदेणविमामम्पमित्रकात्नम्पनिदेशमर्थ
त्वमत्नानिमम्पर्थः आर्येपामिदिहेपोववयेतिकुत्यम्पपः एकदेशविकृतमत्नेति एकदेशेनविकृतरतित्नोपामामासः नपर्घतिविशिष्ट्रोपमृश्ठे
णोवपवमनिवेशःस्वतन्नानेत्राभिधेयत्नकः एवंपत्नविसम्वेकामविकारोपिनकामिदिः त्नमम्प्रमनकत्नत्यावेकात्नेपोपिश्रपवादित्निनिक
मामम्पमितिःत्नमर्थपनीनिदेहेत्नुखेवानि कार्श्रदतिस्वपथ्यावपामोमपित्नत्नमम्पत्नेनोणपोमःकितर्हिधवलेनेदेसर्थः ऋनिमवितानम्पि
निम्यत्नस्थितेनकामस्कामत्नीकमदमनिसत्नेश्रुनरवमात्रोमोतिभावः उपमंप्रानेनकिंपमाणोनाम्पनित्पत्नेतदरितिस्थानादेशोमंपाति
दत्त्वनुहापेत्नम्पपमानत्नानेः अमंगोनोविधानात्नत्रादेशस्यहणद्वाउपमंथानाद्वाउमानिकस्याप्पादेशात्नस्थानिवद्भावःसिद्धः॥ नवेमर
नि तुहाहरपः एहरिस्थत्रमात्नात्नमुगपानुपारनात नभाम्पत्नवेति पमपमववादेशोहपेनमिथान्पादेवमप्तमितानामितिः त्नपत
मुपेरकोप्नहपमनमामाणामिनिहः मिनिभावः मीतादेशस्निरकोम्पतकोनामावाप्तीपनेपरसंतायांमादिनिहदनिवेषनानावुपवनिवेश
ना पम्रतितुहारः मोत्नारविधानात्रादेशःपरमंतानिमितनपावेमनवार्थापत्नरुमर्थः॥ ऋनोतामाप्त्नेनदितिानिमम्पनीनिदिपमंनिवेशोत्रका
त्नकात्नवधिमंनिविपाविनीकामम्पनिदः त्नातरादेशमाप्पकामम्पनिदः त्नमितिमिद्वापरमंता ऋतिविधिमंत्नगरति इकामम्परमंतानिमि

कै॰ २
५५

तत्वादन्विधिः परसंज्ञास्यादित्यर्थः पत्र प्राधान्येनेतिपत्र मात्रातार त्रिदिष्ट तत्र प्रतिषेधोनानुभीपमाने संभवमात्रेणानीत्यर्थः प्राधान्य ग्रहणं प्रस
कोपपन्नत्वं स्वादेशमात्रमिति सानुमानिकमपीत्यर्थः अनपपत्रमिति स्फुटे शाखिकोपि अतिस्तस्मात् निषेधप्रति विकारे पिकुतो मिप्यवंप
त्रान्वयोपि कस्यचित्ता कोत्पर्थः लोप मस्ये निसोमहणविशिष्यन्तरं सनिधौ प्रतीकरणानिमित्तनिषेधोपंते कार्यात्वृद्धिरिति अप्यपत्र विपारेण
प्रापेन त्रान्सामर्थ्या कार्यस्येत्युद्धिरित्येतेनतुकार्यप्रहोवृद्धिपर्याय संज्ञीति स्थापोमित्यत्र वद्भूलमुहणात् कृतपूर्वे वापीति नच नित्यत्वि
शेषः वृद्धिधर्माः केवलमर्थं पुत्र निष्कृत्य वृद्धारागोप्येतेन ननु हृशार्थं तेनान्यथा स्वस्थाने प्रातीनमिति प्राचि रेशीप्राक् तनो विप्राधो वेदरिक
स्थिपामिति स्वार्थ ः नत्रमनमर्थस्या मिष्टि नत्वादेनर्जनत्वा वृषथमेवहना अक्त कृदारति नस्याशनेनमित्यर्थः अपवाद प्रसंगात्विति
तुद्धिविपरिणामप्राप्तेपरिभाषास्यामा वरतिभावः कर्माण्यणिति सर्वत्राणवृद्धिः प्रसक्ता स्यानोनुपसर्गोकरतिकृत्वादानिवत्येनररि
केप्पणकृत्न प्रसंगः विधेयेणानिति नुभन् पुनर्वृध्यदयमात्रो पप्राप्तिकापवादस्मरकः कितंत्यानितन्तापप्तिनो न्यामोक्तमपवा
देभवतीति षष्ठी निर्दिष्टस्येति नवापवादः षष्ठी निर्दिष्टस्यस्थाने विधीयते नानित्यभेवेत्याशेषष्ठ्याः स्थाने प्रथमापाविद्यमादस्ति
षष्ठी विश्ववर्ण स्वर्णेनितुश हीने मस्यपविपप्पंवितेमे षष्ठी केवालवा योविहेरे वप्रकृतस्तरमेकवेति विश्रवः शहातल्य मिधाना एम॰
त्रयपाशव ः परपमिति नवमित निरस्यर्थ शिल्वपनोनिताव्रतापकासित्व निर्देशः सिद्धत्वाद्वत्वपिलप्मनितसंघवा विशेषोनानिके ५५

विरादूः तत्पुरुषानाशी स्यादेशविधेयेवान निति नित्यं प्रकृतेण कराना र्थस्यान स्यादिष्ट मिद्धयेसामान्येन तापवर्कं शिल्पमाधीयते पवादनुसर्गकृत
न भवतीति कमितिबंधनीति पहांतंतराद्यादावंसवर्ग स्यादि मवदित्रतिषेधो नोक्तः लैलमात्रे निवृत्तास्प्रमया दार्थ सोपादानान्यम
विशेषकत्वात्प्रमात्रधार प्रमाणग्रहणा संगः मरवसेति प्रयपानुकरणमात्रधाररतिमानि परिकल्प्यायदणमित्यर्थः नासाव्यापमिति
कस्मिन्नप्रमानमेकवचनेनान्यपत्तंसो वहवचनमादेशरति कल्पनाश्चपगारोपोपप्रातः कृतपूर्वेति चतुर्थ वर्कापि सर्वत्र प्रतास्त्रमासाच्
पणारादतिवत्पमसहावात् कृत्तणेति अत्रवंतमाहसलेकृतेम एवापमिति वृद्धविच्छेरः कृत्वा दिरिति णाताादि सुपले वभूतप
वोप्यादिशिनिभावः आधिपमिति निवाख्येरिसर्वकृत्वारपः इतिनातादयोवस्थ कृतारपूर्वनिभावः आर्धधातुकेति परापकृष्णप्रिमाग परा
वधिधीरितिभवतिनसातिः निर्त इतिनिपातः प्रातेनिपातिर्पदरिति मिप्रतिविद्धत्वलेरेतनुदाहरणकृवितनुपरावधिधीरितिपातः इत्यादि नीतितमा
रिकृतम्प्रासितः तत्रवर्तु जातःपरीति प्रमसपप्रमस्यादीति निर्भावात् क्रतापदमिति अत्रात्रभाव्यनुःकृतसमेवरूपा वृत्वेति एतत्रतम
सनुकृत्वादिभावः समाराामयहतोपिदाने वविहेयतापदनिमसाहास्यहणोपिमएवविशेष्यते ररूपरेषु सर्वत्रेति प्रकृतिभावोनेनवि
धीयतेनतुप्रवृत्तिसमादेरुः परीनादर्गमित्यर्थलेपायानी निवाख्यपरा नयकत्रिभावः तराग्रसमानकृतः उत्तरोत्तरविधित्वान्यमप्या निवृत्या भावनन्
वः पामिप्र इतिविद्यी अर्धविधधर्मिरंनयाहिवनश्चे निवररेतेकृतेन नंप्रमाणो नंप्रमाणमिति विकारप्रमाणमिति निषेधः स्यान्न्याप्रपन्न

कै॰

कै॰ २ रम विनीकः मृविनीकः वहुविनी करतिविनेः कपीनिदीर्घत्वेत्वं स्यान्तेन्यायन्तर्वेमिनि स्थान्यन्ताश्रयः स्पष्टोत्सादवनादवनिवाचो नियमस्मूराद
५५ रणानिकानिविकल्पानिविवानानीतिप्रश्नः अच इति किमर्थमिति अत्र तंगल्वारिति अत्रपदस्पागपत्वास्पभानादाद्यैरांगवलीयस्त्वेनस्वत्वा
लिपत्वविप्रागपंगवाग्लोपः प्राप्तिः पद्याकास्करतिसहिपणारे लोपः पद्यायक्रितः किंर्ती निपरोत्तवपोत्तेत्र नदुपनिदर्शनानाप्यन्तः। छ्रेः
स्तुतिनिकारस्ययकपोः समुदायनिर्देशात्स्मुल्कःकोः स्थानी समुदायनिर्देशात्मध्येवालोत्सस्येस्यान्तुपपद्यानेऽर्थकत्वाद। ए
वंवनमेपि॰ स्कार्णविध्यस्यगुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति व्यापमिति नद्यनिदेशेनत्वात्पाश्रमानिवर्त्यते पद्याद्याणवरस्मिन्दत्रिपेवति
तस्मान्निनिस्त्रिपस्तत्रिपृथर्मी। वाधोपिस्पारेतुमनलपिद्याश्रेषेवत्वेवाह्याणामापणामिदुर्लापनेपामावः पद्मेस्यत्नुनानानंतर्पर्यतिस्व
मिद्धत्वनिषेधापणमवर्जने ऊढः स्थानिवस्तापलोपः कथंनादिकितयनिव्योना दित्वाद्वस्यत्नेनमर्थस्यानवग्रहणस्यस्थापिपमाणत्वात।
पोवादेशइति। समुदायत्रयकरूः पश्चादीपनइति पविवधावकः अंशावारेशइति। समुदायस्थादेशात्वाह्वादेशायमवत्वादेशाप्रयोगस्य
मवेगौणत्वग्रहणस्याप्रकलात्वान्यात्मवीनांनर्थतुवंशविमुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वात्प्रप्नोति यद्यादेशम्य रिलादः याननु
पकारत्वधातुकार्यणिपविकृतीत्परोपः। पुर्वमानिमित्तिम्यस्त्वानुणारीनांजायशाकाप्स्पलोपोनभवतिस्यम्यकाकास्पनिहि॰कृते
पलोपेवनिश्यस्थानिवद्भावाप्यम्यपदाकालोपः स्यावामिद्वयस्याभावादिस्थाकालोपेकर्तव्येस्रमिद्धत्वमानस्य। व्यापपतान सुनी प्रम॰ ५५

निष्यमेतिलोपेसिद्धेपारदानस्यस्वनपुनर्लोपवचनंस्थानिवत्वनिषेधार्थंपुनर्लोपवचनेमतिनुपनमत्वाकारः कार्यंनाश्रीपनइत्यर्थः ननुवात्रापीति।
यदेतिलोपेसिद्धेपारस्यलोपइतिपुनर्लोपवचनारित्यर्थः। वारीव्यइति इदानैकृनेलोपः प्राप्नोतिविकरणाश्रयत्वनिमित्तत्वादिकरणानस्यलुकएसे
काचइतिप्राप्नवहनेनेकिनुपपद्यानवहः पथनिष्ठामुकुलेष्विनिस्थानिवत्वनिषेधान वरपमितिरत्रमेवापोइतिस्थानिवत्वादइवारित्येवलोपः
सिद्धः तत्रेमानेइत्याशीर्हस्याप्रमइति। नेपसारीनांविनितानांविविपुगोमेलोरतिकर्थंसवृद्धिलोपइतिचेत्रैनेम्योविवुरुपने वान्वेष्यारति
ते निपातपरिभाषया सनिस्वत्वाय इरुसंनिपातनिमित्तोवांतादेशोपलोपनिमित्ततांपनिपद्यते प्रोत्रादेशइतिवांनः समुदायः स्थेति लोपंप्रति
निमित्तत्वेनवकारः नेष्वपरति स्थानिवद्भावात्सत्वमपदेशोत्रनिविधान्वाप्तुपयत्वत्वमनेपदविकुत्वात्नुपतरमिरेशेनवाघ्यते
विहत्वाप्यनएवसंख्याहृतत्वस्पदेशः पदमपाहोपणलोकेव्यितः नहिरित्रिपुत्रोपुत्रमपदेशाजभते ऋधिति अवचपूदस्मिन्संलम
सेवयथ्याविधार्थआत्मिनः एवंस्यकार्यंकर्तव्यमिति कार्यंववितिरितिप्रश्नः वेपिरितेतिवेभिपद्यशाशनुनिसत्वादत्वोपपलोपेनतएका
वहनीत्पमिनिषेधः प्राप्नोति उपदेशग्रहणंद्रयोपविशेषणं उपदेशएकाचउपदेशेनुदानादितिहिः प्रयोगस्यद्विर्वचने अन्तोपस्तुव्यानि
वर्तेत्यवधानादिरूपतिषेधाभावः नाचिन्निकइति पराद्वसेकइतिस्थानग्रहणेनशस्थानिवद्भावादिकमकादेशः प्राप्नोतिवर्णनिर्देशेन
त्वविधित्वात्कादेशस्याप्रसंगः। संनिपातपरिभाषाद्वानाश्रित्यैसेनुद्रुकं अपीपचन्निति विनिश्चनीकारलोपकृतेएकदेशविकृतमनन्यवदिति

कै॰ ङ्गिवाचंतत्वांतारे रोकृतेव्यरकारस्यचपरत्वेकृतेनस्यारिवइत्याद्यन्त्यस्यायोगेतिस्थानिवद्भावेनेत्वतोयस्यपारूपस्यवासन्नवस्थानान्नयन्तेवनिलनतुसर्वस्मा
५६ दंतिविधौस्थानिवद्भावेनकथंगोगोपास्यादिविकल्पेति इयंते अस्योपःपर्यंतस्यक्विपिकृतेनाशिभूताइत्यत्रश्रणाणत्वाद्विति पक्षे श्रोकृतागस्वरोपकोतेन
वेनस्यादत्वविधिरिति विधिमात्रइति अत्र पारिभाषिकस्येतरस्यस्थानिवद्भावेविहितेपुनर्विधाविविधवन्नेनियमार्थस्थानिवद्भावेपश्चात्सन्नापत्
स्वाश्रयमित्यर्थः। अनाश्रीयमाणापायिनि कार्येनिमित्तत्वेनेत्यर्थः। अपायीति श्रुतारेवाहिधानान्वविधिराद् इत्यत्रोत्तरपदेका शिहिनस्थानिव
दित्येतरत्वनाति। तस्यरोपःसंयोगादिलोपस्त्वात्वेभ्यस्यसंयोगादिलोपस्यसंयोगोपलक्षितत्वेलोपोपलक्षणार्थंतास्परांतविधिप्रतिनेरवम
पिवतिषेधोवेनालिपरोनेत्विधानत्वप्रतिषेधोनचलोपोभावात्मकत्वात्सरांतः अकृत्वपिच अत्रस्यासंकृयदिदंकर्मनित्यविधिर्भवतितथाहिवे
वनेवीत्येतत्वकव्ययभवति। मतुपाविधावित्यामानेकवचेभिरितेत्वादपःसंप्रसंते अयंतेनिमित्तापेतस्य।पत्वंवितानानत्वाद्यादिवेभिरितेत्य
वाकारलोपस्यनिमित्तापार्थधातुकंनवननस्यास्यविधिः किंतर्हितद्व्येवेतिनिमित्तःस्थानिवद्भावः।एवंपाद्विनिकृत्यपीपचतित्रिसत्ववोदृश्यां।हेतौ
रित्यनतुस्थानिवद्भावःप्राप्तःपति।तिप्रयाहाय्यहतीत्यभवति।वाप्रवीपारसत्तपोवरेनःनामाचाप्रीपतइतिपरिहारःनैवेयसत्यपवत्तनिमित्ता
त्यपरकोविधिरितिस्थानिवत्वाद्भावः।तात्राश्रपाइति विधिग्रहणंत्वाश्रयनिरस्यार्थंव्याख्यातमितितत्वाश्रपारसत्वस्यथाव्याख्यापनेशराणांवि याः
लकृणांनेनतापकाश्रयापरत्वर्थःइयोकस्यातरत्वेपशब्दोनिकोतेनवनस्यादितापकमारेशाश्रयकार्यभावम्।मितिमितिमितिश्रामसत्तिसाहि ५६

पुवनिमित्वात्सर्वस्यविधौतिमिहःस्थानिवद्भावः।अदर्शनंमित्युक्तमिति।सर्वेहनित्यदातरनत्वात्सइ ईश्वरतिमिदिनेयस्पणारेयोनाद्यणास्यचधानात्य
म्ःन्यवोदृतेपीति पर्येष्वेनिमासावि इत्यादिस्पवित्रितिनिर्दिष्टस्यस्पणानुपल्याद्वा।दितिभावः।नाचमाचनस्येति।मावनाचनस्यवितिविशोयापकत्वा
सात्रीपते पर्यंशेतिवपद्दीनेवुवमायाभ्येविसापते इदवेति विधिग्रहणंत्वाश्रयनिवाणार्थमितीउभावः।तौश्यामीति।कशुविप्याषीसत्र्यःया
रिकमितिमारोप्यामीतिठन्नरीत्यस्यादिषुवाकृ।नचनस्यैनुपरिकरत्वेचभवति अरकृवदत्यीत्पणांसंतापामुरमावः अपत्यरज दैवामुनिनोम
विप्रयः नम्रामवृणां शातनपातनरराराम्पांगोमारित्यानर्थेवु।ननाशविनिरितिप्पयोणमवृणां।नपेतेगुरुमुखानरपास्यार्थमितिनिनारोर्घगागन
णारुत्यापिन संलिहदवहिरिति निमारवंनांगवृतीपरनिम्पापात्यमुसर्वम्पणारितिभावः।अवशंसवेति।स्थानिवद्भावापणापीसर्थःनो
त्रेति।कर्नुदैशाइतिविधावेतिपरिनिसत्वात्सर्वंपावणारेशःस्याननिवद्भावात्सनेस्यणारत्तउरात्मपुणांनत्वाश्चाकाराभववतिरत्परात्त्रेन
तस्मात परात्वेतांमत्वात्तप्रवेदपणारेशःनराम्पेपउरालपणारतिउरात्त्रेतत्त्यापिपणिकृतेत्वाकारस्याराततत्वमितितिमिहपिवं अत्रेनापी
ति।मतिस्थानिवत्त्वपर्वेपणारेशस्यापिनिमित्तादित्यर्थःरतस्त्वादृत्यपणारेशोपीतिमत्वाइत्यश्चामाविति शारुपाविप्रतिषेधात्समणचममावी
त्येकमपिपणात्मत्तांएवीपाविपुपरादित्येनेपकमसनकार्पवत्त्वमितित्वमयोविरोधामारोनेनव्ययवाम्भा अरंगावेवीति।अन्नामसत्तावाचीश्रयंग
त्रावःश्चायारोनसत्वामत्रितस्पतेचाणानापसामसत्वात्।अंगांगांप्रतिपतंगांमित्त्वप्यीभावः।प्रतिदीपिमिति।श्रापिसप्रेणापतनत्वात्।

कै॰ नः मुक्त इत्यपि नित्यसिद्धार्थे स्यात्मत्रि इत्येतन्नाम। अतः संबन्धित्वमिति। अत्र वर्णकर्तव्यमिति। नामान्तरमुक्तमिति निषेधविधायार्थे मंत्रे वे यज्ञकर्मेषु अर्थस्य प्रतिपाद

५७ केवलप्रमाणेन मन्त्रप्रतिपत्तिः प्रयुक्तत्वात् संबंधित्वादिति। सोपि प्रमाणवाक्यप्रामाण्यादेतत्त्वम् तत्त्वतो विधिवाक्यविशेषेण विधिशेषत्वेन स्वार्थे सामान्यमभिधीयते

तेन तत्त्वस्यार्थवाद इत्येवमादीनि लिङ्गादीनि वाक्यानि वाक्यप्रमाणत्वमिति तस्य वेदत्वमभिधानत्वं तत्र मन्त्रादिवत् वाक्यादिलिङ्गमात्रस्य प्रतिपत्तिरपि धीयते। स्या

दित्यर्थः विधिरूपं तत्प्रयोगत्वेनोपपन्नत्वादेवं तत्संबन्धापि वाक्यं तत्पदस्य हि तत्स्य वक्तृत्वं क्रियेतीति विधिरूपेण सापि मन्त्राणां प्रयोगार्थो विषयत्वान्तरं तथा

कर्मीरी विनियुक्तानां प्रक्रियाप्रयोजनत्वाद्धि द्वितीयादि प्रयोगः कर्मणः वाक्यत्वेनेति। कर्मणां विनियोगहेतुः क्रियाप्रयोजनत्वात्। तदा नारिकेति श्रुतेन

स्वार्थे शेषत्वेन प्रवृत्तस्यार्थः स्वतन्त्रत्वेन न वाक्यप्रमाणान्तरेण भेदस्य। तथा हि प्रमाणं विनियोगादेरर्थः। आदरेणेति। तत्त्वं हि तत्र प्रयोगविधानं विधत्तस्य

त। चेदेवारणेति अदृष्टार्थत्वेन मुक्तं प्रयोगान्तरमेव तत्पदार्थं तत्स्वार्थे सत्ते न प्रयुज्यते पदार्थं प्रयोजनत्वेन तस्माद्वाक्यप्रमाणेन विभक्तिः विधिविषयाणामनर्थक्यम्

स्यात्मन्त्रप्रयोजनत्वात्पादी तत्र्यर्थः विनियुक्तानां तत्र कार्याणामेव प्रयोगे तस्मात् विनियोगेन श्रुत्या हि विधिविशिष्टः स्यादिति चेदुच्यते। विपाकरणत्वादन्तरं

भेदेन चेतिन हीकारान्तर्भावो पौरुषकार्यं तत्र विनियुक्तत्वेनापि स्मृतः। मन्त्रेति अतिदेशेन प्रयोगस्य कार्यं प्राप्यते तत्र तस्य प्रयोगे निवर्तते तत्र भाष्यकारोक्तम्

विधिविशिष्टत्वात्प्रयोगकार्यं भावः सापि तत्र। उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्यादिति प्रयोगविधानापवादेनैव निवर्त्यते नन्वेकार्थत्वात् सिद्धत्वाद्विभक्तावेव याम॰

प्रयोगविषयत्वेनेति तरति। एवं विधावविशिष्टत्वमप्यन्यतो नानान्तर्पदार्थलौकिकप्रयोगप्रयोगरहितानामविभक्तानामेव। आदरेणेति अतिदेशान्त्य ५८

र्थः। ननु चेत्तरपि नित्यत्वात्स्यादिति सिद्धत्वात्प्रयोगानां प्रमाणमेवेति कार्यमिति तत्त्वप्रयोजनम्। अतश्चेति। शाब्दमिति तत्प्रामाण्याप्रमितस्यार्थः। नन्वेवेति। तत्क

स्य प्रयोजनमेतत्स्यादेवं विधिप्रयोगभेदात् प्रयोगभेदात् प्रमाणान्तरमित्युक्तत्वात् प्रवृत्तिपदे वेदप्रामाण्यमिति तत्प्रमाणविनियोगविशेषणे विशिष्टप्रयोगविधिविशिष्टं स्वार्थेन विधिं

ति चेदर्थमिति अथ प्रयोगपरत्वं तु विधानात् प्रयुक्तत्वात् पदार्थविशेषाद्विभिन्नत्वात्। नन्वप्येति येनोपमानेन प्रवर्तनमिति तन्मात्रत्वादिति विधानं प्रयोजनम्

म कस्य प्रतिपत्तिः स्वतन्त्रानुगतो नन्वेतदिति। एवमप्यपि तत्राणां प्रतिपत्तिस्वरूपभेदात् क्वचिद्वाक्येनेति विधीयते कार्यविशेषभावः किं पुनरिति अर्थादुपचारात्

स्यात्तत्त्वमानत्वे नित्यत्वात् एवं शब्दस्य स्वरूपप्रमाणः प्रत्यक्षादिप्रवृत्तत्वमिति अभिहितत्वनियमः तत्र पराविषयभेदात् स्वरूपं प्रमाणेन तत्र प्राप्तं ५

एवं तत्सम्भवतीति तत्र शब्दवाक्यं प्रवृत्तस्य अविधेयत्वात् तस्यापि ग्रहणम्। परार्थेन कर्मभेदस्य लक्षणान्तरमिति अभिहितं कर्मवेदस्य अविहितमात्रप्रयोगस्य तत्र

अर्थग्रहणेन वाक्यम्। कुतो नित्येति। हेतुरिति नाऽदृष्टार्थत्वेन प्रयोगस्य देशे तु ननु तत्र प्रमाणाभावादर्थमानत्वेन तस्यान्यथा नियतत्वात् प्रतिपत्त्यर्थं स्यादिति नित्य

तेन भवति एवमादेशोपि नित्यः स्वतः। चेद्वाक्यस्य रति नमस्कारादिषु वेदे वाक्यवशेन प्रयोगेन तत्र प्रयोजनविधानं तस्मिन्निति सिद्धवत् निर्गुणः तद्विधिविधिकर्मणि तत्र ६

ज्ञानपरत्वादिति पूर्वोक्तेन संगतत्वाभावात्तस्मिन् प्रयोगे भक्तानिषेधप्रमाणेन तत्र प्रयोगेनेति प्रयोगविधानानामन्तरप्रयोजनस्यार्थः तत्र प्रयोगविधानत्वादिति

तत्स्वाभावाद्विधिनिषेधानां प्रसंगः। एतेन च सर्वमनानाप्रतिषेधात् तत्र प्रयोगविधिरेव वाक्येन तत्र भावप्रयुक्तं शब्दस्य प्रयोग इति कार्यविधानां तत्प्रयोगमेतत्प्रमाणं प्रयुक्तेन

स्यात्तत्र तु विधिविशिष्टस्वरूपतः। नन्वेवेति। प्रयोगादेः प्रयोजनस्य कर्मसंयोगमेतेनापि तत्स्वार्थान्तरप्रामाण्ये विशेषाद्रसार्थः। नन्वेवेति समुदायः सत्त्वादिभावः

कौ० सर्वेमात्रस्येतिप सोऽचाविधानाः स्वरो वररिति न तु व स्य रनिद्धीमि स्थानिवत्त्वनिषेधो व स्याते। एकारेशश्येति यस्मिन्विधिरेसनस्वधायणा येनुपा
५८ नेनत्थाप्तान्नपारोपमानेविपरा स्थिति स्थस्थित्स्य। निमित्तकस्याप्यानिवद्धावोऽलम्बेनैव तत्वात्तेनपथा स्वपर निमित्तकस्याप्यानिवद्भावो
निवार्यतेवियाप्रयुग: स्थारीत्यादौ एवपरस्मिनेत्यस्यत्वारेशस्तवधायणात् द्रुम्यपनिमित्तस्यास्याभिर्तिनिभावः स्थापसारि भौ लाते प्रश्ने
मस्येन्तेनैवकारेणोचनमस्यादिवद्भावात्तमांसो मातुनः प्रारेतरवा द्वेरस्यहवावेकारे गौडीतेस्थारिवत्वादंसतापौ लस्यां पद्मावक्ठहचम्प्रभ
सुवेरिश्रीति स्वरनिपुणानां रेकतंसस्यायाः पशुनापजेतेनिनदिहविश्रितस्वान इरपर्येति श्रुतुम्पमतिरेका भौ निमित्तता वधायणाद
देवपस्यनिमित्तत्वात्स्वपोगस्य वडेरेनपाक्षिपत्पस्यास्थारतिनिषेधयणान् इपोऽति वर्णनिर्देशे तावत्त्वानियहणन्नासिद्धांत्वाऽवि
वत्तामत्तत्वात्यापिनरोपरतिमावः स्थाहस्तोऽति उभयथाप्येत्वे व्यवसा रदर्शना तत्स्थ: अणापारस्यत्वाणन्नण समुदायोत्कर्षादरो रेशो
पपोत्रभवतिनात्वोपीष्यवत्वानहिति न्हितवोत्तपक्षतोपिताश्रयणाद्रुपश्रद्धस्यनिषेधः स्थानित्यत्वा कोदर्शनमिति निर्दिश्यन्द्वति विश
निर्दिश्यमानमितिद्वन् [illegible] इति अंरता द्विश्नेरश्रीनिरः। स्वादीपातिति गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वात्गुणस्य बाध्यमनाद्रिपाद च: पर्वत्वमिति
वेतस्थानियोनारिषार च: पर्वत्वात्तद्धांगुणस्यापिपविप्रतीस्परोधः तत्स्थानिवद्भावेनरतिसज्जेन्यस्य धानारवार रेशावमंतः। किं कप राम
रेति नवत्वमान्त्रितोविधीपतेनत्वारो पौराधीपतेनासावारेशः पश्चारेशः समुदायः नामत्वाश्रीपतेरतिस्यापानात्विरोधः। नेनरसिद्ध्या ५८

निवत्त्वभवती समासात्तिरिस्यात्पुपणाप्तेरोधः स्यारेवपरीहांतरस्थानिवत्वस्यमानत्वाद्वेनस्याश्रिते व धिमन्नवरतिसमानाविकरणा विकारेकत्वती
पापर्वरन्तरनर परलोपस्येतितिलोपस्यपरनिमित्तत्वापपन्नपरंतत्विश्रेनेतिनिस्थितिस्यापिपरीहांत्तुतरस्यास्थितस्यमानत्वारेतनौके नेस्सरति क
नौरोसेनरनात्पुपणाडुपत्याः चानतद्वौनिस्यवद्वपारानात्मासात्स्वपस्यावस्यानिनेनोपात्रनस्येवस्यानिवद्भावोनत्तुरुत्तारेभौसेस्यर्थः। वि
पुणीति पत्तकार्यस्यास्याश्रितः किंतेनेवस्थानिवद्भावतत्रापन्नाप्यत्वाश्रितः रतिमवः बहुविधीति कार्यार्थत्वात्तत्संयोगमेतापाणुकाविधिरिस्य
अतेलोपपणारेशपो: स्थानितंपोगनतापोनाश्रीपते द्विर्वचनारस्पत्वेति द्विर्वचनारार्थपरस्थानीनात्पूर्वेपतेत्स्यनवोतिपरप्रुराणाश्रयणात्तनरशेष
हृलोद्विर्वचनारावात्रुपणोनत्वच: एवंपत्नोपोऽपि चोत्वाकारलोपेविधीपमानेमकतिानस्थीपत्तपवाविद्धि: नीतिभ्योत्तुर्यादौ दोपिपरितनत्त्वाप्रभ
वोपर: एवममुदायस्यपत्यपत्तेनतरस्यस्थापाकारस्वेसनारौषस्येस्थाकारलोपस्यविधानात्स्यात्रभेणाएवेति अद्वुम्थति कस्मान्नोपस्थितिलो
पेरूतेनस्यस्थानिवद्भावात्तद्लोपलीतितोपोनस्थारिति न त्रवत्तनेस्यरुद्धही सेवमर्थत्तत्वरंपवत्पोवत्कास्याफलत्वात् भौतिस्थलोपस्य
स्थानिवत्वारेनतोत्तकारोऽप्यवर्तीनिपत्वाप्रसंगः वचनसामर्थ्यादवधीनात्रुपलोतुरूत्तनारिषतिप्रसंगः विणेति स्थारपतेतीलोपेऽते
एकोरेशविकृतमस्यानत्पत्वारशिवापमितिनरसिद्धिः मात्रोतिनचनपौतितात्रितः। स्थारिपहणानत्वात्पारिति स्थारेनापमंत: थणारेशारजि
यद्विंगपरिपाणाश्रपणेनेनतद्युपते चनतीतितनतनन्तरस्यस्याघस्येनाप्येनपरे तनीमारुमोवरस्यस्थानाद्यपत: चोरमतात् स्तुः। वोपी

कौ० तितेनेकरिति न्यएनतोमत्वर्थीयइति : सोपि इत्यत्र अनुपलोपेन माभोत् नियमः स्यारीरोः इत्यत्र प्रतिषेध इति स्वनान्तस्य पेनास्य पोश्चीमिति निपरि
५९ मणानानामनुपोति तद्व्याने मार्गं व्याप्तमिति गोत्रलिपि परमित्यः संघोकनात्तिरणेपिस्यए वाच्यानी नियमस्य प्रतिषेधात्सूपेणावीधपपुरस्य मात्र
पंगानुसरणनहितान्य पेणापी इहरः सर्वेषामिति आर्प्रयुमणापामकतानिस्य सिद्धेयपत्त आर्याप मातो विविधमस्य एणार विकाप्तत्वात्मत्वात्र
पनिहस्वर्थात्समिधानीतिभावः स्वस्वपदांतात्पस्मात् स्थ्येवेति । कात्संयोगात्स्पेति संयोगात्तत्तापाः सपुरापाश्रपत्वारस्पर्शेविधिवेन कर्मणे
इति स्वेनात्वलिंगात्रविशेषेणात्स्यानिवद्भावप्रतिपत्तेरिति स्वेद्दढत्वर्थमयत्रपकत्वेव्यमेवेतिभावः । तत्रपरइति अनुतिकृतमानत्वर्थमात्रीयेने
स्थानिद्भावकृतेनुव्यववानेवचनमापत्स्यादविधानकं ॥ ॥तृपरोत्तादिर्विवचन ॥ ॥ वेतस्मानितिभाव समावनविधिरात्सूपेणाच्यतेवेतनसरा
रीतकृमुस्नरचेनतिष्मायत्नुविलिमनुपिरिजोपेकृतेत्सुरोपे संपरमितिपरसंतापोपकाः परांतलंघतिपद्यतरइतिपरोजनतापाविधौपमान
लोनस्यानिवत्वनिषेधात्कुतस्प्रसंगः तोमत्वर्थइतिरितेस्मिन्नाग्नीत्पर्थयानुपपन्नतिरेशारिपपनभिध्यानादिस्यासिद्धेयंतदूष्यते स्वकार्येनमि
निभमेतांपदिस्थानिवत्वनिषेधाभावात्मकार्येनत्वाभावात्साम्लिमसेत्तापरांतनतेविधौपमानेस्थानिवत्वनिषेधात्मकार्येनस्यपरत्वादुत्व
प्रसंगः । तत्रचेति स्थानिवत्वनिषेधाद्विलापः सिद्धः परांतत्वमपविधौ स्थानिवत्वनिषेधः पद्याकोनः कार्मिसिनीति । इत्युत्तमकारः स्थानि यस०
वत्वनिषेधाद्विलापरांतत्वेनाभिद्दइतिमवस्येव स्थानिवद्भावस्य परांतत्वात्तत्कार्यस्याप्रहत्यामावः । व्यथयं वेधि । तत्र वेतुग्रह शरद्ग ऊठ वेरो ५९

११८

कारेवा स्यादिवद्भावाद्रदृग्रहणेनहृस्यत्वरमितिनसिद्धस्वारिशुतिपरत्वेतापांथकारस्यपरांततावविधेयेतिस्थानिवत्वनिषेधान्नात्तेस्यानभमं
तानुपसेकारेत्याप्यस्थानिवत्वादुकोपातमेतरितिभिवावविकत्वात्परसंतपौर्नोलिवाश्रवा बुकभाव स्पणारेशोचारणचानेत्रएकारे
णोस्यवोराहृग्रणानात्कालिंसतीति पत्तद्वमाध्याणमिरंपपोनतं भावमाश्रुनपत्तेपितिभ्यस्येवेति उपमान्तं पकारइति पकारस्वकारोथे
थीपमानात्वपरोतोभवतइत्सलिपरांततापाविधानं । इदानीमसाध्यारणंयपोतनमात्र पदिकइति पश्शुलिशरानवद्धचामनुष्पनात्र
प्रम्वाद्ग्रीनिटविकृतेपनारावद्धमितिद्रग्रुलिशस्पमचोपेमतियस्येतिलोपेचपधिस्पंपशीरोतवैद्विन्मावि भक्ताभिद्वःपरत्वेनेतिपरांततापा
स्यविधानात्रोजिस्थानिवत्वनिषेधइत्सकारलोपस्यस्थानिवद्भावारकार्येनस्यभसंतापरसंतात्वेद्धिविभक्त्याश्रयेणपकार्यतस्येतिसि न
द्धेनात्वेकर्मसाधनेनुपपः पकारः परांतत्वेनाभिद्दइतितस्यतद्धेकर्मध्ये स्थानिवत्वनिषेधात्पकार्यनसेवभसंतेतितुल्यावधिकपाभसं
तपापरसंतापाएकमसंताधिकारापद्यावनाजत्वासिद्धिः । वाचिकत्तितिचकारस्यपरांततात्कुत्वमसंगात्कथंपुनः पौस्क्वमसिद्धिः । पाव
नोक्तपोसोपरांतोपकारइतितद्विहापिइकारस्यपरांतत्वविधेयपत्वात्परांततापाविधिनिस्थानिवत्वनिषेधप्रसंगः । नैषदोषः पूर्वमेव
नवंत्वनकारस्यनित्यवत्वान्नेरमीविधिरितिभावमावनेषविकसिद्धिः । कर्मसाधनेतुइकारस्यपरांतत्वेनमभिद्दस्यभत्वात्सरत्वनिदर्शनपका
रप्पापरित्रिविधेयतिस्थानिवत्वनिषेधानुल्यावधिकपाभसंतत पापरसंतावावनात्पत्वनिद्धेनोपरिकासिद्धिः । तत्त्वभावमाधनेषकारपत्रि

कौ॰ १० श्यौ ग्वेतिरा अत्रैव कृतात्स्थान्यपरां तत्र स्थान्यपि तत्त्वैरिति रलं स्थानेन पत्नत्त्वविधिनिमित्तात् स्थानिवत्त्वनिषेधः अत्रस्थानिवत्त्वनिषेधात्तत्त्वं सिद्धौ प
नेममिति वर्णा मितिनात्स्य विधयः रहत्तत्त्व वैपत्ततर्त्रकलने स्थानिवत्त्वनिषेधात्तत्त्व चिद्रिद्रिनाकाले पर्श्वाभिद्देन स्थानिवदित्यस्याप्यप्रमविषयः
नसात्र परत्वात्सिद्धौ वृत्तिवाक्यार्थविशेषे कर्तव्योत्पत्तावति एकादेशरूपेण तात्पर्यपरलोपो वक्तव्य इति वा विकः सिद्धः पदिकत्वपरप्रकः
नीदावितिलोपस्य नितिलोपे च सिद्धः स भय तरति पस्यानत्त्वाविविधित्वात्त्वारोपरमितिरूपेणोपमपाश्रुमणात् परे स्प्रमरति सवरपूर्वप्रसू
पः परेणवं पदिकेरूपस्यपेन परमिति नानिस्थानिवत्त्वनिषेधः यथेति पदिमन्मित्यत्रनसोपत्त्वस्थस्य च पर मिति वर्णे तेन परं सद्धुंसते
भवतीति न चेत्परत्वेन त्रिवचनदत्त्वमिति वक्त्वार्थामवेतात्तद्विपत्वात्तपरात्त्वाविधिश्विमित्यानिवत्त्वनिषेधात्त्वमताद्युत्वाभावः सिद्धः कादूप
तेरीति स्मनेत्रात किप्पर्णता त्वां किमभवति अकं हिनापि नेनस्य किप्परस्यपत्तरति वौरीति एकोएकारलोपो हितीपरे कारे तयोः स्थानि
वत्त्वाधकारस्योपधात्वमस्मात् स्थानिवत्त्वनिषेधे हितीयलोपस्य समानाश्रयत्वात्सिद्धत्वात् लोपस्याश्रयत्वान्निदत्वाधकारस्य उपधा
ना लोपः सिद्धति चारिस्त इति चरितेः मासंस्त्वतेस्त्वार्थीएणः लोपवारवर्थ्य द्वितीयोपः हलोपमापमीति लोपस्यनेनस्थानिवत्त्वनि
षेधात्तु सिद्धमिति ब्राह्मणाकाणूतेति निपत्तीसमासः कृत्यधारयेक एवेति समस्य पूर्वनिपातप्रसंगः आकर्षिकरतिवार्स्यैव्याकर्षीतात्त्वपदिति राम॰
हलपमतिलोपस्य स्थानिवत्त्वातक कारका एषो राज्ञेन स्थानेकाकेदसारी वसाविशेषं तन्मविधमानत्वरिति व्यसनस्याविधमानत्वार १०

120

नेनमम च त्वाभावात्सस्संभवात् स्वत्यवत्थानेनस्थापेतत्त्वव्यवहितेतिपिरवीदेशे वर्णे तेतत्राप्यवधत्वविमतोएवं नतपीते भवात्संत्रएव स्थान्यतोप्यर्थान्नना
स्थान्यवहारः पश्चात्तेनर्पत्तेपवः तत्त्वव्यवहितेतेनेवाश्रीपन्ने इद्वोलिङ्कणात् इत्थानेपि भविष्यतीतिवेन आकारस्यापिपतेस्थानिरितिस्थानिवत्त्वनि
षेधः कर्तव्यत्र पीतिरीत्रैतिफवकारात्रस्य भस्त्तम कर्त्तु एवमिति दीर्घत्वनिषेधारसत्तनमवत्रैते रहलोपो पीति प्रकृतः पथुनः आनुपूर्व्येणेति
त्वपरार्थानांसमपश्यपायुणमानत्त्वर रस्त्त लोपो परस्तेनं बृद्धः मत्त्वचक्र तो द्विवाचाप्योपधोपगरस्यन्ते सारीपपलोपाश्रुविनितनाः कथमपूद्धीप
त्रामिति भावः अनात्वरुर्व्यणापीति लोपरहस्याच्छतैतत्र लोपानारेशरतिविज्ञायते तत्रद्विर्वचनविधौ लोपाजारेशप्रसंभवात्सवर्णारि
विधौतु तस्य वसमवात्रत्रवारेशस्य लोपो विशेषणात्परातत्तुपश्चादिप्रभवत्यभिचारीत्यनानिमित्तिकानिपत्रीतितत्पापिनपरात्तेति योगविभागा
त्रद्विर्वो लोपानविशेषणमितिपाशिम्यातत्सारीधपलोपपूर्वलोपानारेशोनस्थानिवदितिविज्ञायते नेसम्मतिश्चात्रत्वाच्चास्य एवमावर्त्त्योर्थः सं
विहितारस्येना त्वयतीपनेपरणा कवातत्पानुनरसंसकारेके प्रक्रियापावाक्य उपमवतरति सिद्धं भिंध अमदाहमिति पात्कमारस्थेक मोवली
पानितिपवृत्तेश्वमताविमं वेधः जौतिति णितोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणस्मात् अचकत्वैति एपत्वोपाविपद् पणगुणाद्वदिरीदिप्रः पर्वविप्रमितिवि
रुमिति णिलोपमतोरत्त्विणवारेशावर्णाश्चपत्तातत्स्य पत्वत्तोणनमवति पद्यागोद्विजमित्यवारेशन्तवान्नणितमना सिधोकतत्रवाश्च
नेः मोगव हिमापोर्विपत्ति तिषिधाभावः ववमाव इरति कोविधिप्रनिस्थानिवदित्यालाघ्यसवरौनापेरपुराहनेइरतेकोतुनमपोराहणा

121

कै॰ २ रेवपतेर्दृष्टमिति। विंवमिति। विंवीवरी वरा। भ्यां। यत्रा भ्यामनुद्रा मारे ष्वेस्तनतस्य फलेसु कृत्स्न क्रहित्वानुकी तिरी धो नुकितनस्यप्ता निवृद्दा
६१ वा धमेनिति यः पाशेनी। निषमिधेयतम्य ने। नहित्वास्य पकालिनः पूरता। ग्नुकी पिपस्ला श्रुयाणानपाविमित्त कृत्स्ने दी मस्य पनुकस्या श्रीषने।
च्छन्यपा च्छन्दो वेनपोद्दी पदयी भा वात् कृत नःपा निमित्तस्य कालम च्छथवा गुद्दिपाकिस्यित मनावेनापिपोर्दापिर्ध भवति पंचद्दावेत्रेति मस्य।
देनद्धितरतिपुंवद्भावः च्छत्र पा षिनपुंस्क तेमा भ्यो पते रुतिप्रव पुंस्कनरा श्रुपेतु नाति पुंवद्भावः। च्छाप्त्कमिति इहत्वानमपदो विधानात
भेना भाव ः। भक्तपत्रवत्वा रि ति। विंवरा प्रवकारपेनपो तिकाः शरा ः किंनर्हि। ग्नितिषफलनाति वा विनरत्यार्थ ः पंच भिरिति च्छाद्दी
३ रिति द्रुजनया यह स्थेत्रे निलुकृत्स्न कृ हितन्नु कीतिरी धो लु कुस्येतं गणा न विधिवीन वद्दितं गो लुक् बाधनतरतिपणा रे शः स्वेनमवतीतेक
तेनु कितनस्य स्यानिवत्वापणा ः प्रसंगरतिस्यु निवत्तत्निषेधयत्यते च्छ्य्या विकल्या पेनपदश्राहोरेव तु कृ भविष्यतिननुपद्दी शराता रिति
वेन्यां तिषतिगो वेषसंगः। वृत्तौ श्रुपरति पथापि पुंवद्दा वे मिदस्यय सपवि धा वि सा त्तितया पि पत्र भाविभ त्वेनत्वं पुंवद्भावः। इहतुं कि मनाम ३
चात्कृतनः पुंवद्भावः। किंतर्हि मेयर्थिति। पत्र पुंवद्दा वो नाति पंचेंद्रकृति सामरेवते मणात स्यहिगो लुगनपत्परति लुकृ नगी डी या लुकृतस्य
निवत्वात् डी पमाति पुंस्कस्या नु कृश्य पेत सपथं द्दाणी ति। नथापचा प्रा भ्यो रेवता त्यमपुत्रा श्री ति तिष्का ः श्रुपेनसमा ना पापाभा कृ नौ भा वित पुंस्क का॰
वो भावादृणी श्रुपत्या नमत्वा भावा वा वपुंवद्दा वो नाति च्छ्यथवाप मेति लोपपदसंगः लुक्वस्या निवत्वनिषेधा दारी ध्य रतिपरा श्रि श्रित्यिस्य परत्वेम ६२

त्रेयन्नराहरणं तु पपपने शालुकि क्रते रेनेस्य स्यानिवृद्दा वा रस्यत धाना चलोपमसंगात। धीरिलोपरति। पी। त्वा श श्चानुरधि कैति क्रते स्या का
त्लोपस्यस्या निवत्ता स्या रिति भवति रहा रकै का नालोपस्या रिति ढेनस्यात क्रमलोपरति च्छदृद्दस्य थेलुगनवचने कात्येय ये वतरधे लुगश्च श्रानेति
ढेरेकृवीति। कर्तव्य भवती लु श्लो च्छ वचस्य कार्ये भिस्पर्धः च्छकोनक्रते स्यरतिस्ववचनात्तर्थे लोच मिदत्वात पाथकि मिति किंतु सेयाणात्र लोप
रयः परात्र त्रिधो स्यानिवत्व निषेधात्मिद्दा रतिना भ्रोनो राहूता ः क्रदयेतेः क्वनः का थेन कृपनी तिका यतकृ सेयाणा रिलोपत त्वणा न्नेष्विति नवत्वना
नमनेयो गारि लोपस्या निवत्वे। नरमा वार यमेयो गात्रलोपः रोहपतेर्दाकृ ले रूपने लेटृ श्रगारी नाम प्युरत्नता ना किं यीं ः नि धीं नित्य च री षी भावः। ४
भावनपनीति प्रमाणात्र स्य कार स्मणा ले विधी यमानम लोपस्य स्या निवत्वे निषेधा नौ च यत्र ः मा कस्मा मा सि वा न्नुस्या प्नोति द्विर्वचने च्छचः
परस्मिन्निमत्वयो नारि द्दार च ः पदते त्रिति नेसा कृ स्य चौ हर्वचन मि ति शर्वे वि धि ना भा वा रस्या न्न्स्या निवत्वं विधी यते च्छ गा पि निमित्ता स्यदेति
न्त्स्मिन्न्येतेशा सिः स्यात। तथा पि नपरे तत्र द्विर्वचने नि मत्ति धे च प्रसंगा रिरेव च ने च्छारेशरति कार्यानि स्त्रा रत्नपर्वः पन्नः। चक्रनुगोरस्य च पणा
रेशे क्रने एका चो विधी य माने द्विर्वचन मनक्त्वा रणात निमित्ति स्यानि वत्वा दणु क्रमे च मा प्नोति च्छचद्दीति। कार्या मि ति शैवोहि घी श्रमि ति भाष्ये
व द्विर्वचने नेति किमर्थ हणि ना मन्नु स्वरस्य ष्ट णा स्य पयो तने भसे ः क्रमो च तिभमो हस्ता त्पुप धाना लोपे क्रते द्विर्वचनम्मा भ्रिति नैनरतिंमस्य
मतिवा द्विर्वचने स्यानि ति म्बक्न नौ वि धि ष्या भा वा त क्ठो र म स्व्रे वोपधा लोपः। ढेरमि वरु णा नु विधि ः। त्रप क्ता निवत्वे चनि पत्नो स्यत्व रचेमि

श्री

कौ॰ २ परस्यदेवेकातोक्वानित्यमिरेत्वालीतिद्विर्वचनंपणमेकाचरोतिपणावाधित्वात्सुलोपट्ठःप्रवर्तनेतेच्चधितमारति। स्तौतेरवाद्रोरोपणीतिमिप्रकिपाद्य
६२ येणाचोरो॥२॥कारमात्वेवेपत्वारिकारम्पगा॥ःवत्पणारे॥ः कसेपतेतेति च्यविपोतालेत्वाःमद्विर्वचनेककेत्वमेपत्वानिवरितिमवार्थमात्रिमेतदृत्प
नेतरत्वेदृति॥ःशिल्लरणस्यानंतिम्प्रपतेपरोत्वः॥द्विर्वचनलिमित्तरति॥ च्यम्मिनपतेनप्तारस्यपविरहंतउत्रत्वनुपरिहरीष्यते॥ वर्थिद्यपुमलिति॥
पमाहा॥हहः कर्मधारयोवा॥ ट्योवनिरिपावमत्ताप्तकंचपुतमनुष्यैतेनत्वद्विर्वचननिमित्तत्वान्तदृपोरोपणानेर्वाद्विर्वचनमुच्यते च्यथत्वा
थिकरणोत्पुरु हितुचनेतिमितिनिद्विर्वचनं एतरमनेतिपद्यमानमनिपोहाराक्रमाहच्यथवाकारति ब्वमपीतिप्रकत्वाद्विर्वचनशरूपन
एयात्विशेषतोउपप्रत्नत्वात्नकालात्वधारणाभावः॥ एवंतहीति॥प्यानिवरितिनानुवर्तनेतइतिभावः ब्वयपटेति द्विर्वचनेनमनपुस्ता
दितिनार्चाद्विरोपणांद्विर्वचनेच्चपीतितच्च नस्पनराशिविविधेर्वचल्यनारोति कालंपुनर्गति विद्युद्दनारनपोरथयो॥केनाद्विर्वचनरमेन
पूर्तनानपानारिनिभावः॥ एकशेषनिर्देशरति॥सर्दविवलामावोपिसत्पाणमित्येकशेषः॥ संतापीभाप्त टल्पतगंगात्वात्रप्योनमापोसो
कैनिमत्तमनपोऽथेकशेषविधानारप्यानिपरिकत्वाद्भुवचनाभावः॥ च्यथैकशेषेणसमानफलत्वात्तेनमारश्चितनलस्पते ॰ सुपचिनिर्षिति
॥नहितोकतलमस्यानिवडाचमतरोपापुपतितपुमर्थेपवर्णापरफवर्णात्रोप्यामः संनवीतिपिपविद्यानिपिपल्वितत इत्यत्रेनानेनमध्यानिव एम॰
डोवात्तत्पुरुषिपवर्णग्रहणाघातितिपन्याहा॥ प्यग्रहणात्नग्रहणाच्चलापकानेकतनमस्थानिवडावोनुमीपतेसनुत्तराणाविनिमीनितनकं ६२

यंतेनेवप्रत्युनित्वत्वानुमानंनतुनित्यवनीप्सयोरितिद्वचनीप्सयोःपरात्ययावधिनेतरतिपेनताच्चवधानमितिस्वकेनैवमस्पपेनततत्रच्चवधानात्व
पणात्वोदवेवलसच्चवधापकरूसत्वात्तात् कालिपुत्रगति च्यन्यथानिद्दत्वाद्यतः॥ एवंनिप्रतिषेधेनापीति च्यवंतोवाचनिकः पर्यवि
तिषेधोनद्विनिस्ताना॥मात्र्योपारीनामनित्येनद्विर्वचनेनत्वाप्या विप्रतिषेधः च्ययंनित्यत्वतुमितिकचं नस्पश्चपटपरीणामिनः॥एवंनहिप्रकृ
त्यपवापवारविषयमितिन्यायापणात्वभवितव्यमितीपटुः प्रवर्तनेतरतिद्विर्वचनेककेनेप्रानेकाचरोतिपणामिद् ॰रोरारेशस्येति करोतो
रेरोपत्रिनंगेतस्पपोप्यामस्त्रुरः तुराणारितिसोकामारेशोभवतीत्यर्थः॥पत्याचुतावविप्रतिलुणोनावपिपतितत्यायविपतिप्रत्याववि
पतिपुत्रकारथिपतिच्यनतिस्पुरणोविस्तीकाप्सारनेच्च च्चचपरापिवषःशेषकते॥ प्यामप्सकारादिलेनात्रितत्वायाप्यामपसंतावशरति
कालेसिति एतेनेवतेणत्वात्प्रागेवद्विर्वचनार्च्चावारेशपोःप्रवर्तनेनारिवर्णानतापामप्यामप्रमातापामत्वंविधीयते नतुचत्वपापीति॥
सुपणातिविविनितापन्यार्थमवर्णपतात्वामित्पर्यः उत्तवरीतोः सुपणासीतिनपठतिमम्पनतोस्याम्पतिद्दत्वात पाराथुमिति इत्यर्थेपंत
गात्तुतापकेतपालपर्वेपुनववक्तव्यमित्पर्थः॥प्रमापीतिउत्तमपत्मार्थवकव्यंतरेवाधिकविषयेउपजीव्यत्वरत्यर्थः॥ च्यत्रापुस्याहः उ
स्पस्थान॥ निपतरोरारेशस्यचतुरशारोरोति च्यप्यामपितिवर्तते इत्यमपीतिपयोनरोणतत्वानि॥समानाश्रयत्वात् पवर्तनेपानेसनि
मितपट्ठः तत्वराण्पनिमतीवक्रोहिनिदेविक्रतेपात्वाद्गुणः एवंविप्रतिषेधारस्वारेशानसर्वेद्विर्वचनमितीनिवकव्यो नस्यानितावपिचनीत्य

कौ॰ २ ६२ चेत्विशिष्टानार्थं वक्तव्यं। तस्मादिति न च तस्य प्रत्ययस्य लक्षणे ॥ प्रपणीति ताप्यकमेवं समर्थ्येऽपि प्यते। अन्तरंगो निमित्तविधिर्हि वचनेन तत्प्रति
बध्यते इति तत्र हि वचनेन कृतेऽपि यथा प्राप्तं प्रविशतीति। तत्र पक्षे। परिमाणामात्रेन ताप्यकमात्रो नपि। स्वादि यो तरीत्यत्रापि पिश्चे द्विवचन प्रसंगादति
प्रत्ययमात्रि: स्वार्थतु स्मनार्णेपायं तात्पकं तस्मात् स्वापेते। प्रत्ययालंकृत्वात्यकारेण। तथा प्रतीति च कर्तुरित्यादिर्न सिध्यतीति स प्रत्ययमेव कर्तव्यं
यत्नेनेत्तरार्थो नित्ययो तरर्थं तापकमात्र प्रमाणी प्रतनुस्मनानी प्रायो प्रतिमिति सिद्धेऽर्थ वृत्तस्य संनिहितः॥ ॥ इत्युपाध्याय जैनेन्द्र प्रभु जकक टकजे भाष्य
प्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे दशममाह्निकम्॥ ॥ ॥ स्वरूपं शब्दस्येति संज्ञापमिति वचनात्तत्र शब्दस्यैव संज्ञा भागोती
निभावः इत्येतदाश्रयमिति विशिष्टमवेशे वेतन्त्रवो यत्नानुवादे चारित्तोपे विभाषेत्साद्धे इतिकरणादिति इहापि तत्प्रत्यानुवर्त्तते लोपर
सन्नार्थं संतोष्वितनादाद्यार्थ संज्ञानतरस्य सर्वेषु संज्ञासिति परिहृत्यभावतो प्रयुक्तस्याचाख्यानं क्रियते तत्रानर्थकस्यविषयादस्य
नाभयोगात्स्वरूपं नमितित्तोपसंज्ञा प्रसंगः जिनात्संगमेति संगमेतावद्विधानपनि वद्धानन्यादप्यस्य पाल जिनो विधानं प्रसार्थे तित्य
पाठ लो विधानं नेतन्यस्य पदति जिनाति सद्धितिमित्तत्र स्यर्थः पञ्चेति पुष्पादेवानत्तस्मादिति तस्मात्त्रि पुष्पादात्मोन्यस्यप्रत्ययो विधानं नालो एप॰
न्यर्थः। स्वतोगे कार्यं चारपति किपरेति चपुरस्य चक्रिप्रोत्तरे नमनित सचक्रादितिकृपसंज्ञाः। जिदं हित्विति श्रीत्वादर्थो द्वाप्यसक्तस्य परस्तो ६२

नेतन्तोपसंतं भवतीत्यान्नेपदग्रहणमिहानुवर्त्तते न्यानं चप्रसंगः तेनप्रसंगोपरस्त्रोत्र विनितस्यते। ग्रामणीरिति अर्थोपपदधातुसंनिधानादर्थो स्वा
त्या ग्रामः प्रत्येतोत्सो निभावः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्त्तते चारित्तोपरजितनतश्च स्वाचीह पोभवेति योताना श्वाताय रदृतो
निनिपातनविकल्पो तस्मान अर्थेति अन्तोपि चारीनां स्यात्यात्र्यासिन्नसंगः। क्रिपामोवायमन्तरति सन्नुहिसेति क्रियो विधानारणात्वसंगाना
वः। प्रत्ययस्य प्रत्ययग्रहणमिति लुगादिविधौ कृ विज्ञस्य पः सात्रा त्रिर्दिश्यते कश्चिदनुवर्त्यते कश्चिन्नामसमर्थोऽनुप्रनीयत इति भाष्यः। अपस्य
पत्येति। स्वविधमानः प्रत्ययोऽपि स्मिन्नसंनितरप्रत्यये जातं पीति यथैवं इस्सारो नुनिर्दिष्टमानस्यादेशादेरिति स्वप्राननीत्यो प्रस्यपंशेचनयविप
निमित्ततरेत स्वभो। नहि नस्वकीलयोगोर्लैकिकत्वे पञ्चगुरिलादिरोगाशशून्नानां भावाः स्मात्तात्तामामानावनहितस्तुकीर्तिप्रतिषेधो प्रमर्थकः स्यादि
तिचेत एतेन समासान्तेलुक्स्यादिस्यर्थवानेव प्रतिषेधः नत्वस्वभावता। महत्त्वमादर्शनेलुकंलतेन च तत्र गोशब्दस्य भावतोः प्रवृत्तिः नैपरो
धः। व्याख्यानुमाभिभिरप्यार्थप्यरजोमत्त्वात प्रकृतेनपीति। सप्तरापस्यपष्ठीनिर्दिष्टात् कोपा विभाषादिति एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशात
वृत्तिः सेतत्यकारेणरात्रनिपापते। विशिष्टनिर्दिशादिति उपनाम्येवात्रनिर्दिष्टव्याविस्पर्धः अगादयरति स्वतः कर्कोमितकर्मकेभोति कोम
गात्स्यमेदेनोपादानात्कविद्गुणादेशाद्युपरिकार्यं कत्समन्तरस्यर्थः जिपतो तत्कविधानसामर्थ्यं तद्गुणभावः वेषांन्म्यार्थरति प्रकृतितिहस्य
र्थभवन प्रत्ययत्वानिरस्पष्टोपीसर्थः। षष्ठीनिर्दिष्टार्थेति। विशिष्टस्यप्रत्यर्थस्यस्याने योपात्स्यानिर्दिष्टार्थमित्यर्थः। स्थानितिपत्तापद्येतात्स्य

कौ॰ ६४ स्यः कश्चिदानंतर्यादिः संबंधः स्यात् । ततश्च तत्परे तु विनिर्मितं चालाः शोभना रस्यां तेन पर्वाद्विनी । तं तमप्रसी भवादेरपि तु स्यात् । नर्वादिशार्थे चे
ति षष्ठी निर्दिश्यार्थं तच्छिन्नमेवेति तार्त्विक कर्मणांपि कल्यार्थवानर्क्षः । प्राप्य कः । स्था । ए स्य कौरि सर्वे यो तस्याश्रित परिस्यान्यत्रिनेतरे के कस्यचन्दघातोर्वा
स्यः स्थान्वन्तर्नतेदावेवादेर्शाद्धीपेन तत्रागमप्रयोग तस्यैव व्यञ्जनमिति प्राप्तम् । श्यामात्रं तिनिषिद्धस्य द्वल्यस्याकत्नेः स्यपदेशितमाने
णत्वेगृणवीत्यिक्त्यादिषु देशनिवर्त्य पादितस्य न तु नयन्नस्य न स्यादेश भावात् । समायां पारांत सिद्धिनात् नियध लिंदि शाद्र्धस्यस्यपद्भग्णं स्याप्यकानत्क
तत्र्युर्थवा शब्दस्याच र्हितः षष्ठी निर्दिष्टार्थं तेनेकत्रिम् । सत्येवं मन्यते सर्वाणत्स्याकौदिन्यपरस्य च परकार्ये योगेश्वरस्ततोपलंव्यप्रणमन्तर्वर्तते लुगि
तिच्नेनागमस्य कौदि सप्तपो योगेत्र विशिष्टत्वस्य लङ्कुपरि पूर्वस्य पञ्चकं निषात्मस्यपरस्य मिति कुर्हिनवानादेशाद्विनिरुतार्थः । कथं किंप्रमा
णपीति स्वनेत्यस्यैषि वचनात् मसप्रसर्पोत्रस्यन्यस्य गानुवर्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति प्रत्यपरस्मिन्नितवचनसामर्थ्यात्स्तोपस्यापितिवाम्यनेव
वचनप्रामाण्यादित्यनुवर्तनात्तिंकनात्स्याविषष्ठीनिर्दिष्टार्थं तत्वम् वस्थितेः । तस्यार्थेनेदिष्यस्य परेस्य पत्रावस्थितत्वात् परस्यतस्थापित्वं च भवति
स्वरपरमिति विपर्ययप्रत्ययकल्याणेन स्वतुपनानदोषाच्छिनादि परमावर्तस्यादेशः स्थितः । ततोलुगम्प्रमाणेपप्रयुक्तस्मात् लोपानुवृत्त्यैवत्वाति
दत्वासुकंन विरुध्यात् । विहितस्य सर्वादेशत्वम् तथा कः संपद्यते द्विरीपमिति लोपविधेयणापेक्षपादितीर्थं । पादपेतस्थानुवृत्तेर्पंप्रयुक्ति स एम॰
कदेशोलोपरति स्वपरवाक्यिमासप्राप्तिविप्रतिषेधस्तत्त्वमधायोरस्य रतिस्वरपर्वादिप्रसंख्यानपक्षे समवेतरतितमाप्यमोदाहः त्वर्पणाणस्य ६५

१२८

परेतः गौणत्वेद्दिसतिमुख्यमेवतं स्वस्यपासकर्तव्यमेवप्रस्यपद्ग्रहणं स्यात् स्वादीतेनिप्रत्ययादुपधालोपेत । तेषु कः स्वमंगविनानारनुनासिकलो
पः स्यात् भूतस्यलोपे मस्यपदग्रहणमिति यस्यपनिमित्तकार्यं लोपे भवतीस्युक्ते प्रत्यासत्त्या मस्यपस्येवलोपे रतिवितामरतिभावः । सोरथी निम
स्यपस्यतत्रणसद्दौ नेमातु भविस्यथ्थं पादि स्येनगृह्यते सुप्यपस्य विहितस्य वापदे गोतंत्वेनिमित्तेनकारनकार्पो भी वेप्याप्रमपत्रमत्तास्य
भवतिमवेलोपेप्रस्यात् मस्यपग्रहणेनतुमतितिविद्वत्वात् पमर्थीभवति मस्यपस्यलोपेनस्यैवपुनः प्रादुर्भावरति स्वविहितलोपविधानमनर्थकं स्यादत
स्मान्नस्यपनिमित्तेकार्यलोपे भवतीतिनाचार्यस्याशीर्षमेतद्वितिरेदेहे पिप्य । व्यानाकारणमाचनोलत्तणशरद्धापरापेक्ष्यते सन्यथाक्रि
यमाणेपिमस्यपग्रहणे भावमात्वना शरकानन्तिरेतेनपस्यपलोपेनस्यपात्रस्य प्रादुर्भावरति पद्यामामणीनितिकिंपोलोपेत्वायुस्यतिः ।
ततश्चार्थोधिस्यचपरमंतस्मादितिकरणमात्वनत्वेप्याख्यानमेवशरणमितिभावः । नक्षणादारेपारानमामर्थ्याद्वाकारणमात्वनोलत
णशरद्यन्यथालोपिमत्स्यपरस्येवतन्नं यस्मात् नतिमतपरति मस्यपहोदत्रलुप्तनमपीत्कानिर्दिश्यतेनेनमस्यपेतस्मिन्नकार्यं तस्यलोपे
विमवतिन्यव्यामणी । नत्रकिंपिमतितुष्ट्वः इत्याभावात्केनेकिपोलोपेस्वत्वेवतुक्यामिः दणरिति कुतिणमितुहोसादीनोहृवेतिप
मेकिप । स्वर्णतग्रामातात्सर्वेविजोपः । गमः कविस्पष्टहिलोपोगविशेपापेक्षलाइहिगः भित्रविषयत्वाच्चपेनत्वाप्राप्त्रस्मापिना । योनभव
ति । मनित्वस्मित्रापेनेवविलोपः स्यात् । तस्मात्सतिकिंपिनात्रवः पानिः अपितुकिलोपेकृते मन्यतारिति । एकमेवमस्यपग्रहणसामर्थ्या

१२९

कै॰ ६५ ऽतत्वमस्यलोपस्तिपारने समर्थे। वर्णात्तु तत्कार्यमिति। प्रत्ययलोपेनत्वतत्वाक्षिस्य प्रमाणेन प्रत्ययप्रत्ययक्कार्यं निमित्तभावः प्रत्ययलक्षणाश्रयेण
वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन स्यात्। मर्दनाद्यौ वक्तमाश्रयमर्धं [illegible] प्रत्ययग्रहणेनु मनिमित्तस्य प्रत निमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे च निवर्तते
प्रत्यानिमित्ते कृत विति। अत्र पदे ह्यमणक्ष्य प्रत्ययस्यापि व्यपदेशेन निमित्तस्य स्थैव प्रत्ययमाश्रयात् [illegible] भवतीति न प्रत्ययेन। अन्ने
नैवस्यापि ननु वा तल्लोपस्थाई वा तुक रस्य न र्थिन्निह एव्यो वै चित्तो पो स्यो वै जीति च लोपस्य वत्निमित्तत्वा रा ई धानुक निमित्तत्वा भावात् ह्रुगा
भनिवेधेन न भवति नेन्मुधे मुकाविति भवति ननु मुर्धो मुकीति किमर्थमिति स्यान्नित्यत्वेन सिद्धमिति भावः। परत्वादप्यन्यारिति श्यात्वक
हेकागांवाशे प्रत्ययेन निर्वाचितन मिति [illegible] शीकता [illegible] प्रोति। शाह्लेणक राणेनाचार्यः स्वशीमहिणमा कैवक्त निमित्तत्वेनाचाचैर्यः गतो
वैति शास्त्रं स्याद्रित्वेनैव पत्रे मानस्य सुतेजन्मप्रत्याख्यानेऽन्तिरत्वेन्स्यान्या ख्यानारम्भविशेषः। न च ह्लानिवद्यावे नसिद्धमिति ह्रमणोहिस्मारात्
द्विविधत्वात् लुक्श्लुपसंख्यानमिति। नत्को कोडिस्मृन्याय नलोपसंताया लुणार्थिसंता प्रभावो वचनादिति भावः लुण्ग्रहणास्यपस्तहलणार्थता श्लुलुप
वपिश्वोने चत्वारश्लेनसमिति सूत्रे दर्शनयपानुमप्रलोपसंता विधीयमाना लुणारिसंताविषयपम्प्रवृणाहे नैनचवे संता नीवावाश्चमा वाधकभावसम्म
वेशास्थान्यान्यामासादिभिक का। सेश्वत्सने लोपस्य संविलोपसंतितमस्य भावोलोपसंतित्वेन नस्यारित्यर्थः प्रत्ययादर्शनेति। लुकस्तुलुपसंताने सप॰
नक्रेस्यायोनान्यर्थः। नत्ववृक्तिस्वविधिरिति। उपलक्षणं वैतत्तेन स्थावपिस्तुल्नविधिः प्राप्नोति नुहोमीति अतो वक्ष्यति किं तत्वमिति। लुण्यपिसु ६५

त्रिविधिपुसंगः हीनकीति। लुक्वनहीन लुकीति। नन्वात्लुकिल्विधिः लक्षणः प्रसक्तेति। पूक्ते वद्धावः स्यात्। न वात्र्यमिति एकुपैवसंतत्पापरेश्च्या
स्रेषुभेतेपस्यापवेमिति चेन्न केसंताविधानला मर्थ्यो नवाद्युन्तग्रहणविता पनु नन्वाञ्चिन्नस्त्व प्रत्ययापाद्यादनु गारप त्रास्थीपर्ये स्थारस्विर्वा लुगा
स्थिराणा नाराश्रीपन इति त्रावितग्रहणमिति विधिप्रदेशेषु चतनाद्यपरीणानवताः निलशत्स्य प्रयाणात्रा विसंताविता नाद्या प्रदीर्घेवेनिति
ह्रणात्सनाना विधौनमाप्रत्ययास्य प्रविषयाचणाह चैता गौ मानलोपसंता नियमेनुता प्रवर्तन्ते गोमतीभवतीति चेल्लोपेकतेनेलुक्संतापासंप्र
लुक्तादित्वलुकीतिलुक्स्त्रामेति पूर्वत्रावज्ञानमवतोऽव्यक्ति कार्णात महद्रताच्चाणीनत्वमवतिता माना धिका प्राप्तलिस्यता हि श्वरम्नो क
विहितवास्यानिकाहेवक्ष्यिन्मते ननु चाचापीति लुणारिसंतानां भेदेनोपारानावर्थवितमहणामिनार्थः चाक्षस्मूरिति प्रत्ययार्थस्यापारमीत
स्तलोपसंतापत्यान्यारिति लोपसाद्रुमाष्वरिति पद्माणो मतीभवतीति चेल्लोपेकते लुक्किंविन्नु कीतिन भवति तस्मा लोपसंतापान्त्य लिनत्राति
नग्रहणे अतो निमित्ताभावाद्रिति निमित्तराहेनन्निमित्तत्वमुच्यते तेन प्रत्ययमतः कार्यं प्रतिनिमित्तत्वे नाशनमस्तु नोयनिमित्तत्वात्स्यारित्यर्थः। अ
नर्गते सविरः विभक्तात्पानाहिरिति निपरसंताचाधितेतिनलोपेनाथतु स्वरलोपश्चाथ रिति लुमेपितनिमित्तलोपो नस्यात्तस्य लोपश्च स्यात् अक
स्वाडीति इवाचपरसंतावाधितेतिनलोपेनाथतस्थ लोपस्थास्तिरितिलु नेपितनिमित्तलोपो नस्यात्तस्य लोपश्च स्यात् अनुवर्तनस्यारीति इवाचपर
संनेतापवादिविनिर्मुच्यं व प्रत्ययमनन्यसंतपाद्यादिनाहिनी प्रत्ययांतेन न समर्पराणस्यमानत्वमर्पिण्डितेनेव चाद्रोपसक्तत्तमत्योगासेति प्रतिवे

कौ॰ यात्मभवति। मस्येन रितिः कालविपकपेश्रुतिपारनाम्यानपतनत्वस्यपश्चयोगः। एतरस्वाचावधिमेराद्रसंतपावपत्तमेवपरसंज्ञानाचाथ्यतेनममराप
६६ ष्यमनुवंतनत्वानिमित्रालुवेनुवस्यपेक्षनद्विमेराभावास्यस्यतत्वाणेनग्रापाभेस्तपादेश्योपिपरमेनेनाभित्तवे। पकापवारतेनस्थितीपाय
दत्वेनेतिभावः अनपेति परसंज्ञाद्रपमनेनरर्शितंभसंज्ञानामस्यपत्तसणेनवर्णाश्रयापाधिपवति पथ्यानतःणेश्चिमामाभः तुरीयत्वमोपॆति
।अनेनेवप्रसयपनिमित्तानिकार्याणिल्भवेपिपरस्मैविधीयतस्तेककमामावासौर्थापपंनप्रकरणनेत्वापस्याथावाना त्रनेनवाल्वप्पदे
शविधीयते मिहंतिति अन्नेभावो ःन्यहलुप्याप्यपेत पाद्यारेशः। आन्यभाव्याएवामभावमपिनित्यार्थेप्यन नत्यपविधीविनिषाननिमः
कियोपापनतापोव्यपरे रा॰ पित्कन्यस्यपरस्वारिमत्तोपप्पानेनविधीयतेतत्पलविंवभ्यनंनात्वभुपवहेनरति मिहोविमनिषेधः। मत्तामात्र
मिति हारारिव्यपस्त्राल्पसंर्थः चयेचमिति इतिलल्लुपेणापारापान्मनेपरविधीयतेननुकाल्लुस्मतापाथितेतिभावः गहीतापगुण
धानुसंज्ञात्वितथापिनतद्रुपारानेनात्मनेपदंविधीयते हेतोरपीति आरोपपमरन्नरतिलत्तोपात्रांहति ः सताप्तपोगप्रकसेलीतिवध
रापहेतिमसंज्ञातितिरिक्तपते विनापोनातेति। विद्यारेवतीतेहिलीप्यन्विपापपवंस्यातुमिस्तणेहुक हिणएनित्यचातद्रत्यविकामहे
पोत्वितिचेन्न चतेरीति पथ्यास्नावयापनीतिचापंचाभिन्नामभूयपरणपक्रपोनत्कोभवरोव्वशार्हस्वारिपायान्त्यापुरीनेवाधित्वान्ना रामः
वाष्फ़ःण्याप्त अतरत्वप्रिकामहरलविधिःपक्षः। मापनीति। न्नोनामूरामोविस्तवचीस्यतवत्तेनारल्विधिपात्वा चर्म्येक्रिति सुपामुरुलिमितु ६६

932

क्र। सवपमसंतापाद्यन्नावाद्वलोपः प्राप्नोतीतिमविः सं्युद्योगितिक्रव्यंताप्नने चमारीर्यंलमिति। सतिचसपेपमार्यदसंतसत्नेपिभवनीतिम
चार्थः। पविदीपित्यारोचलातिपव्यपरीदीदपोनतनुमितिपारीप्रीत्यत्तापिरीधेएवमवति अपोनत्यमिति पपुम्बल्विव्यपर्यादिस्वनतोतिस्यारोन
थापिविशेषविहितत्वान्मारपोप्यप्यवोरारणगीतिभावः अनत्रुरिति पूर्वसेवहिलोपमाधिसेनरक्रेपरितविधिरोपविहितत्वारम्भेव
दारितिपवंभव्यवत्रतेतरामेवुहिलोपोनस्यात् वेपरति। रुप्रेंव्लेतु. निपआपः धुः। हिर्बवृत्ते चर्त्तेपिपरस्योघ्र्वानिव अम्यासस्यासवर्णादेतोप
३ः अमरति उवेवलेर मिप पूर्व आवलोपः इर्युमितितु नवलोपरति रितितुचाणक्किपोनस्योपत्वापतेअभावरूपत्वान तोपा
ति। यतिपारनविकिंयोत्वारिशितितिभावः चणेपाकोरउति। अव्कावेणाणांतेनविशीप्यनेकितरपीतीव सर्वेधातुअकाएवेतिविवक्षगुण
सापथ्याद्रपमाणाकारत्पारणरमिविकापते अथवाएवोकाररतिच्यणाकारोविशेषमनरतिवर्णानिमित्तोर्डीपुनतुपस्यनिमि
तेरतिमस्यपेनलतणाभावः चन्नोकसरति अकारणवपवरसार्थः अथवापन्नवपवेयमतगुरोयवर्लते मत्नावपवोपिकारहस्यार्थःप
हृवचेरतरविध्याख्यंवं शुच्यमीति अनुवानेनहिवेषणामपीतिमरारिविध्यमावः। नेश्वणेनिस्पित्रमात्वेनमस्यपवनिमित्तमितिरिणाभावः
क्रिपनएनरिजि लपाप्पिताएनार्थमवर्णपवत्क्यापितिभावः गासस्यलाहरि इतेनपस्मिन्सूत्रेतिपमार्थमेतहदर्थं घ्याषाक्षतित्साहे
गाभ्रेनस्वत्कनेनविघ्यर्थश्चाआमारुणाशेतुनभवति शामुच्चनुविाध्यादिवरांस्थवनस्यपस्णात् चन्नपेरहीलेति। प्याविवृक्षावेनसिद्धे

933

कै० ६७ मत्स्यपोतो नियमार्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं तस्य च पत्नेोपे यथा स्यात् । सोमैर्नवीरस्त्रत्वनिनत्वनग्रहणं निवेदिनिवचनात् स्वस्य पश्चात्तस्य पञ्चमुख्यमान
दनिमत्तु ष वृक्षस्य तस्य निवृत्तौ भावात् उतोपरा कृताद्रत्वाभावेन नस्त्रुत्वाभिस्य त्रोरात्रत्वं च भिनत्ति चोत्र परादित्यधिकारात् संनिपातपरं व्यवस्थितविभा
षयवि सत्याव्यया निवृत्तावारमिनत्वमत्र परस्यत्यात् ॥ ॥ कृतुभ मतोऽस्य ॥ ॥ कुमतीति कुपत्यनपायामित्यादिनपरर्त्वे नेतुप्तनेनत्यपः श्वेतिपदमन
भिवि स्वर्थः । एकः पूर्वपरयोरिति एकः पराश्चेयोमयः स्था । तस्य स्यर्थः । पूर्वस्य परस्य परादिति परं द्वयोश्चय स्था नत्रस्य स्यपजन्त्यांणमवेत्स्वरूपविनिष्टं नेलि
निरुक्तिः इति निपातः । अङ्गस्य एगाधिकारान्निरेशान्निवृत्ति केत्यस्य चत्वं गत्वान्यनिषेधस्याभावान्निमिनिभावः । सर्वेलोमस्त इति सर्वस्य स्तुपीति य
राधेराने तत्र वदुवी रोपकृ रोयविधौ पत्र रयेकपरादौ भवत्येव सार्विति सर्ववित्वाद्धिनोरात्र स्वस्यपरोराद्वारादित्वाद्वा सवशर्दविधा
दित्वान्स्तीरात्र निस्त्वोणत्वं परात्ततेविशेषेण स्यात् यादिरातामिति यानिस्याद्वि निमित्वोलुक् येभ्यो तुकिविधान्यस्य सिद्धौ नन्दित्वानप्रत्य
यलक्षणार्थं विभक्तिलुक्केति एकादेशार्थः शिकेतन्यस्यपानोलुक्केते लक्षणनिवर्तमानेत्यपशवोत्त नन्वविनियमरानोभवेत् । याज्ञकार जेत
यत्नथे वा चेत् कितत्वाद्रतिनिषेधुपरिभाषाहारः उपूर्वीवाचामान्तृति रेफस्यादित्वाकृतेनोत्तुत् अपंसतापाविरपुराद्वाराणो मतापार्तु संता
यायुपमामपिनिभवितुमपाकरात्रत्वेन अत्रपरोति राजादिष्पांत्रियश्चरे विभिन्न निशेन्नित्रिविं तेः त्रियस्त्रस्त्रापकरात्रः पयितिप्रवृत्ता प्रशिविपदृति एय:
पूर्वपरस्यकृतिलेणात्रोरात्रोपपादिमहिश्वारोभवतः । अहरादीनामिति अपुपीतिभस्त्रस्यप्रतिषेधः पर्युराणेतुरीयाहा निरायरस्य त्राणिपुपरेति ६७

रायशहेषपायोरत्वंस्यान् सर्वत्वेष्वमे लोपगरेनसोर्नतत्वानपत्सपलक्षणेनसुप्तिमेनिति त्वत्वनिषेधाद्धैतेनसवनेोपेरीर्घोहाविरायरनिसिद्धमिति पत्रे
नुक्तिनुमेसपनलक्षणप्रतिषेधाद्धलेसस्तुत्वाभावार हर्दं रातोस्वारिसिद्धमिति अपरस्त्वेति उत्तरपरउत्तरयाद्वेनोव्यत्वे परेकरेणलोपात्रेनीरता
परस्यपरस्त्वेपरस्यपरेहि एकत्रेभस्यपलक्षणेन भवनोस्यर्थः । यामवार्येति समानार्थापायविभक्तिः कृतोनामस्यानलक्षणानान्त्रिसपरत्वनिवेधना
निकृतारीनियाप्रवृत्तिभंसतानपक्षायत्रादिविधिविनिसमुराप्रसिक्तत्वनुपवस्त्र रुधिरेचाविति रचः सेचाविविशिष्टोसमासः उपपदसमा
सेनुपापकतुषसंतः समासविधानान्तेयत्वाद्स्यपरस्ते त्रापा श्वनावासरादि तेलक्षणप्रत्ययात्तत्र अत्रभिधानाद्धत्वोपपदाद्वि तभावाद्विधिवा
धिस्यापितयोगभावात् कर्णोवर्णोलक्षणादिति नत्वपरादिविधावित्यनेनेस्यस्यापपरादिविधिः ककारोरादिर्नेत्वका इत्यसोपन
स्ताविधोवधृतनवविद्यमानवक्रत्वादित्यपरेहि सत्वेवासमपासार्थमात् कर्णाद्यन्तर्भ्याादित्वाद्विकृते प्रसृतः कर्णाइत्याकरात्तलोप
यामात् । परिपुनरीति नेनरर्थेक्षिम त्रवमवेत्स्यावपस्यपलक्षणे गतत्कुमार्याविति इकोसवर्णेरस्वेतेः परात्रारतीसतः परग्रहण
मनुवर्ततेतव्यवपलक्षणोमपरात्नृत्वाद्धकल्पयमः रुधिराद्युक्तेनि अवृनामस्यपरमोविधिप्रयेनत्वस्वरपाप्रोतिनेति लोपः मुमाय
इति प्रमासन्ये निभावः राजकुमार्याहिसमयर्थाप्रिसमुरायाहिहितः तथाप्यवपरस्यसोविहितत्वाद्विशुद्धितस्यैव समुदायाहितनैः
नृपचहितवनत्ततिवत् वत्वमिति उत्तविधौ चेटः परानारिति पराधिकारः । कृत्वनादिति सुमादित्यन्ते परमभवति । नवकर्णादौ राज्ञश्यपानोलि

कौ॰ ६८

स्वर्धं स्वारित्युक्ति स्वांगाहीनादिति पठ्यते। तेनवृत्यादिष्वेवहीनस्वांगवाचिभ्यो ङीष् प्रत्ययो भवति। नच कर्णादयो हीनस्वांगवाचिनः। मतं ङीति। उ
त्तरपदत्वेनापरादिति विभाविशेषतत्‌ त्वमिपमिति तत्पुरुषत्वाद्वा तस्य वाक्यत्वामपत्यास्वरत्वाभावः। सर्वनाम्नीति अत्र सर्वनामस्थानेपरतः
सत्यपरतिषेधमप्यते। ततश्च सर्वनामस्थाने परतो पत्यात्स्वादिविधिनलोपे स्त्रीत्वंच परमिति नेत्यवर्तीति सप्तमं तसर्वनामस्थानपात्त्वाय
त्वमिति धातुत्वामाप्तिः। स्वेतरदिति अवधिभेदात्‌ तेतिनोभेदात्‌ तलोपोऽपरति विशेषणत्वमनुप्रत्ययात्‌ एवंतर्हीति योगविभागेमति
सीमाप्तिः प्रतिविध्यनर्थतिरोयाभावः। असर्वनामस्थानदतिनः क्रियापदेनसंबंधात्‌ उत्तरपदेनासंबंधोपदीत्येनत्वम सर्वनामस्थानविधे
षणंतेनापमर्थोभवति एतारोमर्वनामस्थानेपरतः परसंज्ञानभवतीति हलादौतु सुपि च इत्यभावेपि तु वर्तमानत्वमुपपन्नं तत्सर्वनाम
स्थानेत्रपवीति एतारोमर्वनामस्थानेपरसंज्ञानिवृत्ताममर्थादयमर्थः संपद्यते अनन्तरोमर्वनामस्थानेपरसंज्ञाभवतीति वा
क्यपरत्वोपिति गोरित्योकाभोवाक्यान्तोनभवतीत्याहुतोनभवतः परादिरिति पंचमीति वियोगविभागात्समासः। कथंचदुर्मेवा वि
ति समासाभावात्तोत्रमपरत्वेनापि पूर्वस्यपरत्वं दुर्हेतुत्वमेति उत्तरपदत्वे चेत्संनेनेनुमित्येनियमार्थोऽपि रम्यस्येवेति मध्यमपरस्यापि
पूर्वपरापेक्षयोत्तरपरत्वसंभवात्समप्त्यलक्षणप्रतिषेधप्रसंगात्‌ अत्वेनत्वापरेसंप्रवर्तितकार्यम अस्यपरस्यपद्दशात्स्यादिरितिविसम त्रम॰
न्वाच्याकात्मकरणादिति। स्वाकात्मनियमार्थत्वेनप्रमाणाद्दिरित्यर्थः। अथवाकारेणकरणादातत्सन्नमित्यं प्रकृतत्वादित्यर्थः॥ ६८

वृत्तिपुष्पमसुत्रदत्तोपरात्तुत्वयोर्दुष्पदस्परोदादेशविधानादितिप्रायस्त्रयोगः। उपमानाणिविशेषणमिति। षष्ठी चतुर्थी द्वितीयापि सेव मि
देश्यत्वात्तत्सत्पमर्थोपवति तत्पुपेत्वत्वस्थितेषु पूर्वस्वरीदति उपमानाणुवादस्यान्तेसमवति नतुत्वमामपुनुसमासाधान्त्वासंभवा
त्‌ अस्त्यन्तादिति तिष्ठतिसमासावपिवर्तते यथानपमिस्थितः तपोनतहानीत्यर्थः तथासमपेतिष्ठतुमीदेतिसमपंमादानीत्यर्थः
तेनमतिष्यत्रपूर्णेतत्सहितेनयोः कार्यविज्ञायते अथवासमध्यात्पद्मन्त्वानीयतनानिमित्तस्यत्वानीयते स्पापकस्यादिसहितयोर्द्वन्द्व त्व
स्वरोः कार्यमवनीतिविज्ञायते द्वन्द्वस्पेतिबह्वतुति केवलयोः परत्वाभावात्तद्वावपदेपदत्यात्तरतिपा बः पात्रमिति अत्रसहितेएव
परेइतितयोरेवादेशप्रसंगः सर्वग्रहणमतीति अनेकान्त्यासर्वादेशार्थमनेकान्त्वेसर्वग्रहणमनुवर्तते एवं नेविपरिणाम्यमानेसर्वसपरस्य त्या
[illegible]तिनत्वतम नित्यमागमपत्नीत्यर्थः पातनपांवकाइति। पत्नात्रिवादिष्वकृतेषुस्वामदनित्युक्ति पूर्वपन्तग्रहणेनपात्रपापि
त्यस्यपिः तत्वमिति एषः पतः वामिलितोपादिति नापापिपुतिवादिस्वतृणात्प्रमाणत्वेपोवाधकः उपाधिकाइति अगमेतिसंपन्नेतेनोग
विकारविहितप्रत्यार्थतत्वमतोऽनेष्यपेनमवृत्तीतिकत्त्वार्थरोपोपत्रामः जिमामिवेति अतोहेतितुकिंक्तेनागमेतिरूपामेपरेविनिद
र्दृनयामेति संविहन्तेति नहस्वतुर्त्थरतीप्रतिषेधः कमेदितिकार्यसमीपेषुपमाणत्वकाः कार्यमेवसमपुतितुपारितेत्वमिषायेणाह
किंचेति चरेरादति। कार्यसमसुचेतयस्माभोवात्मामर्थ्यात्यकृतिमपुत्रपरत्वर्थः। किंचिदचेति निनिकित्सदाः कृतुमनात्तस्मिन्निति गु

कौ० ६९ सतापोलुप्तः प्रसपालमित्यत्र कार्यमांगमनांगे चानत्र भवतीत्यर्थः अत्रपरत्वात्तवरोनभवति। नहितस्यैवकितोः सोराम्ननविधानात्तुकिरह
नेकाविशेषणस्त्रात्रय्यमसतांहियपरत्वात्कार्यं नतत्रानपलोपेपिभवतिनतुपन्यासपरमेवकार्यमंतरपि नहित्वत्रनेनासतः कार्यंतद्वत्स्तेप्रति
पादपितं ग्रहणेयणामिति विशेषणाद्रदोपदीरणात्कार्यंप्रतिनिमित्तभावोनास्तीत्यर्थः। हृनिशिकारं शाप्ति लुकात्तुकोविषयस्याप्रह
रोहितयमनस्यश्यापत्तेोष्यतिहिः नहिहेयणानुग्रहणामिति नेनसुरपत्रेविषयपरेशविधानं अनुमतेति। अंगस्येत्यस्यस्थानिमितेरा
नात्रकनुमतानुवेमस्यपरंगतस्यकार्यतस्य पाश्रयमांगमनांगे वानत्रभवतीत्यर्थः कर्मणोवेति। सर्वेषां शेषं वहुनेकर्मणम ॥ ॥
वनौस्यात्॥ किमिदरमिति प्रथमायामुत्रिवेरे ह्रस्वश्च एवमिति प्रथमायामभिप्रेतायांस्थमनरेहाथमालिसेकवचनेवक्तव्यं
स्यात् अत्साहित्यिपंचमीसा सुचर्भाष्वालेउलपिपेतमात्रमितिभावः अत्रग्रहणमिति निर्दिश्यतेभिवीपनेनेनेतिनिर्देशः पंचम्याः प्रत्याप
तइत्यर्थः। सद्यतनमिति एवइतिपर्वसाविशेषिनित्वानसपुरापावपवसंनिवेशोवसमुरापस्यैवकार्यत्वादेकाद्विवचनस्वेतिभावः अत्रविशे
षणत्वेवर्णनिर्देशोनातित्रइरोप्यसरस्तुपारानसामर्थ्यात्संख्याविवस्यते परिपुत्रतिति अत्राप्यत्रग्रहणसामर्थ्यात्संख्याविवस्यतेपिवे
तरेतत पतितानावृत्तिमावरस्यपुरापस्यसंहितेयुगणस्यमांतरेकनामिति मरस्त्रस्यपतितानेन सर्वत्रेति अलंसादिशितिपद्यामानरइत्यर्थः अ
त्यविनात्मामिति उपधापाश्रितवस्तुत्र्यमसंज्ञोपनरइत्यर्थः। अनभ्यासविकारइति अभ्यासेनर्थकः शाइस्यद्याद्दितिनीर्थस अभ्यस्तानुकर राम० ६९

१३८

णस्येति अभ्यस्तानुकरणस्यपोऽश्रुत्सेनोपरस्वपमितिलत्रार्थः। परवमिति। आश्रेश्नित्यवेसेवद्वकर्मयं स्यात अमोपिति अनभ्यासविकारइति अ
नियोधोरपवन्सारेश्लेपसनीरूपः तथाचपस्यकार्यालोपागमवर्णविकारतइतिलोपविकारोभेदेननिर्दिष्टो अनोपेति लोपोपीत्ययोनापवदइ
तस्वकर्मानयनिपाकः तत्रत्रमोहावस्यासस्येतिवक्तव्यं तत्रबाधाद्यरस्यासलोपएकमविस्यतिनत्वेतं योगविभागोवाकरिष्यते अपोत्रेति
कृतोऽस्यानस्येतिश्वनचनोपोपनुवर्तिष्यते तत्रपुनर्लोपवचनात्सर्वापहारार्थोऽयं लोपस्येतिगम्यते इत्यकारकोनिर्देशइति लोपइत्यनुवर्तमानेत्यादि
नाशेनार्थवृत्ताद्विमत्रोहसापायारकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्यचेतंतापांसस्यापवादेशोलोपोभवतिरलंजोपरेशेपवर्णनेनलक्ष्यमनुसमेणइत्येव
सिद्धातः सिद्धितिसत्त्रमिति नासलक्षणभावस्याविद्धितनात्तिश्चन्त्रमितिसकलेनत्रायपर्यालिष्ठतिसत्रेणप्रसाध्यानेनतु अस्मद्या
ख्यायते। तत्रानचोस्यनेनहृदीलसार्थाभ्यासः आपकरस्यवद्दिर(शितु) अग्रहेति अत्रापकइतिनामानेनानादेशोविधापहत्वारीव
तस्येवलोपोविधानातइत्यर्थः। पेननाद्यवशानमितिसरापनेनस्वबवानसाश्रीपने अवग्रहणसापर्यातिति मीमारीनामयिकारेवाशिरः अत्रग्रह
णारस्यमर्थआश्रीपतेपोभ्यामलेनानिमीतः तस्यन्यस्यस्वलोपोनलंलोसस्यैति ययानातोयकोस्परति एतच्चत्वतपंचमीवत्तएवाश्रितः षष्ठीत्र
थमयोरपिनदोषः षष्ठीपत्तेनिर्देशपोवर्षीनिर्देशांतनस्यनातीयस्यभवतीतिश्चलोपद्योपेसोन्त्रसमामस्वेउपधासंतउस्येदेवोन्नतास्यापान्य
लोपने प्रथमावहुवचनपत्तेपित्यपमर्थः। अंतरपासंज्ञोपधासंतइति अनइतितातोवहुवचनेश्यशधिमनुमनारीमध्याववितितिअनः अस्मा

वै° २ रिति विवक्षायां ॥ तथेति ॥ किमुदाहरणमिति [illegible]

१० [illegible]

[illegible]

[illegible]

पकेनेति [illegible] लौकिके प्रयोगे [illegible]

[illegible]

[illegible]

निर्देशः [illegible]

स्यात् [illegible] सामान्यस्य [illegible] विशेषस्य भावात् किंपुनरिति सामान्यविशेष[illegible] कदाचित्

[illegible] सामान्यमिति [illegible]

[illegible] राम°

[illegible] १०

[illegible]

[illegible] किमर्थमिति [illegible]

[illegible]

[illegible]

वै ति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] किमर्थमिति [illegible]

[illegible]

कै॰ ७१ चपिपरः शिष्टः तिः स्वत्वाधिपत्यः तिरं नास्यं तिरं तेभवतिपदं शर्वमपि। नत्रपष्ठीपञ्चमिप्रलेपश्चात्तर्वत्रैपिनवोन्निगेमवश्यमंगात्क्रिपमार्थमितसंज्ञोग
पोरितिपूर्वेनेत्रैरविपोशैकप्रतिपत्तुनस्थशीतिमनस्थमपिप्रदेशा नियमपुत्रंतः स्वविरूर्हंसति गुणपरविधके: कास्क विभक्तिर्नैवीयमीतिस्थापार्णे
करणसमवोकृतानन्तुस्थिपोगलक्षणादेवशी। तनरस्युरकमितारोपपापपसंगः। नाहिष्ठप्रपरेकसमानित्वं निमित्तत्वे चोपपद्यतरति निपमार्थं च
चनेपर्वेसिवानन्तापेवभवतीति इयंचानेन क्रिपते पानिरुक्तिर्थविदितमिति शिष्टं सेरेद्द्रल्पञ्चमसमात्रतपेपाम्पमति: चाहिष्ठसेरेहारलक्षणामिति
नापारम्यापपसंगात् अथपवेति पथाचहालोपिरस्पवपगापपेचेकमपकार्यमिवनिमित्तवानिमवानपञ्च: निपतिपञ्चारिति संज्ञपाशपेन्त
पापरस्यस्थवस्थापकत्वमित्यर्थः किं प्रयोजनमितिविधि क्रियेदेवानिर्दैशान्तवकाशात्वा। इत्यमालोपि पाप: सेरेद्द्रति सेरेहाच्चपपीय
प्रसंगः। इहेभेप विति तरोच वद्धरहेस्माकोपद्भभावोपपपीवेणस्यान्ता मानो णिरिति परिगोश्च वस्य णित्वं स्यात्तरति नियोगोऽस्य च वर्ण
मानमर्थोरन्ने गृह्यापिपहुँ: स्यात्। ३ मोटू स्पारिति ३ मोट् पुरुगागमेन निक्कर्हता स्परस्य पणत्वमंस: परस्य चैकैन का णेत्वेन तु इ विशिष्ट
त्वश्रुतिपेषानामिति विभक्तीति पूर्वोपात्तेस्थलत्वेपुनरनपीति निर्देशात्प्रकृतिरु तोथैनानकृतिरन्यार्थत्वात्तावकाशतंपंचमीतु निर्वकाशे
निपरस्य कार्यत्वं वोधपिष्यतीति भावः। पथार्थं वेति पथायथमित्यर्थः पूर्वेंश्च कार्याः पठचेव निर्दृष्ट्या: सम्प्रकल्पकमितिचेति सम॰
पत्रपष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकृतिः क्रियते। पत्र तु पष्ठ्यास्ति स्कोपण चीसारीनेत्रानेन नियमो न क्रियते। नहि आपार इ पम पपद्यते पत्र पष्ठी ७१

प्रकृतिसम्यानियमश्चेतिभावः। स्थानेंत्रेति आदेशस्पोपरे पामावायानस्पेनसंज्ञा नासिद्धाचीत्यर्थः। स्थानी चोसमित्रिकाणएवनिरस्थमितुत्वनप
श्रेतिपत्रहति स्थानित्सपीतितानानाहि पाणिनिमथमापारति। तन्न नेक: स्थानेपण्डतलम्पते र कोप्यस्यआदेशः स्यात्पणे प्यस्यरस्यमिमना स्या
स्यादेशभावस्यवस्थानस्यात् उभपकार्यप्रसंगादिति विरोधाभावादीगापवेनोभपो: कार्यंपानोति मातृत्रिपमरति पष्ठी मेके स्पेपुतलक्षणम्
लयतादिति भावः। पत्रपष्ठीनास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यतेपत्र सत्ती कोपणा वीतिनवापि पर्व स्थेवपष्ठीनपरस्मेतिप्रकल्प्यते कृतापामितिना पापि
ति सत्रपवोर्धीतिनस्परत्वमेतेतिप्रयोगे मस्ताह एव मनन्कार्यमित्यर्थ: अथपेति पश्चविचिरिपस्पमनन्नसारन्तप हृपात्प्रवृत्स मत्रणाभावात्
निपंत्रस्पाः प्रकृत्यकत्वमित्यर्थः प्रकृतोपचीति इकोपणचीतिक्वातपोचस्पामादेशाभावोपपादनार्थात्तिपष्ठीप्रकल्पनेत्यपेक्षापान्नभावादि
त्यर्थः परस्पमिति पष्ठ्यमपनिर्देशात्मापस्पापष्ठीप्रकल्पनेसमितिप्रहणकपा सा हा भावपत्रनुपीपते नास्मादिस्पोलस्मार्थेधातुकस्पनसार्वधातुके
नास्पादीनापत्तुरामलंमवनीतितराहुण इत्यादावपितथैवपत्नस्ते मिर्भविष्यनीतिकिंपरत्वेपरयोत्स्मेनेत्यर्थ: तत्पपत्ना नास्कार्पानाप्यानिपमप्रहण
तपष्ठीप्रकल्पनपहेप्यचाहारीपीछे नुगाभवती सत्वपष्ठीस्थानेस्यस्पेनपचमी न्निस्पायास्पानात् मुगाच्छापेसारैचा तापकाद णिपे वसुम्यवतिन
तुपेभ्य: ॥ छ ॥ ॥ तस्मादिपत्यर्वाचालानीदिवेद्यात्ता वपस्तपोपातेनिपमार्थां वाधिशप्रमितिकेविराद्ध: अन्ये तु लिंगाभावादित्थं तस्पे
पभावाभावाचनेपवीधापाच्यपितुसंज्ञातनन्नमिरमितिपात्तिपवा: दैवरसारपञ्चसंज्ञाशास्त्रनियमार्थीरतिसिद्धान्त। पर्मोर्थे अपापनशाक्रिपतो

कै॰ ल॰ ७२

हिंशब्दः सर्वशब्दस्याप्यशक्तिपक्षस्थार्थाः इति व्यवहारोपनिपमः क्रिपते त्रपक्षेन चेहाश्रितस्तारिकं शकमारिकापुरुषयोरीति निमित्तशब्दस्य
क्रियमाणैनैतत्सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं तत्सामान्यस्य च व्यक्तिरिति व्याप्त्या नेकाम चाभेदाश्च क्रिः कार्यं न तिप्रतिपद्यमानात्सामान्यं प्रति
वेदं च प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्ये प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फलेन कश्चिद्भेदः ॥ द्रव्यग्रहणमिति । यतीतानुपदेशान्नपेक्षत
रूपेण त्वाहं यत्वारम्भाधारणत्वात्स्वरूपमेव गृह्यते अर्थो हि संबंधग्रहणमपेक्षते तेन स्वरूपग्रहणाद्भेदस्यार्थः प्रतीयते सामाधारणाश्च पर्यायेषु
प्रतिपद्यते न चार्थः संज्ञाशब्दान्ते वक्तुं शक्यते इति नैवार्थस्य स्वरूपमनर्थकमिति प्रश्नः नैवं तर्हीति यत्र चेह स्वरूपग्रहणात्स्यान्वार्थत्वात्तिष्ठ
एवं तावत्कं सति तु व्यावर्तनेनैवोपस्थानात्तत्परकं स्यात् अर्थवद्ग्रहणे इति अर्थवद्ग्रहणे परिभाषया तदर्थः नैनं कारीषकपसस्य ग्रहणमिति
मरूपमिता न भवति पचचार्थवत्ता च रूपेण ग्रहणे नार्थो गृह्यते न चैवं नोपतिष्ठते । पथा वर्णग्रहणे घटे रूपे वेति चेतस्य नानर्थकस्यापि टेरे
न भवति । किमर्थमिति चतस्मात्ताभिप्रायः शब्देनार्थो गम्यते इति कोऽस्यापनवत्त्वस्य सामाण्यासंख्यापामिति प्रतिपत्तिर्यस्मात्सिद्धाविभाषाग्रहणे हि
पामिति पंचमी इहधातुन लक्षणेन संबंधेन शब्दो लोके प्रयोगप्रतिज्ञाकरणेऽपि पुरुषस्य देवतामांसं च उदेवः मन्त्रास्यार्थसमवस्यते स्वार्थे इति प्रथ॰ ७२
न्यायेनार्थस्य स्वभावेन पौर्वापर्यासंभवात्तस्मात्सहचर्यात्सर्वस्मात् द्वाविनः तेषामपि स्यादितिशब्दार्थः ॥ संज्ञापनिर्देशार्थमिति संज्ञासंबन्धपदत्वमते

चचेनितः शब्दरूपत्वयोर्थस्यापपत्तिस्समाप्त्याचेष्टाः वसतुरीनितुस्मात्प्राचेणाविषयमनुगमयंति अर्थस्य ग्रहणात्प्रकार्ये कश्चिद्योगमन्यात्मन्य
सत्यामद्वेषात्रः शब्दोपदीप्यते नतु विषयकः शब्दार्थान्तरमिति भावः । शब्दार्थः कःरति अलोपलक्षु शब्दार्थः कस्यार्थः अथ शब्दः संतति न्यायात्वन
पयहणमिति हेशब्दः संतोपांत्स्वरूपग्रहणं मान्यदिति एवमर्थमिति रभिसर्थः स्वस्थोपसर्गयोः किरितिकिमस्यपोयोर्होतोः शब्दार्थानस्यानमनुर
धीमयः कृष्णाशब्दस्य चप्रचयोनि इदंशः प्रमसेन रहस्यधीतस्य तत्पुरुषस्य रूपाकारान्तत्वादर्शनमेवग्रहणमिति यद्विति वचनेनाधामाण्यादिति
प्रवेशेषु संतिप्रयापनार्थं संज्ञाकरणमिति नामकर्मान्तरं स्यादू ग्रहणं तमपविधमिति चतुर्वेति उभयगतिरिति शास्त्रे दृष्टान्तं प्रत्याकर्मकाण्डादिषि
निरहोपिमत्त्वस्य संज्ञेनिरन्वयपरे शेषग्रहणमात् चाहीति यदोत्तुगिस्साराबुधार्तिनिभावः कानहीति तत्रकारान्तः शब्दःचादित्वात्
व्यासोद्युपकारान्तात्तद्धितकर्तव्यः पाणिनिरिति चतुरू आदिसमिति रकारान्तः श्रूयमाणोऽपिशब्दस्यासिद्धत्वात्पकारान्तस्मरणस्य पाहको
भविष्यतीत्यर्थः मंत्रापदर्थमिति मंत्रार्थः शब्दस्य संतानः शास्त्रसामर्थ्यादिति देवतास्वरूपोत्सारैश्च नारीनांनिमित्तत्वेनोपादानाधर्तुषिक्त
विभक्तमिति चरस्वरूपस्य द्वीप्यते न तथाविधेतत्सपसत्तीनिभावः मन्त्रादिसमहत्वीनिरुक्ति साहचर्यं च शब्दानुविद्धं संज्ञार्थत्वात्प्रयुज्यत इति च द्वै
रोर्पकामिति रक्षरूपागमरसे सर्वनिर्देशः कर्तव्यः एतत्पिन्यापत्तिं द्वतुल्यतानाप्तो देहकच्छस्वतीतिवस्याने पर्यायाणां व्यपगणस्यापाभा
वान्मापाम्यविशेषाणां चार्थाभावात्सामान्यविशेषगतविशेषाणामात्सपाहव समितिहंहाभावाद्विशेषाणामेवमत्तस्याश्रोधात्संज्ञयहणं

कै॰ ७१ सिद्धं। विसर्जनीयवचनस्यवेति। अन्तरा त्वरूपस्य विशेषणात् त्वग्रहणमिदं चावनिकमेव विसर्गार्येति। इदंस्यापि विहितस्ताद्रुः। स्वरान्तेति पर्युदासस्याश्री
यते नैरात्मस्तत्राणां नस्यपर्यायाणा मेव ग्रहणं भविष्यति विसर्गस्येति इदं चावनिकमेव तस्मात् सर्वार्थमिति स्वरूपविशेषणं कृविधिर्विशेषणस्य कलत्वाभा
र्थः कर्तव्यः स्वार्थे कल्पेति रथविहितेन स्वरान्तेन॥ ॥ स्वपूर्वपदमिति किमर्थमिति किं पाप्यन्त्यपदं तत्र विहितात्तस्य पर्यायेषु स्वरूपः प्रतीप
तेविधीयत इति प्रोक्तिकः सम्यक् तस्यापि नित्यत्वः इत्यत्र इति विधेयविहितत्वास्वरूपतन्त्वाभिधानाविधान स्वादेशः प्राप्नोति वचनं चेति अनुना
सिकः प्राप्नोति अनन्तरमिति स्वामपि पदे प्राप्नोति परपदमिति पदेनैव दीर्घत्वं नात्पर्य इति निपातनाभावादिति भावः किमुपमार्थमिति निर्देशे दीर्घ
वनन्तु इह स्वरस्यैव मर्यादास्यादित्यर्थः इतोवेति ननु च वचनं विधिनिर्निर्दिष्ट्येति मादृशस्यैव मर्थमेतन्मादिति कथं तत्पदकं एवं तहीह तु नरस्त्वापि
स्वविधीत्सनुवर्तना विधिरीर्घं निवेधारस्म तत्रुमपाभिन्निमिहेवा ग्रहणं तापकमीटरस्याग्रहणाभावम् इत्यपेष्टापनिति तावत्प्राणः साध्य
गणाश्चेत्यर्थः प्रत्ययस्यान्वर्थत्वं तत्कृतापेनार्थश्च जिपेतिसमस्यपि नवदी र्घत्वतपोरर्थस्याभिधानमस्ति इत्याह इति स्वर्णं तेन तु पर्याप्ते स्वगादि
चोरनाविदित्यर्थः दीर्घ इति पूर्वेर्देहीत्येरण त्वाद्दीर्घोणां ग्रहणात् तथा च स्वाद्विपक्षाविशेषात्को दोषा इह को माभूदित्यर्थः पदैषु इह स्व
प्रत्यारादकारोप्ययत्वादि कार्यं पत्वमिति पद्धते त्वं त्वायमादृक तन्मपि पत्र पित्वपदेतेति भावः कथं पुनरस्यप्रपदस्य सामस्सामान्यस्मार्थः अतन्भाविता एव राम॰ ७१
र्थारेतेः कर्मण्यपत्विधानात् पत्वाभिक्वादिति। अनुपञ्चस्याद्वाणोन्यर्थमाविकसमानिक एवस्यादितिदीर्घेर्वारणासुमपार्थस्मात् एतन्नु

निरूपितं स्यात्त्वत्त्वाच्च परिहारोपिधास्यते अनन्वादिति स्वत्रहिनत्रेयस्याहारस्विदिति स्वरूपसे तेन स्वाम्पिति क्रियाविरोधात् अनिष्यारात् नयरूप
कर्षणात्तान्यानावस्तु न्तन्तेस्यकारारिधिकारादीनां ग्रहणादेवचोः नेष्टुपूर्वेरोष स्वनेन नत्रेणकाराद्विभाकारादपेरस्य माणा स्वणारिका पी
तिलभंते नान्यपानेऽन्ति प्रतीपते विधीयत इति प्रोक्तिकस्याप्यस्यपस्य ग्रहणमिति भावः किमर्थमनीति स्वाकृतिनिर्देशान सिद्धमिति प्रश्नः
स्वगलस्वर्णस्येति वीरग्रहणस्याविश्वायपिष्यमाणात्वादेवपूर्वकं व्यक्तिनिर्देशे काजादिमित्तस्य ग्रहणस्य प्राप्नोतीतिभावः अस्याहारस्य हाण
इति स्वकोदीतिपत्वमनन्तपान्यापनकिंकारादीना स्वत्वेतेस्पेषाग्रहणं नस्यात् पत्वस्वरूपेणा चोपतेस्वप्य चोपत्सेति वेति तन्तेवे पाप्राकृतकान्त
स्यात् अनुपदेशादिति स्वरूपाणादित्यर्थः वहिः प्रसाहारे दीर्घे च चारिताः पतो स्वगादि चोरनाभिर्देशेन स्वयं वा स्वकोदीस्याराननुवा
दिधारकाणस्पोदीर्घाणां पत्वापकात्वम्यादित्यर्थः। ननुचेति उच्चार्यमाणे रेवप्रत्यापकैर्भवितव्यमिति निर्माति संनिविष्टाक्ति प्रत्यापकाः नवु
संनिधानेन पथायोगमन्येवेत्यर्थः उच्चार्यमाणेति प्रतीयमानो हि वचनार्थे कथमन्यप्रत्यापकेऽन्तं भावं तरेकाचेरित्यर्थः वाहूस्याय वचनमिति
प्रतीयमानस्यारेनान्यस्याऽप्रत्यायनमित्यर्थः अभिनुक्त इति पथापिवक्रगणा वशाहि विशिष्ट संनिवेशापिक्रम कृषोत्त स्वाङ्गप्रत्यायनेन यावि मा
स्वार्थं तत्प्रत्यायकमित्यर्थः एवं तर्हीति स्वरउणीति प्रत्याहारपत्वाकारादिविभक्तादीनां ग्रहणोत्स्थानप्यमाणि संज्ञाभिर्ग्रहणे भविष्यतीत्य
र्थः उपदेश इति प्रत्यायनमित्यर्थं क्रीप्यनत इति व्याख्यास्यते स्ववाकालनादिति निष्प्रत्रेपेणैव प्रणामवत्तास्त्रहाविसारीस्वर्णानां ग्रहण

कैं° ७५ भवतिनांगेभुन्नापिलाक्षनिश्चतिथवत्रनादिति भावः। सर्वं यंति सार्थकमनेणापिनयश्वकमेणेवेत्यर्थः। वर्णानामसमासाविति। अरतणिस्त्रत्रपमैत्र
र्णानाकारारीनुत्सारयन्नी भेनत्राक्षि अत्माविति पूर्वा यामरवरीहोमत्राबाथपिपक्नीपारत्यर्थः। तेत्रानचत्रीति व्यक्तिपक्षेत्रमत्पारियत्राविः वीनाभे
मभवात्तप्रहणंनुभित्यतीत्यर्थः। पचनाविति स्वागमरूथीतितिनियधीमनरस्यार्थः। पचेति स्वनंतरोक्षप्नपपत्रनाजिद्यकोचीस्यारोस्त्रत्रपत्तवं
थेनविटेत्रथमसाहारक्ष एवनिर्दिष्टरस्याणत्न्तथात्राः गत्वाक्लिनत्रा कामउच्चारितस्यादिरंभेनमहेणेत्तिम व्यपतितानांस्वरूपस्यचण्णाह कोस्माच
चेताम्नवर्णानामपीत्यर्थः एवंव्यक्तिपक्षेऽमत्पपित्रहस्त्रांभेनानोपनिहितान्नतिपत्तेनुमत्त्रकार्त्तव्यमित्याह सवर्णानिति अस्पाहारोत्त्वचनि
निर्देशोत्वमर्थत्वन्नातित्रपरिहायतेनांतरीपकंतुव्यनत्तुच्चारणं ग्रंथंत्वह्स्वरीर्घलतेषुविधेनपथ्यागोन्नकोधिनोपिरेश्यपूलेशुक्केकपरोक्षति
भावः अनुवानिति कालिमेदादेरमसमानस्यप्रश्नः चतनवीवेति सत्वपृथक्त्वनिमेदेएकात्रुतिपाणोत्येवपथ्याकशेम्पूर्णोपिचाणोपिरिगोत
योगः योगीति अभेदस्यापिग्रहणमितोनानात्मदीवदस्यार्थः पत्रिति अत्रापिपराणाणीनहेतव्यतित्पाणितेनाच्यपान्तराअभेदएव गत
सुत्रकाक्षपेनभेदरतिभावः अथत्रच्चाविपत्ताविलसत्त्वपत्नाखिसारीर्घव्यक्तिसमसवेनेत्यायाम्नेरहतेपथ्यापरेवपावाह्मण तदेवोपन्न
विशिष्टव्यक्तिस्थवात्मामृष्टनार्थेऽमेअपरस्याहेति व्यक्तिरेवशब्दार्थः जातिलक्षणार्थपित्वभेदमत्पमहेतुरुक्तौनिमर्थव्यक्तीनामभेदास्मप
णास्केव्यक्तिनिर्देशोपिग्रहणमित्यर्थः अवयक्तेऽस्याकविग्रहणमात्रतेरेकाकारत्वपतिभित्रलेनप्रतिपत्तिव्यते नहेचेति पथ्या एम° ७५

१२८

हृनियहणारणभुकार्थमिद्धनिनथाहलवथिस्याकृतिग्रहणारेषमिध्यमिव्यक्तिनिर्देशपक्षेतुएकैकवत्काव्यक्तिर्नन्याधपरेशामासारथेनस
र्वोपणवेस्वराचामितिलोपेनस्यात् अवृद्धेस्याशवेत्रनुमानत धातुपस्यपावपथवोत्नकारयोर्भेदरवेतिचेनतत्राह अनेकांतरजि सूत्रेतिह
न्यहणेप्रवेदरथुअते पत्रेतत्राक्तिस्वाणसवर्णान्गृह्णातीति वणस्तुव्यक्तिनिर्देशोपिग्रहणकथाव्याणस्यादरेवेहतिभित्रसग्रहणं हीते
दथक्रोमितिहस्वरीर्घोदिग्रमाणान्तरेणापिद्वितिनेभेदिकास्यादिति त्वहाभिप्रियेत्सयमेतेतिभावः किमयतरति अत्रवधपकर्तव्यतोरह
यति व्यक्तिपक्षेणसवर्णान्गृह्णातीतिसंबंधः अत्रवधात्वानेत्नाकृतिग्रहणात् अरिद्धहणंकर्तव्यमेव नहिवर्णाणामेकाकृतिर्योगे
मिहतेतुमत्रेवैकहोत्पृशिस्वाद्दोभाव्यमानस्वरितसामर्थ्यादरथत्स्यपरहतिनिषेधोनावतरतीसणस्वेवायंनिषेधः प्रसाव्यान्नपक्षेभा
व्यमानेषुपथ्याश्रुतेनरपमुस्यथुनरतिस्याकृतिग्रहणोपिभित्रकालानांग्रहणंनभवति पथ्यापत्राणापनेनपत्तुमाजमेतेत्सुसन्निवासतां
नसंत्याविवसने उदात्तादपनभेदकारस्युक्तं अनुवारेतुनांतरीपकतावेकव्यत्नुच्चारणेपितकव्यक्तिग्रहणंपथ्यानहंसन्मार्थे
निमर्वधांग्रहणाधाबानामस्यान्वयग्रहादस्यादिभ्योवाक्येभ्योत्कृताभोगमसमानं॥ ॥तृषण अपुक्रत्रति नायेनातेवृद्धरस्यर्थः नापरास्त्र
प्रयोगः प्रतिस्तात्रकृतः। कराचित्रभिसहाद्यथापित्रयोगोहस्यतेत्मायेनात्तुकमिति धातवीर्घनधर्मत्तस्यप्रयोगाभावोनाहिभवतिनंवतिता
णानिति। नहिस्वनेनेति। मत्वालोपस्येतिकात्रमामाशिकरत्पिमकृतेपारमान् नहिरसपचवर्णाश्रति पराम्टहरस्यर्थः। तपराहवाचाधा

कौ॰ यस्यतत्त्वेनपाठमस्तीत वर्णास्येतिवर्णावाचिनस्तत्त्वस्येत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालोहिक्षणादिरूपोमात्राक्रियाः प्रसिद्धपरिमा
७५ णास्ताक्रियांतरस्यपरिच्छेदिकाप्रत्यादिवत्प्रसिद्धीतरतिरिवत्प्रत्येकोस्यपरिमाणप्रमात्रत्वादित्यादि तत्त्वंवच्यते यथाप्रयत्नस्यपरिच्छेदककाल
तेकालः वर्णात्मक्रियात्मकोनभवति तस्यकालइति पैवएकस्यवर्णस्यपरिच्छेदिकाक्रियानिमेषादिः सैवप्रत्यपरत्ननत्कालकालः वृत्तम्
इवइति गुण्यमानार्थत्वादितिपञ्चदशप्रयोगः उच्चोऽनुपलम्भोऽप्युक्तः इत्याणीप्राणंपतनस्यपुत्वविमितिमात्रव्यापत्तरस्यप्रतीतिः समं
प्रेणचोच्चेणप्लुतस्यमात्रस्याभावात्प्रश्रयः वपदेवत्रेते प्लुतेनैवप्लुतस्यमात्रत्वमनिरूपितिमात्रव्याप्तेत्रपूर्वमात्रस्य प्रयोगपूर्वशेयोगास्येत्
क्रिया एवमिहापिवर्णः कालोनभवतीतिसामर्थ्यांतरीयाक्रियात्मपरिच्छिन्नाप्रतीतिःक्रियांतरस्यपरिच्छेदिकेतिवर्णएवपरिच्छेदकउच्यते तथाचेति व
तीमहचीनावांक्रियापांतरत्वेनवर्तते सकालोपस्यितिनवर्णसमवेतात्क्रियापरिच्छेदकोस्येत्यर्थः यथात्रमादिरिदंस्वांतरपरिच्छेदंपूर्ववर्णो
रीनांपरिच्छेदकंनत्वत्क्रियापरीत्यर्थः। दीर्घग्रहणइति। भेदकात्वरातारपरतिभावः। नत्वदिग्धेतित्रिपणमात्रकाणांलंइचंतेतेप्यते एक
सैवतुरीयस्मात् नपाकरणोत्नेनर्थमेवस्मात् ह्रस्वग्रहणइति अतोभिन्नेपिसकाग्रहणेपर्वमन्तोतरीघमात्रपोर्ग्रहणंप्राप्नोति इदंहि
सवर्णग्रहणोचारितार्थं विधानविधाविति विशेषेऽत्रविधते परिच्छेदसत्त्वेनाकारः सवर्णानांग्रहणकालरारस्यग्रहणंप्रसंगेन
नत्वपाणानपरत्वारनेनैवतत्परोणसवर्णानांतत्कालानांग्रहणस्यवप्राप्तत्वा। अन्नेप्यतरतिनकारोवारणसामर्थ्यादनेनैवग्रहणंभविष्यति सम॰ ७५

कृति ग्रहणादप्रत्कार्यमि प्राप्ति तथाह ल्वापि आकृति ग्रहणादेवसिध्यति। प्राप्ति निर्देशपक्षेतु एकेनैव नकारप्राप्ति अन्यपदेशमासाद
येत्। हस्वोपरावं वपानानामितिलोपेनस्याद। अनुवृत्त्यादावेवनस्यात्। धातुप्रत्ययावयवयोरन्यकारयोर्भेदएवमितिचेन्नाह। अ
नेकांत इति। हतेति। हल्ग्रहणेऽष्टवेदमुच्यते। यत्रेतन्नाक्ति। अप्रत्ययवर्णानुदग्राहतीति। अप्रत्ययप्राप्तिनिर्देशोपिग्रहणाद्भ्रणोले
णस्यादेवहतिभिन्नस्यग्रहणं। हृति इत्यक्तमिति। कृत्स्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणमपिहतेनभेदिका स्यादितितदाभिदेयेस्य
सत्येनेतिभावः। क्रियनइति। अनत्वपकर्तव्यतांदर्शयति। प्राप्तिपक्षेप्यवर्णानुदग्राहतीतिप्रसंगः। सूत्रप्रत्याख्याने ताकृति
ग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव। नहिवर्णानामिकाकृतियोगोस्ति हतेनुसूत्रे कुहोश्चुरित्यादो भाष्यमानस्योदित्सामर्थ्याद
प्रत्ययइतिनिषेधो नावतरती अण्वेवाणांनिषेधः। प्रत्याख्यानपक्षेभाष्यमाणेषु यथाश्रुतंरूपेषु एव नरइति आकृतिग्रहणेपि
भिन्नकालानांग्रहणंनभवतिपथापश्चुनायजेतपशुमालभेतेसुलतिपाकृतत्वात्तस्याविवक्षते उदात्तादयस्तुभेदकाउक्तं
अनुवादेतुनान्तरीयकत्वादेकस्य सत्युच्चारणेपिसकलप्राप्तिग्रहणंयथाग्रहंसंमार्ष्टीति सर्वेषांग्रहणांशमाप्राप्तानवग्रह
इत्यादिष्वोवाषोधोहातानांसंमानतं। तपरः। अयुक्तइति। प्राप्यनामंवहइत्यर्थः। प्राप्यग्रहस्यप्रयोगः प्रसिद्धत्वान्मकृतः॥
कुदाचित्प्रसिद्धार्थस्यापिप्रयोगेउपतेनापेनायुक्तमिति। धात्वर्थेनभूतस्यप्रयोगाभावः। नहिभवतिजीवतिप्राणानिति। नहि स्पने
नेति। सकालोयस्येतिकालसामान्यापिपतत्पेनतच्छ्रोपादानात्। नदिश्यंतवर्णहति। परात्परइत्यर्थः। तपरत्वाद्वस्यस्यार्थेस्यतच्छेदना

के० पृ० ७५ गमयति। वर्णस्येति। वर्णधर्मेण तत्कालस्येत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया अप्रसिद्धपरिमाणस्य
क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका। यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिरवच्छिद्यते। सा चाध्ययनस्य
परिच्छेदकत्वात्कालः। वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तत्कथं काल इति। पिबएकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव परस्य
परस्य सन्तत्कालकाजः। उष्ट्रमुख इति। गम्यमानार्थत्वादिवशब्दस्याप्रयोगः। उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः। न च प्राणी नान्य
नरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः। समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावाद् दृष्टान्तो दृश्यं वर्तते। मुखेनैव मुखस्य
सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते। एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया
क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदहेतुरिति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते। अर्थवेति। वर्णसहचरिता या क्रिया यातस्य
कोपवर्तते। स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकास्येत्यर्थः। यथाऽस्मादृत्विग्यं इत्यान्तरपरिच्छिन्नं स कवर्णादीनां परिच्छेद
कत्वं तत्क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहणमिति। भेदकाउदात्तादय इति भावः। तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञे प्राप्ते एकस्ये
वतु दीर्घस्य स्यात्। तपरकरणं त्विमर्थमेव स्यात्। ह्रस्वग्रहणमिति। अतो भिस ऐसिति अकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्रा
प्नोति। इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थं। विप्रतिषेधाहिति। विरोधो ह्यत्र विद्यते। यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकः स्यादा
ष्टादशानां ग्रहणप्रसंगः। अनेन तु षण्णां तत्र परत्वात् अनेनैव तपरोऽप्सवर्णानां तत्कालानां ग्राहकः। न भवत्यनेन कार्यं

सामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति

किं विप्रतिषेधाश्रयेण। नैतदस्ति प्रत्ययस्य पुरा वार्थस्मापितकालस्य सर्वनाम अनेनैतदुदात्तो विधिः। यदेवमिति यदयं योगस्तत्कालानामिति पादस्थानभिन्नका
लानिवर्तयतीत्यर्थः। विभाषादिकारइति इनेष्वोऽन्यस्त्वेवोदात्तस्वरितवत्। नादिकापादसमानवयाने पदत्वानिमित्तं वि तन्माएव मध्यमापोशेत्रो हादशय
लानित्व वर्जितवानां विभाषादिनिमित्ताविकारनित्यहास्त्वायं यत्वादेवितिविभाषा पानुरु मौलोपशपदानि मिस्त्वर्त्ति। भिन्नेति मध्यामुखमित्युक्तवर्णा
नामुपस्त्रायवर्णे। यवाराणामानुस्वारनिभेदान्निमेदेपिनमारभिरत्यर्थः। विवमइति वर्णाः प्रयत्नतस्मान्तद्वेदे भिन्नमेरादिकाला एव श्रुत्वा म
तुल्यत्वमितत एव नगोत्र क्रियात्मः। एकेनेहीति व्यक्तिस्फोटात्मविलितिः प्रत्वनिस्य एतत्स्वपेनोच्चार्येनेनास्तु परस्परा पौनि च वानि भिन्नितएवं वा हस्वा।
तस्यगुणाइति शब्दस्यगुणाः उपकारकोऽयं तत्कालेनेत्यर्थः। नयत्रायस्य पुनः पुनर्देश्यमानोऽपि न भेदमवलंबते तथा विलिन्नित्तापोत्रे त्रावकाशएव पुनः
पुनरुच्यमानस्य नरेन भेदेपि वर्णस्य भेदो न शक्यतारनिमत्वतनिपुनरुत्पालनं द्रुतविलंबितमुदात्तस्वरतावभिव्यक्तिव्यञ्जकनिमित्तकं नरानिमेषात्काल
भेदः भेदपि चानइति भेदमाहं सैनिमिषे पाशः उपलब्धिसामाप्यादस्थानं यद्यायप्रयत्नविशेषप्रदरूपैश्वस्वभेदः कश्चिद्रुतं स्वकालमुपलभ्यते कश्चिद्वि
लंबितं कश्चिच्चिरतरं तु एवं रूपश्चैव प्रलक्षीना कालभेदो विषयानां भेद एव स्फोटतान्तरिति दार्ष्टान्तिको पन्यासः वनिस्फोटस्थितिः अन्तरको व्यापदुष्ट
न्यर्थः शब्दानां व्यापानोऽस्वबीजं तत्कालेनयोऽहुनिः समवमहानत्यन्न्यतेसनो वंशपत्नविन्नकालाएवेत्यर्थः। उपयमिति यंपोऽयं तत्कल्पप्रमा
णोऽभावेन स्वरूपसिद्धाविस्यर्थः। कोपोविदिति व्यञ्जनानामुपमन्यानेनयत्नानाद्वितिरे॥ ॥ आदिरंन्सेन॥ ॥ आन्तमस्यपरइति स्थाने म

कै॰ पत्त्रिमिस्वर्थः । नंवंविशेषैर्वर्तिः । नंतेपैवान्तिमस्वंतीत्यर्थः । व्यावृत्तेषप्यापेतान्वितिमध्यमानामेवमंतितिवंस्वरूपमित्यत्रवक्षेनान्वरूपमपच सह्यमह
७६ णानायथोमपूर्दितोमेनेनिरकोपणार्वीनिमपूरापारेवुविमकृत्यातिर्जीरिमानानसंतरूपेनारेरेवशुभ्यतेनात्राणमनरूपाणाभ्यान्मात्रिमिनेरस्यतेनिकेन
जस्यपकात्यारेशःपूर्वकमेनेनतुणकारमहितः वैशर्वति इहकारमादिति शशाक्रशामत्तत्रमात्रातत्रत्सूत्रुपमिस्काविवोध्यनरतिरूपमिततरेनत्सस्यमथ
मः पैनेकात्यरति ननमस्यवपनत्रमनारिषपनमितिसमायोति प्रकरणरिवशाचाकारिष्पिवार्थविशेषानगतिः स्यात् निर्दिश्यमानम्यारेश्यारस्य
नाश्चिनेपविस्त्रागंनरविवरूपांपरिस्वत्रमितिः आगुणइत्सारी स्वकृत्यारिस्पकार्योतेस्यानेत्रवीनिवातारिसिनमदेहेरस्यारावसुंर्यातत्समामप्राप
प्मानारेश्वगुणाधर्मगोहेत्यप्रसंगः पञ्चमीनिर्देशाच्चनिर्दिश्यमानमेस्यपित्ताम्नि स्थानेयंतिसिनेर्वाकुलकारीणारिकेनप्रत्यपेगुणोवन्नोपकार्यिते
कार्यंतत्रपथ्वंगः तत्रापवादस्त्वा इरावलोपोवाध्यते गुणस्वतोगणात्रस्याध्यते गुणोत्याणवंधिनीमित्यकृणंतवीपुषवामार्धंवारुकंत्वाधपत्तिनु
इकुवकाण्येयणमतुनामिकारिवपस्यपमित्याप्यपेकृत्वारेतरंगः नत्वकृतेगुणस्यमानोतिपणारेशस्थनत्रवर्णमात्रापेकृत्वापणारेशेनरंगःपव
नेने चानस्यपनाहर्णांगेनवीपरस्त्वेनत्वात्मिपतेनकारस्येवार्णोगपद्याकारतिपूनात्वपणाहइतितेत्रेवासपर्शत्रिः यदिचइकोयणचीत्यत्रअंतरंग
तराशिविश्वीमानांतरात्मणारेशस्यानमेगन्वाभावान्नपारत्वाङ्गुणःस्यात् अत्रोतपालत्रयाणात्वति अत्रमितिनरंतत्तरारिदिविश्विन्नेयोनगंगमकृत्येस्वर्थः एवंच राम:
हिंगलत्तणोगुणरतिम्याप्रोपंत्वन्नितिविश्वाति अलौसमस्त्यापितरंतविश्विमस्भावारेस्पातेनसमरूपयप्रकार्यणमाव्यामितिर्गः पंचान्नस्वा ७६

सोस्यमारेशोनप्राप्नोतीत्यर्थः तन्त्रकरणिसत्वितिश्वयस्याकारः स्यात्कृतानितरितिनिमया अत्रेकाल्पितानर्जमिसेनत्रमर्थमिवर्तितिमपदार्थस्याज यकृतरभिप
कृते प्रत्ययस्यकल्पितमात्राताननरस्तिविधिभानेनिर्दिशात् यथेहरेनविकचनेपदशरूपमित्यत्रविकचनम कविरसिकाणानपदीरनिमयज्ञानो । कस्मिरशेषान
पदीकोककिलमनानातेः कृणामविति विश्विधारःकर्मधारयनेपिनत्कृणेनकार्यविधीयतेन्तराकृतारेनाम्यंमंतेनर्थः नेनविशेषणेनविशेष्यमनतरेनविश्वि
नतिनामप्या रकोयणचीत्यारोवविरेषाप्रयामनिधानानंतरेतविशेषभावः रूपस्यस्वरूपपरानिमित्तिति वहुव्रीहिरभ्याभावानेकवनभावाभावः अवदोणया
डीनपिमिति रूपनरस्यापेनरतिपक्षाणामपंदृष्टाखपः शब्दानेनेनरूपसंतेनः प्राप्नुवंति संतान्निमंतिमस्यापनेविशेषणाभावमापत्ता कश्यमानमनोविशेष
णमेवमन्नुभवेत् सेवीर्ताश्चिति भूत्पः रथोपमाहरूपणीनाद्यानेनमतीन्ततिमितस्यपरत्वार्थः स्यात्त्रूच्चत्रसूत्रार्थोधानत्वपरत्वमोध्यमाश्रपितम्
न्यतेश्चवश्चित्वावपदवन्तुयेरकम्मविवाचानमिहलिति इप्यारिमतामुगाश्चियानभावानपेकृत्यएवमरेषोशुभजिनेनमनुपपत्तिरपेनुनेनतागुणाश्चियानभावा
पेहलात्का पंकार्जनेचोतस्यम्न्यपारिस्यारोविशेषणामेवमनत्रपविशेष्योणामेवमकारारिमनुभवती निपद्याकृतेषाभावः समासेनित श्चितारि
पिः पुर्वनस्यविशेषणोमनिमानानरेतविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वांगावेनतत्परस्पेनेश्चितारपः प्राधान्येनाश्रयितव्यः नहिकेषणातेनसमुपपत्ति
कथंपरामश्चितरति श्चितांतमेनतमवेननभवतीतिमहचन्यनेपूरोहस्रेन्यंपरमश्चितेति एतत्यपचननागीयमवृनेनभवतितिश्चितांतेनदयपने सोत्रनोहरीति
। अनुपात्तिकारिताद्भपपरस्वाद्गिःनरादीनियमनितिपरिकेनविशेष्यतरतिततरेतविश्यभावः अलिपहत्तीति महाश्रमतिकात्तित्पारिसमासः तत्पद्यविशेषा

१ ॥ रिषरहतमपहतमतरनिपर्ययेतेनचापिच्यवपमर्तनाचिकापतनवर्यीप्रमवृतीतिप्रणित्वततणोऽपिप्यार्थ्यतेंचमेनणो।।।रिपूनयेः।प्रमारपाठमाहुः।तथाचोक्तंच ॥
पनाभ्रहरातेनरहतमपहतोनृपर्धत्वात्तपिनिर्दौविहितमितेउरानात्पारहन्यत्वात्तकिंतन्यात्रतमनिमित्तोनेन चन्दनमिति तथेतीतिचात्रुपतितिलिकएपहुतमातंर्चेत्या
त सर्वकृतयति चरकविकृतेनेर्णभावेननस्मात् उक्तकोंऽति तथैवाकविकृतेनेनुद्रुप्स्यात् अक्षोकोटीपानेस्पसपानांप्रनिवेधरुपिपाणनवक्षावनिषेधोनस्मात्
उक्तंकेपविधिविनाप्यपरिकल्पनेनेतिमूलवनानिषेधोनस्मात् मिनश्रीति चांनांनतरांत्राभवतीतिउरातमतेनस्मात् प्रस्पपक्षांणातृतेतिमध्यतीतलिपिनोऽर्थेति
स्थितनेचानेविधीपमानेचुतेनस्माविरितिनिवक्तव्य चमे नाहुः भिन्नीसचाणमानुरातलेनपसपाचाणम्यवाधितनातप्रतितिविपत्तेणशात्ताएएक्रमु
सिद्धेनिति सर्वेशस्यपोंनोक्ताप्तांनतमर्वकशरस्मएवमप्यचापिपोमंनतत्रमर्वनापानीत्यवर्थमेतातिसनः तेनीमवीरिभिर्विशेष्यते चनुमप्तेनाति
मःस्यादिरिभिः।वानुमेनानानोताघ्नकारमवारिमिभिनिभावः प्रमपरम्तोपरति वातनिकाद्युतोपोननमापर्थ्यात्प्रम्यमानार्थमनिवर्जितमाहुः चमेनतुम
तोपेतिपचाक्षपरस्तेनतलोपिसवपनविपचावृद्धि इति निमेचापिमनेनोहस्पपोक्षपरोमनतेचेमनर्थपवियपचतुमयवानरसपवानतत्संवकोऽनरतिमप
रित्यनेन अप्यवाःवृषनेनपरापक्पाणेपनातनरेनतावविध्यतिमितानापिस्वर्थेनशात्सेप्रवहाणेरएमेकुत्रपात्रीयः अनुतंसानिनशीनेरयोर्वहमुपरिमूत
देकदेशविनानाशिनि मध्यपातिनोःकनारयमतेकेरवारनितनसुद्दिनविग्रहति स्वकपरिमाणानामिति परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः पावकेर्वंति अत्र तप
मविकेवेत्यर्थः इत्यप्राप्तमिति मर्यादीपपारेनेममेतनाः किपमाणाः कथमर्वकारीनांभवंति निपादिशशांविकोणपनमरि॥।रनिमर्वगेशरमर्तकताररति ॥१॥

नवकंशमतरस्मर्थः।एवंतहीति।परप्रिनिसः प्राहानवाधिचकिपापामकतारपोविधीपमानातापकारध्यामितकृतरसर्वः प्रणीतनमिति अवर्थ
मेतातिसनः तेनीमवीरिभिर्विशेष्यते अर्थसंतानरंतविधिकपमेलाप्यते एतमुनम्मचतितेप अपपरविशाबिति मपाद्यातिपिःकर्मविशेष्यते तेमवि
पम्मेण।तस्पनूतकमेणातेभारपरतिनतंपविध्यभावः प्रतिपेधरति विधीपतरतिविधिः मामाल्पेनरहएतिरतिप्रतिषेधेपितर्तविधिर्मवति मूला
रिभिःप्रातिपरिकस्यविशेषणात् हिप्रामवितितेति हिप्रानातितिवापिनमतपरसमारिमिर्विगृष्पतरतितरंतविधिः विनिमहणंचेति प्रमरिस्पारिभ
स्तनभिधानात्पिनअभवति नमचेति कृपमिप्रसानुतन्तिवार्तिककारेणेडमितिपाचापत्तवरिसपंतविधिमनेनमरतिपेधानतनमर्वोयत् अपरे
पिवदावामानिपरिकेमंति कृतोऽणीनोनरतिमामानिपरिकेपपापानलात् अपरोपः अथमानिपरिकेनेस्मायोप्राप्तिपरिकरहणेलिंगविशिष्टस्पापिमर
णमितिवचनान्तप्तीप्रमप्पयेते।पित्यपरेणिनवाबोनमवति नवलिंगविशिष्टपरिभाषापात्रणविधिविपर्ययेतेमिनाप्रतिपानिपरिकसंत्तेसतो मर्वक्रीरिति
मिति एवंप्रहणेतमेकेमवर्मारिमिःपुत्रमानेनर्वमात्मकोन्मामातीतिकव्यतापकमित्यर्थः पचानक्रोमिति प्रमानिपरिकेतेनिनुषेधोप
नानमहणेमरुएवेप्रानंनतपयारपामादरति एशव्यविकाअनिमन्यानरसमेनअमप्ति कविबोविति ढविधोनुनरतेविकारेपावासमपेहतिक
हतिवकुमवति प्रतोरिति कृतुवादिनःशरादोरहिमान्पस्पपलादिसानेनपवानांतरंतविधिः।शरदः स्वीभागःपर्वंसमंततमनुबमितिकृतुन
कृतेण।नवरहिमरितिवकनात्पारएफएपरस्पनतरतविधिर्निपवति।तेनप्रान्ततोवमवतिएटीमाचरपर्णे।प्रास्तृतकरोवर्षापर्णापः।अवपता

कै॰ २ नामितिर्भिकपूर्वमन्यांशपदे नपूर्वंपो तेजसरिकपिसानमवति। कात्यायनस्त्वितेरपभवति। नवाक्षियथाकथंचित्कालत्वाद्विनो शून्यंते। विधाविकल्पितादेर्पदी
७८ पीमानामनुस्तिपर्यापेकृतेत्ता हीरिति नड्ड। मनुनिस्त्याव्यापान रैनविभ्रोपतिपंचाग्नेर्दपिक्रूपतिनेयाने तेनश्यानेनेति तत्स्मवति शुभदेह
चैतिस्पृक्तनभवति सोमन्याशवत्स्वस्तपरस्तान सेतोमेन स्तुवेसीनान्तेनरस्य पाशपाश्चात्तिस्य चतुनः पूरस्यपार्थनवर्षाविभक्तिर्नित्ये शुभ्रकृतेवानुक्तिपुनर्न
न्निर्देशमासामर्थ्यात्तन पश्यपः ग्नेर्विधानेसामर्थ्यं चपूनसंग्राभावः परंगमादिक्रमाद्येति पस्थर्द्धेनोवराणदेशहतेपर्क्रदेशलोपात उत्सर्पदेतत्पाय
च्यो त्तिनरूवेपरविरूक्तादिभिर्विनोध्यते महारपमविति महारादुर्भिधेयोविशेष्यते स्थापरति नपरूत्तनादिनिमपामोमन्तनिपेधस्यचैतिनित्तन्त्वम
पिपद्धिपंनिभवति हिपरस्थाने पारः पस्त्पत्रपाठेरेनांगविधीयते पारस्यपरेति नतुपद्यावेतरत्नविधिविकल्पः। अर्थंतुपरमावविधिःनेप
रोषः पास्वादेनपरत्वेपरस्यविशेषणत्वाद्वचेनरंतविधिः। अनेनेवन्यायेनपरमावेपितरत्नविधिप्रसंगः। यथाभृतः पठितत्वेपारस्य देवानिर्दिश
तेनयथाभृतस्योच्चारणात्तुमानात भवेतव्येति एवंवपरमपारेनकथंतानिविवक्षापोपरमपारकार्यमितिभवतिपरानुपासेः पस्कार्यमितिविवक्षा
नदापरमपरकार्यमितिभवति पारयतेविति परेणांपंचनादेस्तर्थः परमपंपाशतिकार्यविसाद्धः सत्त्वश्रुतः समासांतविधानात नपरूत्तनादिस्यत्रप
त्वापारवितियहणादिनिवचनात्रानिविशेषः तस्मात्तुपंथ्याशतिपाठः पारमेंतो। स्पपरमप्यपपाठः। गोत्तनच्छिन्नकीर्तिरहितद्वधानात तस्मात्तु एव॰
गोरितिपाठः। परमसम्राट्यविति बहुव्रीहिः। तत्पुरुषे तुटचामावे अनुदुहृस्यरूपंपंचार्थः पावः। अनुदुहोन्यस्यनाव्यवचनाद्वादिस्याधिका ७८

पारमामोः कृत्वयोर्नान्स्विधानान्नपि योनरत्नविधिनाश्चमाप्तोगपितरत्नविधेरासेपान। अन्नेनाहुः नपसनीरूपनर्थपदेबनुपपत्तिपनेतद्वेवापामोनरन्नाप
स्मांतमामानहादरूस्यत्रन्याअप्यादिनिपत्तःपाहः कर्तव्यः पूर्वेवापिपूतेनुपर्धः कक्षेय्यः अप्यथाश्चामामोदेवनेरप्नेतिविधिः प्यानुनन्नानप्निधो वनिम
इति योन्नमन्त्ररप्यर्थः इपमनत्तेनेनहूर्धीतिनदेनिभवति बहुवाल्पिकेति नम्नविणामपर्धातिनेनकृथ्यभवति वार्णसहतांचेति पंचपनामिहोपस्पणान्मे
मिस्वत्तिमर्थेनपोगृहतांतयाने प्रस्पपविधीनरन्नविधिपनिषेधाकृतामसदृशोमरस्पपविधोअनिषेधवांकात्मिश्रकृणार्थे सम्पपवहूतांचापुनस्पादति प
म्पपदृहणेपस्मात्मलेविधिनत्तिनिदेतस्मविधो अपेचम्यादिनितिषेधार्थवचनं पत्रापेचम्पक्रान्त्याः प्रत्ययः कार्यमतकिधानापपर्दशत्वात्तेनचनरेनति
श्रिमीपृधापरशमामिनसच तचोत्तिनरन्नविधौ परकामाम्पायश्चोपांनिषु अनन्यपत्नकापन्तान्तेनस्यात न चमेताविधौअन्यपयहणेनरन्नविधिनी
ह्नोनिनिषेधान्तुनारः पञ्चमितानिधानेनचापिनिषेधः। इहतुनिषधानुवादेनूनविधिः संताविधौनाम्नेरत्नविधिनिषेधात्फले उत्थाने परिसंख्या
विधेयपपयहणेनेत्तिमामितामपानपरेरेपुपनमनंतविधिः प्यादिनिपमपाचान तपूरणेन तस्मान्मेतानिधिवर्णिपितरनेनविधिनिषेधोपरशम्यामिनसच अपि
नुप्याइयस्पवापमर्थः। पचपेचम्पन्नाम्पसपोविधीपनेनतत्वरंनविधिभवतीतिसंदेहाम्याप्यमानेनित्यतामपारिसवनत्स्यपारवानिविधीपमानेन
पेनांसमन्तापोशहिद्नोस्पामोन्नरूपनाम पापृतामपिपरुरति अपुनाम्पापरासेवाराहृतां पार्थवराश्रपनत्राव्यकृविधानात् नतत्रपरमामर्थरहन
नर्थनारस्पपमांतो। उत्तपराविकादेरपसपथहणेतरन्नविधिभावोचनेनुपहतोनतापितः। तत्रपराभ्याविन्यत्रनिषेधाः पाषोमेनाप्रूपणानरनविधिपो
। म्यपनत्तवाभावात। तस्माच्चपकार्किविधौपयानेपारमनाम्पोपण हरपनिपहरूपधेता तस्मादेतत्रापस्नुपारनायर्थेपरामपाणीप॥१

कै॰ २ नः। स्यमार्मील्लुरोति स्यथाने। रित्यधिकारात् पंचम्यां ईमितिपेधा स्वलुटो वो वा था मेनास्थणात्स्य मतिश्यभाव : अनैवानर्थकेनेति स्वर्थ्येबहुणोनानर्थ
१९ कर्थेनिवर्णानिरे संग्रकार्थीयनस्तितिने दुर्गीत्यनयावस्तद्यमपूनानार्थवत्नादपचमार्थीयेनेनवर्णोनहणं वनर्थकेनैसवर्णेनग्रहणोनार्तितिदृद्
र्णमसुरापयहणेण्यनर्थकस्यपहणंपात्यमनेनिपमेननिवार्यते अनेवतिवेकनतमत्यायुगुणगादिवसने नियमविधानसामर्थ्याद्धि हन्यहणारति ने
नमीहानाविनिर्दिष्टेभवति इदुदुपधार्डति उरत्स्याननेमीतिस्यचानेनाणर्वस्य पात्नीतिप दौसवर्णाभाव: शब्दोग्रहणमिति नेन शब्दान्विनिवृत्ति
इनीपदुभवति पापसेकरोतीति संपर्थयुपेस्परतिपूनानमभवति नत्र हन्यहणेन्नी पहणेवागमस्पविशेषत्वात् तसात्परेनविधि:। उरदेहस्त्रनेमीतिस्य
धिकाराद्वर्णात्रमेणोरुदेनविशेषणात् तस्मात्परेनविधि:। प्रतिपेधविज्ञानेनेनुनभवति उरदेवतद्यर्गाणविशेषत्वान्तेमिसस्यवानिरनुत्रात्र सं
पेहरोपदचकरणात्परेनविधि: स्यादिरितिनिवार्यते पदेनसमारूपोविशेष्यत्र्यरभिनरत्तविश्यभाव: पापसेकरोतीनिकरोतेभूपणार्थवृत्तिना
मभवतीतिसुदृस्मात् किमर्थमिति अनेवानर्थकेनैतेनवातिप्यते अपहिनिपमएसीहानाविस्तारदिपपोजनं तथाग्याथायाद्रिपति ऋणाधिकारे
हन्यहणोन्नी यहणंवास्ति ए॰ परान्तादिनिपरातिकारसमग्रहणे वापरं नतस्येसत्के परयहणान्न वर्जनगहरहस्यात् तंगेरितित्वे सवर्णा: पराधिका
रेविधीयते। परंणातिकारस्वत्त्र केवलपरातिकारोपिग्रहीष्यते उन्नापराधिकारोपि नेनद्धेलीहानाविस्तारदिपुरापोनभविष्यति नहिनीहानाविस्य एप॰
त्तहनिसंगेनापिनहत्रापरमितिपस्न॰ नत्रवन्नकस्यमितियहंगाधिकारस्येन्नेतदिमर्थ॰ अनेवानर्थकेनेतिवचनेनार्थवतापरेनविधिमहाबादितिभाव:। नहन्न १०

विधिरेवेति। वाच्यमकस्मिन्न: सत्रेणतनरत्रविधि: मप्वत्नमेवानर्थकेनेतिनियम्यते। प्राणातिपहानिति प्रमस्थासाबतिपहानितिसमास: नत्रपस्य
रिमेहवरेनभवतित्राविमहड्वरोत्रापर: अतिपहड्वरोत्रापरत्वादितिमात्रपहन्नरविरीधिनेनस्यात् अनेनैनसापेनोति उन्नरणोनगमारमोपिनस्मा
त् नरत्रविधिनानुभवति दुत्तोनारति अन्नागमकान्नोमागमका अविस्यारस्यादुपपणस्याम आनर्थकमर्थवनोस्यागमरति न्यायाध्यपेनर्थवाने
वासहर:। इन्द्रियविधिरितिनरत्रतिश्यपवारसरादिविधि: अनत्रवविशेषणेनभवतिनामेन॥ ॥ इतिद्वैविरम॥ ॥ दृढिग्रहणमिति अनमिति
हिद्विग्रहणोकथमरुममहहमंतनानपवतिनिरतिचेत पस्यावामादिरिपितनानीयोहलतहदृमितिश्चनारिध्याविर्ननेस्यात रान्नारति अनतिदृ
द्विग्रहणोनिहीणहेतोवे मंप्यानुपारमारास्थिरा: पर्मीपार्थीविनापेन। रत्नरास्थानचिन्नपारोरेहप्य: नामधेयमनुपतेभवसेचहहृं
रा पनृत्तिरहमितसत्रपरानामधेयत्वात्सरहा: परैक ब्ध्यारपानर्थ्याप्रतिषेधकस्मात् पस्मेतिव्यपरेशायेतिसंतिनरतिशेष: अन्यथानइड्वे
नकिंपसचरहपेन। तत्स्पिप्त्नप्रपाटनेरुहेविस्हहमतानार्थक: मर्गोपादति नहिणार्थपारस्यसहिराति: किंतर्हिहहल मात्ताती नोचेसमनुनाम
धेपार्थस्यात्। सप्पाहनमनरति शक्तिचेहारिघरणेश्वाधनवतस्मात्कपहणपमभानमनपनशरः पमुराहृणं अनतिनिहारिशहेरीहातेनी
वर्णान्ननत्तणस्पावीभावस्वश्कपहणमपपोननं अचवाणितिनुवहृदेसंमभाविवहार्थस्यात् नषुवोमिति सर्वेषामानिपरिकेसात्कन
समरीपनचनात् अचाविसलेनकेवलानामचाम पराप: मतिविशात्रपानिरिष्ट:। पोनोपर्पणात्स्थानेनाविशेष:। सचकेवलानामचोनाति॰

कै॰ ८० न नैवमिति॰ यतं निवेशप्यासंभवात्सर्वांमध्ये॰ नपेक्षपायस्मादृष्टिरिति सिद्धिवितामनन्तरस्यर्थः नैवं प्रायश्चित्ति॰ । विशिष्टविशेषणार्थी निःश्रेयसोपचरीस्या
ते॰ श्चैवापिश्चो॰ तद्रूपापादृष्टी स्याकाशसंनिष्ठ त्रिधमेता॰॰ श्याकारोदिश्यनेतेवमन्वकेतुल्यप्रकाणीति श्रुतेकणालिङ्गाणावमेतेवनसाद्यस्यापनर
स्वनस्यानगार्थस्यत्रयाकारस्यान चतत्तान्नपुरीपानादितावनस्मात् एकात्मादिनेवेति एकात्मायवपवाः श्रुतश्चानिपरिकल्पानेपायचांश्चो
रिदृदिर्पमानदृष्टमित्यर्थः । सर्वेषुसंसारिनिनस्यविशेषपक्षमादीयते सर्वेषामयमासरिहृतेशिनित्तनसूत्रमध्येऽपिवर्तमान श्राकारोः स्यानपेक्षया आदि
मितिसमानंनपनेमेतापयेनः श्रादिश्रुतानामथहनिरस्यर्थस्यानवेदेति विदधिति उपपत्त्वनेपियमानिपरिकल्पनाकृतिरत्वमितिवचनाराच्चो
पमेवियमानाविहन्नाकृतिनैवविवरणेनेतन्यपपर्थः पयमशश्रूयमकलानपेक्षपाशहृष्टादिलक्ष्मिति पयापंत्रो वाच्यमानानामादिमानपेतनृके
सतोविश्रुरीतिना रस्यवासामानानीयापेक्षपापो वाक्यगम्यादि॰ स्मत्वानीयते यंत्रनपेति च वा मितिवचनादिश्यमानानपिंस्यतना मिन
विर्वसितानामर्थः पयाम्बेति पयाम्बविधानपेपपन्ना यतनमविद्यमानत्रयेवमिहाप्यवाममिति वचनादित्यर्थः इत्यत्वपामितिनिरविशेषो
श्रुतृहणालिङ्गानेनेकमव्यापकमेवेस्तुदृश्वितानितिपनुपत्रेशानेनमवर्तते वानामश्चेयंप्येति पौरुपेयंनामनरपते कं च लच्यपापा
१ पाहति कंवलत्त्वियमस्यवाणपेणाणासुण्या र स्यर्थः वृद्दनमाणिमापारतिनापुरुषमिमत्तणाविवित्थीतिपकल्पिमावारिलोपामावुः एप॰
पातिनस्यापंयमवेनिमानासमुत्पादितिविवक्षितेपमिश्रुतिमानोभुक्तेमेनसश्रूयाणभवतीति तो ननिमित्तेपासकाणवादित्तिकाणवास्थिरीतो ८०

९६२

कै॰ ८१ परस्यणागृहसंतायांतुषः स्यात ॥ ॥स्वराङ्गीनिर्णयः॥ ॥त्वात्मवतारति श्वादिस्वहणानरसमन्यानपपसोपसर्गेनानामपिस्वरादिवंस्यादितिभा
वः । स्वरादिस्यप्रत्ययार्थेवान्यदितिः स्यानान्तमेवेषसंदायोऽपपन्नमिदं हीणमसमानानानीयविषयतात् स्वरीपरसनेच्यपदेशिवद्भावोतनात्म
पाणिपरिवेकनेतिनिषेधात् संवंवमितिद्वितीयापाश्चमेनत संवेवमनतीन्तानेनहाप्यनीत्यर्थः श्रुयवासेवव्यामत्तरतिसेनेवोकर्मातिवानन्तगृहं
केपिवाचकाभावाद्वनिरहितिरहणासेवहूमादिस्यदणमिहानुवर्तनरतिनानिनमस्वरादिभिः संवेवः अयथोति एवतृतीयापति स्वरितनमविता
नाहनासहरचपोमपनाध्यमावामादिरिनिवेयमाने इत्याद्यप्यावामाद्विनहृदयपितिनासमार्थसंपादनापरस्ताम्रोपपन्नातंसवंधानुपपत्तिः तुल्य
जातीयमनिर्धारणात् स्वरादीनां वान्तपताभावापुस्याचामारपत्वाशारपरतिसंबंधाभावात् ॥ ॥एकाग्रो ॥ ॥कुशिनामाकृपस्य रसंज्ञा
चार्पनिर्देशाद्व्यवस्थितविभाषानेवेतिव्याख्याते मेनकोरोनामोरस्कूपामसत्त्वमन्तः कोरस्यणोवमवति कुमेन्नतुमाकेसूतांरेश विशे
षणव्याख्याते मेनरेवरस्त्रीनामयाहीकेषुग्रामः न च मचौरेवरसप्तहसल्लाविश्विदान्तभवति भाष्यकारस्तुक्रौणारंशीनमतिविशिष्यनासेप
देक्कोनग्रोवचाहीकग्रामोनवहद्रलाद्वाहीकग्रामिण्यश्चेति ठञ्चिनेषोभवतिः शैषिकेष्वितिवचनात्संपसविकारपादेहत्याणागमत्यया
प्रावृत्तः कोरदेवरस्तेपोलयाकूरेणवाचिनोव्यवस्थितविभाषापानभवतीति ॥ ग्रामे शवावेति न्नत्त्वरेवरस्तप्पहृदिमजोवाकाश्चोदिनाइहत
कौणाठञ्चितिपभवत ॥ ॐ ॥ इत्युपाध्यायजेत्यटपत्रकैयटकृतेमाव्यप्रदीपोद्द्योतमप्रमथमत्थायसेकचनयमाह्निकं ॥ समाप्तः ॥ ॥१॥ ॥ एप॰ ८१

९६३